

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών:

«Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην Ιστορία Αρχαιολογία και Κοινωνική Ανθρωπολογία»

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΕΝΝΟΔΙΑΣ ΣΤΗ ΜΕΛΙΤΑΙΑ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ

Διπλωματική Μεταπτυχιακή εργασία
Σταυρογιάννης Λάμπρος

ΒΟΛΟΣ 2014

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

**ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ**

**Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών:
«Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην Ιστορία Αρχαιολογία και Κοινωνική
Ανθρωπολογία»**

**Το ιερό της Εννοδίας στη Μελιταία της Αχαΐας
Φθιώτιδας**

**Διπλωματική Μεταπτυχιακή εργασία
Σταυρογιάννης Λάμπρος**

**Επιβλέπων καθηγητής
Λώλος Ιωάννης**

**Επικουρικός επόπτης
Παλαιοθόδωρος Δημήτριος**

**Εξεταστής
Λεβέντη Ιφιγένεια**

ΒΟΛΟΣ 2014

Στους γονείς μου που πάντα με στηρίζουν

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.:	13785/1
Ημερ. Εισ.:	04-06-2015
Δωρεά:	Συγγραφέας
Ταξιθετικός Κωδικός:	Δ
	938.002
	ΣΤΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	1
Εισαγωγή	2
1. Η Εννοδία	
1.1 Η ιστορία της έρευνας	5
1.2 Τα ανεσκαμμένα ιερά της Εννοδίας	8
Μέρος Α΄ - Πλαίσιο της έρευνας	
2. Η Μελιταία	
2.1 Η ιστορία της πόλης	11
2.2 Ιερά και λατρείες στο Άστυ και στη Χώρα	18
Μέρος Β΄ - Παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων	
3. Το ιερό της Εννοδίας	
3.1 Το χρονικό της ανασκαφής	25
3.2 Η τοπογραφία του ιερού	26
3.3 Η αρχιτεκτονική του ναού	27
4. Τα ευρήματα	
4.1 Η κεραμική	31
I. Η χονδροειδής κεραμική	31
II. Η λεπτή κεραμική	33
III. Μαγειρικά σκεύη και άλλα	41
4.2 Διάφορα πήλινα ευρήματα	43
4.3 Λύχνοι και θυμιατήρια	44
I. Οι λύχνοι	44
II. Τα θυμιατήρια	49
4.4 Τα ειδώλια	53
I. Γυναικείες κεφαλές	55
II. Εφηβική μορφή	59
III. Τμήματα ενδεδυμένων μορφών	60
IV. Τμήματα γυμνών μορφών	63
V. Ζωόμορφο ειδώλιο	64
VI. Διάφορα	65
4.5 Τα γλυπτά και τα λίθινα ευρήματα	70
I. Τα γλυπτά	70
II. Τα λίθινα ευρήματα	75
4.6 Τα μετάλλινα αντικείμενα	77
4.7 Τα νομίσματα	79

Μέρος Γ' - Σύνθεση των δεδομένων

5. Ο ναός	
5.1 Χρονολόγηση	82
I. Α' Οικοδομική φάση	82
II. Β' Οικοδομική φάση	83
5.2 Προβληματισμοί σχετικά με την ίδρυση και τη διάρκεια της λειτουργίας του ιερού	84
6. Η ενεπίγραφη βάση του ιερού	87
7. Η λατρεία	
7.1 Η λατρεία της Εννοδίας στη Θεσσαλία και η εξάπλωσή της στην υπόλοιπη Ελλάδα	90
7.2 Τα στοιχεία της λατρείας της Εννοδίας στο ιερό της Μελιταίας	93
8. Συζήτηση	102
Βιβλιογραφία	105
Συντομογραφίες	120
Κατάλογος ευρημάτων	123
Εικόνες	139
Σχέδια	200

Πρόλογος

Το πόνημα αυτό, απόρροια της αγάπης μου για την αρχαία Μελιταία, υπήρξε αφορμή για πολυεπίπεδους προβληματισμούς. Η ολοκλήρωσή του δε θα ήταν εφικτή χωρίς την πολύτιμη συμβολή πολλών ανθρώπων, τους οποίους θα ήθελα να ευχαριστήσω.

Θα ήθελα καταρχάς να εκφράσω βαθύτατες ευχαριστίες στον επιβλέποντα καθηγητή μου και επίκουρο καθηγητή της Κλασικής Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ. Λώλο Ιωάννη για τη στήριξη του και την υπομονετική καθοδήγηση που μου προσέφερε σε όλα τα στάδια της μελέτης και της εργασίας και για την προθυμία του να μοιραστεί μαζί μου την εμπειρία και τις γνώσεις του. Ομοίως θερμές ευχαριστίες οφείλω στον επίκουρο καθηγητή κ. Παλαιοθόδωρο Δημήτρη και στην επίκουρο καθηγήτρια κα. Λεβέντη Ιφιγένεια για τις παρατηρήσεις τους και την καθοδήγησή τους σε όλη τη διάρκεια της μεταπτυχιακής εργασίας.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην επίτιμη έφορο της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δρ. Δακορόνια Φανουρία για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε παραχωρώντας μου το ανασκαφικό υλικό του ιερού της Εννοδίας από τη Μελιταία Φθιώτιδας. Επίσης, ευχαριστώ την προϊσταμένη της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κα. Παπακωνσταντίνου Μαρία-Φωτεινή για την άδεια μελέτης του υλικού και τις διευκολύνσεις που μου παρείχε σε όλη τη διάρκεια της μελέτης στα γραφεία και στις αποθήκες του αρχαιολογικού μουσείου Λαμίας.

Τη χαρά και την αγωνία που περιλαμβάνει ένα τέτοιο εγχείρημα τη μοιράστηκα με τους καλούς μου φίλους και συναδέλφους Αγαθή Μπαρτσώκα, Νεκταρία Αλεξίου, Ελένη Ζάχου και Έλσα Νικολάου τους οποίους και ευχαριστώ. Η ανταλλαγή απόψεων υπήρξε δημιουργική και ευεργετική και επηρέασε τη σκέψη μου σε διάφορα ζητήματα.

Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλω στον αδερφό μου Βαγγέλη για την ψηφιακή επεξεργασία των φωτογραφιών.

Τέλος, ευχαριστώ θερμά τους γονείς μου για την κατανόηση, την ανοχή και την συμπαράσταση τους σε όλα τα στάδια της φοίτησης μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών του ΙΑΚΑ γι' αυτό και τους αφιερώνω αυτή την εργασία.

Εισαγωγή

Η υπερβατικότητα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού αποτέλεσε από πολύ νωρίς πόλο έλξης για τους πρώτους μελετητές. Οι θεοί, οι τελετουργικές διαδικασίες που σχετίζονταν με τη λατρεία τους, καθώς και οι τόποι στους οποίους αυτές πραγματοποιούνταν, υπήρξαν ένα ευρύ πεδίο έρευνας σε όλη την Ελλάδα. Ο χώρος, όμως της Θεσσαλίας εξαιτίας των περιορισμένων αναφορών στην αρχαία γραμματεία, και σε συνδυασμό με τις λιγοστές ανασκαφικές έρευνες και τις αντίστοιχες δημοσιεύσεις¹, παρέμενε μέχρι τα μέσα του περασμένου αιώνα σχετικά ανεξερεύνητος και άγνωστος, όσον αφορά το παραπάνω ζήτημα.

Ωστόσο, οι επιγραφές που συγκεντρώθηκαν και δημοσιεύθηκαν από αξιόλογους ερευνητές², καθώς και οι ανασκαφές που διενεργήθηκαν τα χρόνια που ακολούθησαν κατάφεραν να καλύψουν το παραπάνω κενό. Έτσι κατέστη δυνατό η Θεσσαλία να πάψει να αποτελεί μια περιοχή της αρχαίας Ελλάδας, όπου οι γνώσεις μας ήταν περιορισμένες και συγκεχυμένες. Ωστόσο, συνοπτικά έργα, όπως του F. Graf³ για τις λατρείες στην Ιωνία ή της M. Jost⁴ για τα ιερά και τις λατρείες της Αρκαδίας και του R. Parker⁵ για τη θρησκεία στην Αττική απουσιάζουν για τη Θεσσαλία. Εξαίρεση αποτελεί το συνοπτικό έργο του Κ. Ρακατσάνη και του Α. Τζιαφάλια για τις λατρείες και τα ιερά της Πελασγιώτιδας⁶ και της Περραιβίας⁷, τα οποία όμως αφήνουν εκτός της έρευνάς τους ένα πολύ μεγάλο τμήμα της Θεσσαλίας. Τα έργα του C.D. Graninger⁸ αποτελούν την πιο σφαιρική και ολοκληρωμένη προσέγγιση των λατρειών της Θεσσαλίας εξετάζοντας τα δύο μεγάλα ομοσπονδιακά ιερά της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια και του Ελευθερίου Διός στη Λάρισα και τη σχέση τους με το Κοινό των Θεσσαλών. Επίσης εξετάζουν κάποιες θεότητες οι οποίες στη Θεσσαλία είναι αρκετά διαδεδομένες και εμφανίζονται με τοπικά επίθετα, όπως

¹ Μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι. είχαν ανασκαφθεί το μεγάλο ιερό της Εννοδίας στις Φερές (Béquignon 1937, 29-55), το ιερό της Πασικράτας στη Δημητριάδα (Αρβανιτόπουλος 1912, 198-209) καθώς και κάποια ιερά σε περιοχές της Θεσσαλίας (Αρβανιτόπουλος 1911, 1915), τα οποία όμως ήταν ελλιπώς δημοσιευμένα και χωρίς πολλές αναφορές στα ευρήματά τους.

² Ο Α. Αρβανιτόπουλος και ο Ν. Γιαννόπουλος κατόρθωσαν να συγκεντρώσουν και να δημοσιεύσουν ένα μεγάλο μέρος των γνωστών μέχρι σήμερα θεσσαλικών επιγραφών. Ενδεικτικά βλ. *AE* 1911, 123-49, 244-45. *AE* 1912, 60-101, 267. *AE* 1913, 25-52, 143-82, 217-20.

³ Graf 1985.

⁴ Jost 1985.

⁵ Parker 1996.

⁶ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997.

⁷ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 2004.

⁸ Graninger 2006, 2011.

τον Απόλλωνα Κερδώο, τον Διόνυσο Κάρπιο, τον Ποσειδώνα Πετραίο, ή τον Δία Ομολώιο, αναζητώντας τις τοπικές γιορτές που ανιχνεύονται βάσει των σωζόμενων ημερολογίων ορισμένων θεσσαλικών πόλεων. Επιπλέον παρουσιάζουν τις επιγραφικές μαρτυρίες που υπάρχουν για τις λατρείες στη Θεσσαλία.

Μια από τις αρχέγονες, λοιπόν, και σημαίνουσες λατρείες στο θεσσαλικό χώρο ήταν αυτή της Εννοδίας, η οποία στον 4^ο αι. π.Χ. φαίνεται ότι αποτελεί μαζί με αυτή του Απόλλωνα τις δύο βασικές λατρείες τις οποίες οι τύραννοι των Φερών έθεσαν στην διάθεσή τους προκειμένου να επιβληθούν μέσω της θρησκείας στην περιοχή⁹. Η λατρεία της διαπιστώνεται ήδη από τη Γεωμετρική Εποχή στις Φερές, από όπου θεωρείται ότι διαδόθηκε στην υπόλοιπη Θεσσαλία και σε αρκετές περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου¹⁰. Με την Εννοδία ασχολήθηκαν αρκετοί ερευνητές οι οποίοι κατάφεραν να ρίξουν άπλετο φως σε μια λατρεία η οποία ήταν πολυδιάστατη και πολλές φορές προβληματική και συγκεχυμένη, καθώς άλλοτε συγχεόταν με την Εκάτη και άλλοτε με την Αρτέμιδα και την Περσεφόνη.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να παρουσιαστούν τα ανασκαφικά δεδομένα που προέκυψαν κατά την ανασκαφική έρευνα που διενήργησε η ΙΔ' Ε.Π.Κ.Α. στο οικοπέδο ιδιοκτησίας Αθ. Καλαμάρα στην τοπική κοινότητα Μελιταίας Δομοκού στη βόρεια Φθιώτιδα, όπου αποκαλύφθηκε ένα μικρό ιερό αφιερωμένο στην Εννοδία και να τεθεί ένα ερευνητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα αναπτυχθούν ορισμένοι προβληματισμοί σχετικά με το είδος και τη φύση της λατρείας που ασκούταν σε αυτό.

Αφού, λοιπόν, γίνει μια ιστορική αναδρομή στην έρευνα της συγκεκριμένης λατρείας και παρουσιαστούν τα ανασκαφικά δεδομένα από αντίστοιχα ιερά, και κυρίως από τις Φερές, θα τεθεί το ιστορικό πλαίσιο της πόλης και θα σκιαγραφηθούν οι υπόλοιπες λατρείες που ανιχνεύονται σε αυτήν.

Στο δεύτερο μέρος αναλύονται διεξοδικά τα ανασκαφικά δεδομένα του ιερού. Θα συζητήσουμε πρώτα την τοπογραφία του ιερού, κατόπιν θα παρουσιάσουμε τα αρχιτεκτονικά δεδομένα του ναού και στη συνέχεια τα κινητά ευρήματα που προέκυψαν κατά την ανασκαφική έρευνα ξεκινώντας από την κεραμική και συνεχίζοντας με τους λύχνους και τα θυμιατήρια, τα ειδώλια, τα γλυπτά και τα λίθινα ευρήματα, τα μέταλλα αντικείμενα και τέλος τα νομίσματα.

⁹ Graninger 2009.

¹⁰ Χρυσοστόμου 1998, 97-103.

Στο τρίτο μέρος της εργασίας θα επιχειρηθεί σύνθεση των παραπάνω δεδομένων με στόχο να εντοπισθούν οι οικοδομικές φάσεις του ιερού και θα τεθούν ορισμένοι προβληματισμοί που σχετίζονται με την ίδρυση και την καταστροφή του, ενώ θα γίνει μικρή αναφορά στη χρονολόγηση της τείχισης της Μελιταίας με αφορμή την αποκάλυψη του παραπάνω ναού, καθώς η παρουσία του σχετίζεται με τη δυτική πύλη της πόλης.

Επιπλέον, με αφορμή τον εντοπισμό ενός ενεπίγραφου βάθρου αγάλματος με αφιέρωση στην Εννοδία, θα παρουσιαστούν τα προσωπογραφικά δεδομένα που προσφέρει η παραπάνω επιγραφή και θα αναπτυχθούν ορισμένοι προβληματισμοί σχετικά με την αναθέτρια του αγάλματος και την παρουσία της στο ιερό.

Τέλος, θα γίνει αναδρομή στην λατρεία της θεάς και στα επίθετα τα οποία έφερε στη Θεσσαλία και στην υπόλοιπη Ελλάδα με στόχο την τεκμηρίωση των ιδιοτήτων της και θα αναζητηθούν τα τελετουργικά δεδομένα και οι επισκέπτες θεοί που ανιχνεύονται στο προαναφερόμενο ιερό με σκοπό την σκιαγράφηση της συγκεκριμένης λατρείας και των χαρακτηριστικών που έφερε η θεά βάσει των παραπάνω ευρημάτων.

1. – Η Εννοδία

1.1 – Η ιστορία της έρευνας

Ο πρώτος που ασχολήθηκε με το ζήτημα της λατρείας της Εννοδίας ήταν ο U. Wilamowitz¹¹, ο οποίος υποστήριξε ότι η θεά του Κάτω Κόσμου και των νεκρών, που φέρει το όνομα Άρτεμις ή Βριμώ ήταν κόρη του Αδμήτου βασιλιά των Φερών. Η παραπάνω διαπίστωση έγινε με αφορμή την εύρεση μιας επιγραφής στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου¹², στην οποία διασώζεται ο ύμνος του Ισύλλου στον οποίο αναφέρεται η Κορωνίδα την οποία ο μελετητής τη σχετίζει με την Άλκηστη των Φερών. Ο ίδιος σε άλλο άρθρο¹³ του στο οποίο πραγματεύεται τη λατρεία της Εκάτης αναφέρεται στην Εννοδία. Σε αυτό διατύπωσε την άποψη, ότι η Εννοδία είναι μια παλαιά ελληνική θεά των δρόμων και της υπαίθρου με αιολική καταγωγή, η οποία παρουσίαζε ομοιότητες με τη λατρεία του Εννόδιου Ερμή. Αυτός διαχώρισε την λατρεία της Εννοδίας από αυτή της Βριμού και κατέληξε ότι η θεά διαφοροποιείται εικονογραφικά από την Εκάτη η οποία, αν και δαδοφόρος, δεν παρουσιάζεται έφιππη, όπως η Εννοδία. Στη νότια Ελλάδα η θεά σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή ήταν γνωστή ως Άρτεμις Φεραία.

Ο M. Nilsson, αν και αρχικά¹⁴ ασκεί κριτική στις απόψεις του Wilamowitz αμφισβητώντας τις διαφορετικές υποστάσεις της Εννοδίας και της Εκάτης, σε άλλο έργο του¹⁵ αποδέχεται την αυτοτελή υπόσταση της Εννοδίας.

Η P. Philippson αφιερώνει ένα εκτενές κεφάλαιο στην λατρεία της Εννοδίας στο έργο της για τη θεσσαλική μυθολογία¹⁶. Σε αυτό την παρουσιάζει ως μια αρχέγονη θεά της Θεσσαλίας με πολλά ονόματα και ιδιότητες, η οποία συνδέεται με τον Ποσειδώνα, τον Δία Θαύλιο, τον Ερμή Χθόνιο-Ενόδιο και τον Απόλλωνα. Η ίδια υποστήριξε ότι, ενώ αρχικά είχε χθόνιο χαρακτήρα στη συνέχεια απέκτησε τον ουράνιο-χθόνιο χαρακτήρα της Εκάτης και κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι η Εννοδία ήταν μια μορφή Εκάτης στη Θεσσαλία. Σύμβολα της θεάς θεωρεί τις δάδες και ιερά ζώα το άλογο, το σκυλί, τον ταύρο και το λιοντάρι.

¹¹ Wilamowitz-Moellendorff 1886.

¹² *JG* V² 128.

¹³ Wilamowitz-Moellendorff 1955².

¹⁴ Nilsson 1906.

¹⁵ Nilsson 1955.

¹⁶ Philippson 1944, 69-105.

Ο Th. Kraus¹⁷ μελετώντας την Εκάτη αφιερώνει κι αυτός ένα κεφάλαιο στην Εννοδία. Θεωρεί, όπως και ο Wilamowitz, ότι υπάρχει αντιστοιχία των δύο θεοτήτων στην Θεσσαλία, καθώς απουσιάζουν, σχεδόν παντελώς, επιγραφικές μαρτυρίες για την Εκάτη από τον θεσσαλικό χώρο. Σύμφωνα με τον μελετητή η λατρεία της Εννοδίας εναντιώθηκε στην ξενόφερτη λατρεία της Εκάτης στο χώρο της Θεσσαλίας, ενώ ήδη τον 5^ο αι. π.Χ. ήταν γνωστή στην Αθήνα, όπου όμως οι δύο θεές ταυτίζονται, κυρίως στους τραγικούς ποιητές προκειμένου να γίνουν κατανοητές στους ακροατές των τραγωδιών. Αυτός, όπως και οι προηγούμενοι μελετητές, θεωρεί ότι η συγκεκριμένη λατρεία ξεκίνησε από τις Φερές, όπου εντοπίζεται το μεγάλο ιερό της θεάς. Περιγράφοντας τα χαρακτηριστικά της αναφέρει ότι η Εννοδία ήταν θεά των δρόμων και των τριστράτων, του σκοταδιού και της νύχτας, η οποία συνδέεται με τη μαγεία και αποτελεί τη δαιμονική πλευρά της Εκάτης. Ο ίδιος τονίζει την αρχαιότητα παράδοση της Θεσσαλίας στη μαγεία και στη φαρμακεία με τις οποίες συνδέεται η θεά.

Περίπου παρόμοιες απόψεις διατύπωσε ο L. Robert στη μελέτη του¹⁸ για την Εννοδία την οποία θεωρεί μια μεγάλη θεσσαλική θεότητα, η λατρεία της οποίας εισήχθη αυτόνομα στη Μακεδονία. Σχολιάζοντας την εικονογραφία της συμφωνεί με τον Wilamowitz, καθώς αν και παρουσιάζεται δαδοφόρος, όπως η Εκάτη διαφέρει από αυτήν, μιας και η Εννοδία απεικονίζεται, συνήθως, έφιππη.

Ο Ν. Παπαχατζής¹⁹ μελετώντας τη λατρεία της θεάς Πασικράτας στη Δημητριάδα, θεωρεί ότι στο παρόδιο ταφικό ιερό που εντοπίστηκε στο νότιο νεκροταφείο της πόλης, όπου λατρευόταν η Αφροδίτη των νεκρών, διαπιστώνεται συλλατρεία της Εννοδίας. Ο ερευνητής την διαφοροποιεί από την Εκάτη και θεωρεί ότι δεν είναι μια απλή θεότητα της υπαίθρου, αλλά και του άστεως, εφόσον λατρευόταν εντός του. Σε άλλο άρθρο²⁰ του επανέρχεται στο παραπάνω ιερό υποστηρίζοντας ότι η θεά που λατρευόταν εκεί μαζί με την Πασικράτα ήταν η Εννοδία Πατρώα που την ταυτίζει με την Αρτέμιδα Εννοδία την οποία θεωρεί θεά του Κάτω Κόσμου που συλλατρεύτηκε με την άλλη μεγάλη θεσσαλική θεά του θανάτου την Πασικράτα. Ο ίδιος αλλού²¹ την τοποθετεί μαζί με την Αθηνά Ιτωνία στις σεβάσμιες προθεσσαλικές πότνιες που λατρεύονταν χωρίς όνομα. Το επίθετο Φεραία

¹⁷ Kraus 1960, 77-83.

¹⁸ Robert 1960.

¹⁹ Παπαχατζής 1956.

²⁰ Παπαχατζής 1984, 149.

²¹ Παπαχατζής 1985.

το απέκτησε όταν η λατρεία της διαδόθηκε εκτός των Φερών, ενώ στη Θεσσαλία κράτησε το αρχικό της όνομα Εννοδία.

Η πιο διεξοδική μελέτη της λατρείας και της εικονογραφίας της θεάς έγινε από τον Π. Χρυσοστόμου. Αυτός αρχικά σε άρθρο του²² και κατόπιν στο έργο του²³ «Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά» παρουσιάζει τα μέχρι τότε γνωστά ανασκαφικά ευρήματα που σχετίζονται με ανεσκαμμένα ιερά, επιγραφές και γλυπτά στη Θεσσαλία, στη Μακεδονία και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Στη συνέχεια θίγει το ζήτημα της λατρείας κάνοντας αναφορά στους παλαιότερους ερευνητές και στις απόψεις τους, ερευνά την αρχή και τη διάδοση της λατρείας, εκθέτοντας τις προσωινμίες και τις λειτουργίες της θεάς, ενώ αφιερώνει ξεχωριστό κεφάλαιο για τις ιερείς της. Επίσης καταπιάνεται με το ζήτημα της εικονογραφίας, τα ιερά ζώα και τα ιερά φυτά της θεάς. Τέλος, παρουσιάζει τις θεότητες που ταυτίστηκαν ή σχετίστηκαν με αυτήν. Η ειδοποιός διαφορά μεταξύ του Χρυσοστόμου και των παλαιότερων ερευνητών, είναι ότι αν και ασπάζεται αρκετές από τις απόψεις τους, ο ίδιος δεν ταυτίζει την Εννοδία με την Αρτέμιδα Φεραία ή Αρτέμιδα Εννοδία, στηριζόμενος στο γεγονός, ότι η πρώτη είχε ιέρειες που υπηρετούσαν στο ιερό, ενώ η δεύτερη ιερείς και καταλήγει ότι κανένα επιγραφικό ή αρχαιολογικό στοιχείο προερχόμενο από ιερά της Αρτέμιδας Φεραίας ή Αρτέμιδας Εννοδίας δε μπορεί να οδηγήσει στην ταύτιση με την Εννοδία²⁴. Ο ίδιος επανέρχεται με άρθρο του²⁵ στη λατρεία της θεάς παρουσιάζοντας τις νεώτερες επιγραφικές μαρτυρίες από τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, καθώς και τα τελευταία ανασκαφικά δεδομένα, κάνοντας εκτενή αναφορά στο ιερό της Μελιταίας.

Ο C.D. Graninger²⁶ στο έργο του για τις τοπικές λατρείες στη Θεσσαλία αφιερώνει ένα εκτενές κεφάλαιο στην Εννοδία παρουσιάζοντας τις απόψεις των προηγούμενων ερευνητών, καθώς και τις ανασκαφικές, επιγραφικές, γραμματειακές και νομισματικές μαρτυρίες που υπάρχουν από την περιοχή και σχετίζονται με τη θεά. Ο ίδιος αμφισβητεί την άποψη του Χρυσοστόμου ο οποίος τη θεωρεί εθνική θεά των Θεσσαλών, καθώς επίσης, ότι η λατρεία της διαδόθηκε από τις Φερές, εφόσον υπάρχουν επιγραφές που την παρουσιάζουν ως Πατρώα στη Λάρισα ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. Στην έρευνά του για τη λατρεία του Απόλλωνα και της Εννοδίας στη

²² Χρυσοστόμου 1994

²³ Χρυσοστόμου 1998.

²⁴ Χρυσοστόμου 1998, 265.

²⁵ Χρυσοστόμου 2008.

²⁶ Graninger 2006, 182-207.

Θεσσαλία τον 4^ο αι. π.Χ.²⁷ σχολιάζει το ρόλο της συγκεκριμένης θεάς στην προσπάθεια των τυράννων των Φερών να επιβληθούν μέσω της θρησκείας σε ολόκληρη τη περιοχή και επαναλαμβάνει τον προβληματισμό του σχετικά με την πατρότητα της συγκεκριμένης λατρείας.

Ο J.G. Ramon και ο Br. Helly²⁸ σε άρθρο τους αναλύουν τον κουροτροφικό χαρακτήρα της θεάς στηριζόμενοι στο επίθετο Κορουτάρρα που αναφέρεται επιγραφικά, διαπιστώνοντας ότι κατά την ελληνιστική εποχή η Εννοδία και η Άρτεμις υπέστησαν θεοκρασία. Σε άλλο άρθρο τους²⁹ εξετάζουν δύο επικλήσεις προς αυτήν, που διασώζονται από τη Λάρισα. Στις συγκεκριμένες επικλήσεις αναφέρεται με τα επίθετα Στοργική και Μυκαϊκή, τα οποία παρουσιάζονται διεξοδικά.

Τέλος, ο Δ. Παλαιοθόδωρος³⁰ σε μελέτη του αναλύει την διάδοση της λατρείας της Αρτέμιδας Φεραίας από τις Φερές στις Συρακούσες, παρουσιάζοντας συγκεκριμένα ευρήματα από το ιερό των Συρακουσών, που επιβεβαιώνουν τη λατρεία της θεάς, ενώ παράλληλα κάνει αναφορά στη λατρεία της στην υπόλοιπη νότια Ελλάδα και σε διάφορες περιοχές του ελληνικού κόσμου. Επιπλέον εξετάζει τη σχέση της Εννοδίας με την Αρτέμιδα σημειώνοντας ότι οι δυο θεές λατρεύονταν ανεξάρτητα στις Φερές σε ξεχωριστά ιερά και καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι η Άρτεμις Φεραία δεν είναι η Εννοδία εκτός Θεσσαλίας.

1.2 – Τα ανεσκαμμένα ιερά της Εννοδίας

Παρόλο που αρκετοί ερευνητές ασχολήθηκαν με την Εννοδία και τη λατρεία της τα ανασκαφικά δεδομένα υστερούν, καθώς δεν υπάρχουν αντίστοιχης έκτασης δημοσιεύσεις από ανεσκαμμένα ιερά της θεάς. Πρώτη μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα στο χώρο του μεγάλου ιερού της Εννοδίας ή αλλιώς, όπως είναι ευρύτερα γνωστό ως ναός του Θαυλίου Διός, πραγματοποιήθηκε από τον Απ. Αρβανιτόπουλο³¹ το 1907. Τη δεκαετία του 1920 οι έρευνες εντατικοποιήθηκαν από τον Αρβανιτόπουλο³² και μέλη της γαλλικής αρχαιολογικής σχολής με επικεφαλής τον Υ.

²⁷ Graninger 2009.

²⁸ Ramon και Helly 2007.

²⁹ Helly και Ramon 2008

³⁰ Παλαιοθόδωρος 2012.

³¹ Αρβανιτόπουλος 1907.

³² Αρβανιτόπουλος 1924, 1925, 1926.

Béquignon³³. Ο Béquignon δημοσίευσε, κυρίως τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του ναού και τις επιγραφές, αποδίδοντας την κάτοψη του ελληνιστικού ναού, καθώς και του περιμετρικού νεκροταφείου, ενώ τα χάλκινα ευρήματα που περισυλλέχθηκαν, κυρίως από τους αποθέτες της Γεωμετρικής Εποχής δημοσιεύθηκαν πολύ αργότερα από τον K. Kilian³⁴. Ο ίδιος ενέταξε το ιερό σε ένα από τα σημαντικότερα ιερά στην ηπειρωτική Ελλάδα μαζί με άλλα μεγάλα πρώιμα ιερά, όπως αυτά της Τεγέας, της Σπάρτης, το Ηραίο του Άργους, της Περαχώρας και της Δωδώνης, τα οποία είχαν την ακμή τους στην υστερογεωμετρική και στην ανατολίζουσα περίοδο³⁵. Αναλυτική παρουσίαση της κάτοψης του ελληνιστικού ναού, καθώς και προσπάθεια αναπαράστασής του έγινε από τον E. Østby³⁶. Νεότερες ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν το 2006-2007 στα πλαίσια ανάδειξης του χώρου κατά τις οποίες εντοπίστηκε εσχάρα προσφορών ή υπαίθριος βωμός, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, όπως επίσης και ένας επιπλέον αποθέτης ο οποίος περιείχε αναθήματα που χρονολογούνται, κυρίως από τον 6^ο έως τον 2^ο αι. π.Χ.³⁷

Το 1978 κατά τη διάρκεια ισοπέδωσης μιας πλαγιάς σε έναν αγρό στη θέση Αλεπότρυπες στις Φερές αποκαλύφθηκε και εν μέρει καταστράφηκε ένα μικρό ιερό. Η Ο. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη³⁸ δημοσίευσε τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του ναού, καθώς και ότι διασώθηκε από τα ευρήματά του υποστηρίζοντας ότι πρόκειται για το μικρό ιερό της Εννοδίας, το οποίο εντοπίζεται εξωτερικά της δυτικής πύλης της αρχαίας πόλης.

Ένα πιθανό ιερό της Εννοδίας προσδιορίζεται από την έρευνα³⁹ στην περιοχή της Εξοχής Κοζάνης. Αν και ανασκαφικά δεν έχει επιβεβαιωθεί η ύπαρξη κάποιου ναού, ωστόσο, η παρουσία αρκετών επιγραφικών μαρτυριών, καθώς και αναθηματικών ανάγλυφων, ενισχύουν την παραπάνω υπόθεση.

Το 1993 κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την ανέγερση οικοδομής στην τοπική κοινότητα της Μελιταίας Δομοκού, στη βόρεια Φθιώτιδα, αποκαλύφθηκε και ανασκάφθηκε ένα μικρό ιερό το οποίο εντοπίζεται εξωτερικά των τειχών της αρχαίας πόλης και κοντά στη δυτική πύλη της. Η Φ. Δακορόνια⁴⁰ δημοσίευσε τα πρώτα

³³ Béquignon 1937^a, 29-55.

³⁴ Kilian 1975.

³⁵ Kilian 1975, 186.

³⁶ Østby 1990, 1992, 1994.

³⁷ Αραχωβίτη – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και Τσιγάρα 2012.

³⁸ Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1986.

³⁹ Daux 1959, 697. Robert 1960, 589. Νιγδέλης και Σουρή 1992. Χρυσοστόμου 1998, 72-82.

⁴⁰ Δακορόνια 2001.

ανασκαφικά στοιχεία θεωρώντας ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στην Αρτέμιδα-Ασπαλίδα η λατρεία της οποίας διαπιστώνεται στη Μελιταία⁴¹ και η οποία κατά την ελληνιστική εποχή υπέστη θεοκρασία με την Εννοδία⁴². Ο Χρυσοστόμου⁴³ σε άρθρο του στο οποίο παρουσίαζε τα νεότερα δεδομένα για τη λατρεία της θεάς συμπεριέλαβε στη μελέτη του το ιερό της Μελιταίας υποστηρίζοντας ότι αυτό ήταν αφιερωμένο αυτούσια στην Εννοδία.

Όπως διαπιστώνεται, λοιπόν, τα ανεσκαμμένα και δημοσιευμένα ιερά της θεάς περιορίζονται στην πόλη των Φερών με εξαίρεση αυτό της Μελιταίας, το οποίο αποτελεί το αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας. Ωστόσο, οι επιγραφικές μαρτυρίες πιστοποιούν τη λατρεία της σε μεγάλο μέρος της Θεσσαλίας, σε πόλεις της Μακεδονίας και σε αρκετές περιοχές της Ελλάδας και του αρχαίου ελληνικού κόσμου.

⁴¹ Αντωνίνος Λιβεράλις, *Μεταμορφώσεων Συναγωγή* ΙΓ'.

⁴² Η Cantarelli (2008, 421-27) τοποθετεί το ιερό της Αρτέμιδας-Ασπαλίδας επί του όρους στα νότια της πόλης, στη θέση Αγ. Γεώργιος.

⁴³ Χρυσοστόμου 2008, 253-54.

Μέρος Α' – Πλαίσιο της έρευνας

2. – Η Μελιταία

2.1 – Η ιστορία της πόλης

Η έρευνα⁴⁴ έχει προσδιορίσει την αρχαία πόλη ανατολικά της ομώνυμης τοπικής κοινότητας του δήμου Δομοκού. Η πόλη, μια από τις σημαντικότερες της Αχαΐας Φθιώτιδας (**Εικ. 1**) και η κυρίαρχη του δυτικού τμήματός της, νεμόταν μια ευρύτατη έκταση, η οποία σε γενικές γραμμές ταυτίζεται με ένα μεγάλο κομμάτι του ανατολικού τμήματος του οροπεδίου του Δομοκού⁴⁵.

Η ίδρυσή της φαίνεται να ξεκινάει στην Αρχαϊκή Εποχή στη θέση της ακρόπολης, όπου εντοπίζονται τμήματα πολυγωνικού περιβόλου (**Εικ. 2**). Υπάρχουν όμως ισχυρές ενδείξεις για κατοίκηση της περιοχής ήδη από τη Μέση και τη Νεώτερη Νεολιθική Εποχή, που κλιμακώνεται με κάποιες διακοπές μέχρι την Αρχαϊκή⁴⁶. Το παλαιότερο όνομα της πόλης, σύμφωνα με τον Στράβωνα ήταν Πύρρα⁴⁷ και βρισκόταν δέκα στάδια μακριά από την πόλη Ελλάς, γεγονός που φανερώνει την συνεχή κατοίκηση της περιοχής από τους προϊστορικούς χρόνους και ταυτόχρονα έναν συνοικισμό που έλαβε χώρα, καθώς σύμφωνα με την ίδια πηγή οι κάτοικοι της Ελλάδας εγκαταστάθηκαν στην Πύρρα⁴⁸.

Σύμφωνα με το μύθο⁴⁹ ιδρυτής της πόλης ήταν ο Μελιτεύς, γιός του Διός και της νύμφης Οθρυίδας, ο οποίος εγκαταλείφθηκε μετά τη γέννησή του στο δάσος και ανατράφηκε από μέλισσες. Ο αδερφός του Φάργος, γιός του Απόλλωνα και της ίδιας νύμφης εντυπωσιασμένος από τη ρώμη του βρέφους το διασώζει και το αναθρέφει. Όταν ο Μελιτεύς μεγαλώνει ιδρύει την Μελιταία και κυριεύει τις γειτονικές πόλεις. Σύμφωνα με τον Στράβωνα⁵⁰ ιδρυτής της πόλης ήταν ο Έλληνας ο γιός του Δευκαλίωνα και της Πύρρας, ο τάφος του οποίου υπήρχε στην Αγορά της. Η πόλη σε γενικές γραμμές, αν και δεν φαίνεται να διατηρεί στενές σχέσεις με τις υπόλοιπες πόλεις της Αχαΐας Φθιώτιδας διαγράφει κοινή ιστορία με αυτές.

⁴⁴ Stählin 2008, 284-88. Σταυρογιάννης 2011 (υπό εκτύπωση).

⁴⁵ Σταυρογιάννης 2011 (υπό εκτύπωση).

⁴⁶ Μπακαλάκης 1959 . Hope-Simpson και Dickinson 1979, 293-94. Béquignon 1937^b, 135.

⁴⁷ Στράβ., 9.6.

⁴⁸ Στράβ., 9.6.

⁴⁹ Αντωνίνος Λιβεράλις, *Μεταμορφώσεων Συναγωγή* ΙΓ'.

⁵⁰ Στράβ., 9.6.

Μεταξύ του 512 π.Χ. και του 500 π.Χ. η περιοχή καταλαμβάνεται από τους Θεσσαλούς, όταν ταγός τους ήταν ο Σκόπας και προσαρτάται ως περίοικη χώρα στη Θεσσαλία. Μετά τη μεταρρύθμιση του Σκόπα η πόλη ήταν υποχρεωμένη να πληρώνει φόρο και να παρέχει στρατιωτική βοήθεια⁵¹. Για την Αρχαϊκή Εποχή οι πληροφορίες που υπάρχουν είναι ελάχιστες, όπως επίσης και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Η πόλη φαίνεται να περιορίζεται στο χώρο της ακρόπολης και να έχει κάποια άνθηση κρίνοντας από δύο επιτύμβιες στήλες, η μια από τις οποίες είναι ανθεμωτή με παράσταση φιδιού που κατασπαράσσει πτηνό και από έναν πήλινο ενεπίγραφο πίνακα, που χρονολογούνται αυτή την περίοδο⁵².

Κατά την Κλασική Εποχή η πόλη εκτείνεται βορειότερα καταλαμβάνοντας τις χαμηλότερες υπώρειες του λόφου και τειχίζεται με τείχος μήκους 3.7 χλμ. περίπου και πάχους σε ορισμένα σημεία 3.80 μ. κατασκευασμένο με την έμπλεκτο τεχνική και κατά το ακανόνιστο ορθογώνιο ή ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα⁵³ (**Εικ. 3**). Το τείχος περιέβαλλε περίπου 750 στρ.⁵⁴ (**Εικ. 4**). Η Μελιταία φαίνεται να ακμάζει από τον 5^ο αι. π.Χ. και μετά και να κατέχει μια διακριτή θέση ανάμεσα στις υπόλοιπες πόλεις της Αχαΐας Φθιώτιδας. Την ίδια εικόνα αποκομίζουμε και από τα νεκροταφεία της πόλης⁵⁵. Η πρωιμότερη αναφορά σε αυτήν γίνεται από τον Θουκυδίδη στην περιγραφή της εκστρατείας του Βρασίδα στη Θράκη το 424 π.Χ., όπου συναντά στη Μελιταία τους απεσταλμένους των Θεσσαλών προκειμένου να τον βοηθήσουν να τη διασχίσει σύντομα και με ασφάλεια⁵⁶.

Το 413 π.Χ. οι Μελιταιείς, πιθανόν μαζί με τους υπόλοιπους νότιους Περίοικους και τους Θεσσαλούς ηττούνται από τον Αγησίλαο κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Ηράκλειας Τραχίνας, και υποχρεούνται να παραδώσουν ομήρους και να πληρώνουν φόρο στους Λακαϊδεμόνιους⁵⁷. Ο ίδιος κατά την επιστροφή του από τη Θράκη το 394 π.Χ. νικά τους Θεσσαλούς σε ιππομαχία επί του όρους νότια της πόλης και στήνει τρόπαιο της νίκης του μεταξύ του Ναρθακίου και του Πράντα⁵⁸.

Η ανεξάρτητη πολιτική της πόλης σε σχέση με την υπόλοιπη Αχαΐα Φθιώτιδα σκιαγραφείται μέσα από ένα απόσπασμα του Εφόρου ο οποίος αναφέρει ότι αυτή

⁵¹ Ξενοφ., *Ελληνικά*, 6.1.12 και 1.19. Sordi 1959, 62-4.

⁵² *ΑρχΔελτ* 1888, 116. Frothingham, 1888, 491. Γιαννόπουλος 1927/28, 185-86.

⁵³ Cantarelli 2011, (υπό εκτύπωση)

⁵⁴ Σταυρογιάννης 2011, (υπό εκτύπωση).

⁵⁵ Σταυρογιάννης 2011, (υπό εκτύπωση).

⁵⁶ Θουκ., 4.78.1.

⁵⁷ Θουκ., 8.3.1-2.

⁵⁸ Ξενοφ., *Ελληνικά*, 4.3.7-9.

συνδεόταν στενά με τις Φερές και πριν από την εποχή των τυράννων⁵⁹. Το 404 π.Χ. μετά τη νίκη του Λυκόφρονα επί των Αλευαδών της Λάρισας⁶⁰ ενισχύεται η επιρροή των Φερών στην πόλη και σε ολόκληρη την περιοχή της Αχαΐας Φθιώτιδας. Στα χρόνια που ακολουθούν και μέχρι την άνοδο του Ιάσωνα των Φερών η Μελιταία και γενικότερα η Αχαΐα Φθιώτιδα μαζί με τους υπόλοιπους Περίοικους απολαμβάνουν ένα καθεστώς ανεξαρτησίας γεγονός που πιθανόν αντικατοπτρίζει την αδυναμία των Θεσσαλών να σχηματίσουν ένα εθνικό κράτος⁶¹. Το 371 π.Χ. μισθοφόροι Μελιταιείς πολεμούν ως πελταστές και πιθανότατα ορισμένοι ως ιππείς⁶² στο πλευρό του Ιάσωνα των Φερών, συμμάχου των Βοιωτών, στη μάχη στα Λεύκτρα κατά των Σπαρτιατών⁶³. Μετά το θάνατο του Ιάσωνα, ο διάδοχός του Αλέξανδρος στην προσπάθειά του να διατηρήσει την επικράτεια των Φερών και να αντιμετωπίσει του Βοιωτούς οι οποίοι επεκτείνονται προς βόρεια κατά τα έτη 369-364 π.Χ. εγκαθιστά στη Μελιταία και σε άλλες πόλεις της Αχαΐας Φθιώτιδας φρουρές⁶⁴. Πάραυτα οι Βοιωτοί το 364 π.Χ. κυριεύουν την περιοχή και την προσαρτούν ως σύμμαχό τους. Έτσι οι Μελιταιείς μαζί με τους υπόλοιπους Αχαιούς Φθιώτες και τους νότιους περίοικους λαούς, πλέον ως σύμμαχοι των Βοιωτών προσφέρουν τη βοήθειά τους το 362 π.Χ. στη μάχη της Μαντίνειας ως ελαφρά οπλισμένοι⁶⁵. Ωστόσο, γύρω στο 360 π.Χ. η περιοχή ανακαταλαμβάνεται από τον Αλέξανδρο και παραμένει στην επιρροή των Φερών⁶⁶ μέχρι το 352 π.Χ., οπότε και απελευθερώνεται μετά τη μάχη⁶⁷ στο Κρόκιο πεδίο και την ήττα από τον Φίλιππο Β', του τυράννου των Φερών Λυκόφρονα και του συμμάχου του Ονόμαρχο, στρατηγού των Φωκέων.

Η Μελιταία φαίνεται να κατέχει μια πολύ σημαντική θέση ανάμεσα στις υπόλοιπες πόλεις της Αχαΐας Φθιώτιδας, καθώς ήδη από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και μέχρι και τον 2^ο αι. π.Χ. εκπροσωπεί το έθνος με έναν από τους δύο ιερομνήμονες που αποστέλλονταν στους Δελφούς στα πλαίσια της Αμφικτιονίας. Επίσης

⁵⁹ *FGrHist*, Έφορος, 95 (154).

⁶⁰ Ξενοφ., *Ελληνικά*, 2.3.4.

⁶¹ Westlake 1998, 46.

⁶² Wade-Gery 1924, 60, υποσημ. 23. Η Μπούγια (2007, 286-87, εικ. 2) παρουσιάζει ένα επιτύμβιο ανάγλυφο με σκηνή δεξίωσης ιππεία, το οποίο αφήνει υπόνοιες για την ύπαρξη αυτής της στρατιωτικής δύναμης στην πόλη.

⁶³ Το ρόλο των Περίοικων στις στρατιωτικές δυνάμεις του Ιάσωνα αναφέρει ο Westlake (1999, 73) και ο Sprawski (2011).

⁶⁴ Πλούτ., *Πελοπίδας*, 31.

⁶⁵ Διόδ. Σικ., 15.85.4-5. Οι μισθοφόροι του Ιάσωνα χρησιμοποιήθηκαν από τους Βοιωτούς στη μάχη της Μαντίνειας. Ξενοφ., *Ελληνικά*, 7.5.4.

⁶⁶ Westlake 2000, 90.

⁶⁷ Διόδ. Σικ., 16.35.4-6.

αναφέρεται ότι ένας Μελιτεεύς διατέλεσε ταμίας στους Δελφούς⁶⁸, ενώ μαρτυρούνται προξενικά ψηφίσματα των Δελφών για Μελιταιείς κατά τον 3^ο αι. π.Χ.⁶⁹ Το γεγονός αυτό καταδεικνύει την ιδιαίτερη θέση της και την αναγνώρισή της από τις υπόλοιπες πόλεις της περιοχής και, πιθανόν, αφήνει υπόνοιες για μια αντίστοιχη θέση, η οποία είχε ήδη παγιωθεί από την παλαιότερη Πυλαία Αμφικτιονία στην Ανθήλη, εφόσον σε αυτήν συμμετείχε ενεργά μεταξύ των υπολοίπων εθνών και το έθνος των Αχαιών Φθιωτών⁷⁰.

Την άνοιξη του 322 π.Χ. κατά τη διάρκεια του Λαμιακού Πολέμου οι σύμμαχοι όταν πληροφορήθηκαν την άφιξη του στρατηγού Λεοννάτου από τη Θράκη, και ενώ πολιορκούσαν τη Λαμία μεταφέρουν τον εξοπλισμό και εκείνους που δεν ήταν σε θέση να λάβουν μέρος σε μάχη στην καλά τειχισμένη πόλη της Μελιταίας⁷¹. Την ίδια μέρα σε ιππομαχία που διεξήχθη βορειοδυτικά της πόλης επί του οροπεδίου του Δομοκού, αν και νικούν τα στρατεύματα των Μακεδόνων, τραυματίζεται και πεθαίνει ο Λεοννάτος, ενώ οι συμμαχικές δυνάμεις ηττημένες οπισθοχωρούν πίσω στην πόλη⁷².

Στην ευρύτερη περιοχή της δυτικής Αχαΐας Φθιώτιδας φαίνεται να δραστηριοποιήθηκε ο Κάσσανδρος στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει τον Δημήτριο Πολιορκητή ο οποίος κινούταν στην παραλιακή οδό και είχε καταλάβει τη Λάρισσα Κρεμαστή απελευθερώνοντάς την⁷³. Σε αυτόν, πιθανόν οφείλονται ορισμένα οχυρωματικά έργα κατά μήκος των εσωτερικών οδών που διασχίζουν το δυτικό τμήμα της Όθρυς, που χρονολογούνται αυτήν την εποχή και πιθανόν κάποιες επισκευές του τείχους της πόλης⁷⁴. Η περιοχή μετά τον θάνατό του το 297 π.Χ. απελευθερώνεται από τον Δημήτριο Πολιορκητή. Τα χρόνια που ακολουθούν η Μελιταία αρχίζει να αποκτά εκ νέου δύναμη και να εμφανίζει ηγεμονικό χαρακτήρα επί των μικρότερων πόλεων της περιοχής. Μέσα από μια πολιτική δικαστικών διευθετήσεων, η οποία είχε ήδη ξεκινήσει από τον 4^ο αι. π.Χ. και συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια του 3^{ου} αι. π.Χ. μέχρι και το α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. κατορθώνει να επεκτείνει την επικράτειά της και να εδραιωθεί ως η κυρίαρχη πόλη

⁶⁸ *FdD* III ⁵ 47 στιχ. 52-3.

⁶⁹ *FdD* III ² 187. *SGDI* II 2586.

⁷⁰ Béquignon 1937^b, 192-204.

⁷¹ Διόδ. Σικ., 18.15.1

⁷² Sprawski 2008, 26-8.

⁷³ Διόδ. Σικ., 20.110.2-111.3. Καραχρήστος 2007, 198, 204-5.

⁷⁴ Μπούγια 2008, 330.

της δυτικής Αχαΐας Φθιώτιδας⁷⁵. Τα όρια της χώρας της Μελιταίας είναι γνωστά με αρκετή ακρίβεια βάσει επιγραφικών μαρτυριών και κατελάμβανε έκταση περίπου 462 χλμ.² που σε γενικές γραμμές προσδιορίζεται με το ανατολικό τμήμα του οροπεδίου του Δομοκού⁷⁶ (Εικ. 5).

Μεταξύ του 230–220 π.Χ., πιθανότατα, εισέρχεται στους κόλπους της Αιτωλικής Συμπολιτείας⁷⁷ και μάλιστα το 223/22 π.Χ. ο Αρχίππος από τη Μελιταία εκλέγεται γραμματέας του Κοινού⁷⁸. Η πόλη συμμετέχει με βουλευτές στα συνέδρια της Συμπολιτείας και αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τους Αιτωλούς, καθώς αποτελεί ένα από τα βορειότερα και οχυρά προπύργια για τις επιχειρήσεις τους στη νότια Θεσσαλία⁷⁹. Το 217 π.Χ. ο Φίλιππος ο Δ΄ στην προσπάθειά του να αναχαιτίσει την εξάπλωση των Αιτωλών προς βορρά επιχειρεί να καταλάβει την πόλη προκειμένου να τους αφαιρέσει μια σημαντική στρατηγική έδρα από την περιοχή της νότιας Θεσσαλίας. Όμως η προσπάθειά του αυτή θα στεφθεί με αποτυχία, καθώς οι πολιορκητικές σκάλες που χρησιμοποίησε ήταν μικρότερες του ύψους των τειχών της πόλης. Επιπλέον, από λάθος υπολογισμό τα στρατεύματά του έφτασαν κοντά στην περιοχή σε ακατάλληλη ώρα, έτσι ώστε να γίνουν αντιληπτά από τους Μελιταιείς και να χάσει την ευκαιρία και του αιφνιδιασμού αλλά και της βοήθειας της φιλομακεδονικής παράταξης που υπήρχε στην πόλη⁸⁰. Την ίδια χρονιά ο Φοξίδας από τη Μελιταία, στρατηγός του Πτολεμαίου του Δ΄ του Φιλοπάτωρα, γίνεται επικεφαλής του πεζικού στη μάχη της Ραφίας στα σύνορα της Παλαιστίνης με τη Συρία κατά του Αντιόχου του Γ΄ τον οποίο και κατατροπώνει⁸¹.

Στο τελευταίο τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. η Μελιταία συνάπτει συμπολιτεία με την μικρότερη πόλη της Πήρειας⁸². Το γεγονός αυτό αποτελεί απόρροια της

⁷⁵ Ager 1989.

⁷⁶ Σταυρογιάννης 2011 (υπό εκτύπωση).

⁷⁷ Ο Lafèvre (1998, 87-8) θεωρεί ότι η Μελιταία ήδη το 245 π.Χ. είναι μέλος της Αιτωλικής Συμπολιτείας στέλνοντας ως ιερεμνήμονα στους Δελφούς τον Γεννάδα, ο οποίος μάλιστα είναι πιθανόν και πρόξενος των Αιτωλών στη Δήλο. Την παραπάνω θεωρία ασπάζεται και ο Helly (2001, 125, υποσημ. 106). Η συγκεκριμένη περίοδος φαίνεται να είναι και η πιο πιθανή για την είσοδο της Μελιταίας στην Αιτωλική Συμπολιτεία, καθώς οι νότιες, επί τον Σπερχειό, περιοικίδες χώρες είχαν ήδη εισχωρήσει σε αυτήν από το β΄ τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.

⁷⁸ Grainger 1995, 338-39.

⁷⁹ Grainger 1999, 329.

⁸⁰ Πολύβ., 5.97.5-9.

⁸¹ Πολύβ., 5.63.12 και 65.3-4.

⁸² Ο Helly (2001, 247) στηριζόμενος στην συνοριακή διαφορά με το Πεύμα, στην οποία η Μελιταία εκπροσωπεί την Πήρεια, θεωρεί ότι η συμπολιτεία μεταξύ των δύο πόλεων ξεκινά ήδη από τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και μάλιστα σε αυτήν συμμετέχει και η πόλη των Χαλών.

επεκτατικής πολιτικής της, την οποία είχε υιοθετήσει από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. και αντικατοπτρίζεται μέσα από τις συνοριακές διευθετήσεις που προκύπτουν μεταξύ των μικρότερων πόλεων και κωμών στα βόρειά της και του Πεύματος το οποίο εκείνο το διάστημα αρχίζει να αποκτά δύναμη. Τότε, λοιπόν, άλλοτε σε ρόλο διαιτητή και άλλοτε ως εκπρόσωπός τους μέσα από τις δικαστικές αποφάσεις καταφέρνει να προσδέσει τις παραπάνω πόλεις στο άρμα της⁸³. Η Μελιταία ως οικονομικά πιο εύρωστη στο πλαίσιο της συμπολιτείας παρέχει δάνεια, καθώς και άλλες διοικητικές παροχές στην γειτονική Πήρεια. Πάραυτα οι δύο πόλεις θα έρθουν σε ρήξη το 213/12 π.Χ. για συνοριακή διαφορά την οποία θα επιλύσουν Αιτωλοί δικαστές⁸⁴.

Στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. ο Αμύνανδρος, βασιλιάς των Αθαμανών, προσφέρει 10 αργυρά τάλαντα για την επισκευή μιας πύλης και τμήματος των τειχών στον ανατολικό τομέα της πόλης, σύμφωνα με επιγραφή που βρισκόταν εντοιχισμένη στο τείχος και που μαρτυρούσε τη δωρεά⁸⁵. Η ενέργεια αυτή πιθανόν γίνεται στο πλαίσιο της συμμαχίας των Αθαμανών με τους Αιτωλούς μέλος της οποίας ήταν και η Μελιταία. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η εύρεση δημόσιου σφραγίσματος της πόλης στο Κάλλιο της Αιτωλίας, όπου εντοπίζονται τα αρχεία της Συμπολιτείας. Το σφράγισμα έφερε παράσταση ίππου και πάνω από αυτήν την επιγραφή ΜΕΛΙΤΑΕΩΝ⁸⁶.

Κατά τη διάρκεια του Β' Μακεδονικού Πολέμου, πιθανότατα το 210 π.Χ., η πόλη, όπως και το μεγαλύτερο τμήμα της Αχαΐας Φθιώτιδας καταλαμβάνεται από τον Φίλιππο τον Ε'⁸⁷. Οι απόψεις για την περίπτωση αυτή διίστανται⁸⁸ και η περίοδος παραμένει θολή, καθώς την ίδια εποχή η πόλη εμφανίζεται να παρέχει ιερομνήμονες οι οποίοι αποστέλλονται στους Δελφούς από τους Αιτωλούς⁸⁹. Μετά τη διακήρυξη του Φλαμινίνου το 196 π.Χ. στην Κόρινθο για την ανεξαρτησία των ελληνικών πόλεων αυτή δεν εντάσσεται στην Θεσσαλία, αλλά παραμένει προσδεμένη στους Αιτωλούς μαζί με το δυτικό τμήμα της Αχαΐας Φθιώτιδας μέχρι το 191-188 π.Χ.⁹⁰

⁸³ Ager 1989.

⁸⁴ *IG IX²* 205. Ager 1993, 153-57.

⁸⁵ *IG IX²* 208.

⁸⁶ Πάντος 1985, 57.

⁸⁷ Πολύβ., 9.41.

⁸⁸ Ο Grainger (1995, 339) θεωρεί ότι η πόλη δεν καταλείφθηκε ποτέ από τον Φίλιππο τον Ε' εφόσον την τελευταία δεκαετία του 3^{ου} αι. π.Χ. παρουσιάζονται στον Δελφούς Μελιταιείς ως ιερομνήμονες των Αιτωλών.

⁸⁹ Ο Van Antwerp Fine (1932, 145-47) εξετάζει την περίπτωση αυτή εντάσσοντας τις ενέργειες των Αιτωλών ως μέσω επαναδιεκδίκησης της περιοχής.

⁹⁰ Grainger 1995, 339.

Στα χρόνια που ακολουθούν η πόλη αρχίζει να αποκτά δύναμη και πιθανόν για πρώτη φορά στρατηγός του Κοινού προέρχεται από τη Μελιταία και την Αχαΐα Φθιώτιδα⁹¹. Παράλληλα την ίδια εποχή Μελιταιείς τιμούνται με προξενικά ψηφίσματα από πόλεις, όπως η Υπάτη⁹², ενώ εμφανίζεται να παρέχει ξενοδόκους στην συνοριακή διαφορά μεταξύ των πόλεων της Άλου και των Φθιωτιδών Θηβών⁹³ και πιθανόν διαιτητή σε συνοριακή διαφορά πόλεων τα ονόματα των οποίων δεν σώζονται⁹⁴.

Μια εξέχουσα προσωπικότητα στην ιστορία της πόλης είναι ο Πολυσάων Πολίτας ο οποίος διατέλεσε ταγός της κατά το μέσον του 2^{ου} αι. π.Χ.⁹⁵, πρόξενος στην Υπάτη και ξενοδόκος στην προαναφερθείσα συνοριακή διαφορά. Παράλληλα ο αδερφός του Λαμπρόμαχος διατέλεσε ιερομνήμονας την ίδια εποχή στους Δελφούς⁹⁶ και εκπροσώπησε την πόλη στη Ρωμαϊκή Σύγκλητο στο πλαίσιο της συνοριακής διένεξης με την πόλη του Ναρθακίου⁹⁷.

Για την ιστορία και την κατάσταση της πόλης κατά την Ρωμαϊκή Εποχή τα στοιχεία που υπάρχουν δεν είναι αρκετά, ώστε να σχηματιστεί μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα. Κατά τη διάρκεια του Α΄ Μιθριδατικού Πολέμου ο Σύλλας ο οποίος είχε στρατοπεδεύσει κοντά στη Μελιταία το 86/5 π.Χ. έρχεται αντιμέτωπος με τα στρατεύματα του ρωμαίου στρατηγού Λεύκιου Βαλέριου Φλάκκου χωρίς, ωστόσο, να συγκρουστούν⁹⁸.

Την εποχή του αυτοκράτορα Αυγούστου η Μελιταία αποκτά τον τιμητικό τίτλο της Σεβαστής ως ένδειξη της εύνοιάς του. Τον τίτλο τον διατηρεί μέχρι και την εποχή του Καρακάλλα⁹⁹ και είναι η μοναδική πόλη της Αχαΐας Φθιώτιδας που τον φέρει και μια από τις ελάχιστες πόλεις της Θεσσαλίας, καθώς τον ίδιο τίτλο ο αυτοκράτορας είχε αποδώσει στην Υπάτη, τη Λαμία και τη Λάρισα¹⁰⁰. Σχετικά με τον παραπάνω τίτλο έχει υποστηριχτεί η άποψη ότι τον έφεραν οι πρωτεύουσες πόλεις

⁹¹ Οι Daux (1981, 578-80) και Queyrel (1984, 707) εξετάζουν την πιθανότητα να προέρχεται στρατηγός από τη Μελιταία και την Αχαΐα Φθιώτιδα βάσει μιας επιγραφής στους Δελφούς εκφράζοντας όμως τις επιφυλάξεις τους.

⁹² Κοντογιάννης 1998, 73-5.

⁹³ *FdD* III⁴ 355. Zelnick-Abramovitz 2000, 111, 113.

⁹⁴ Daux 1981, 578-80. Queyrel 1984.

⁹⁵ *SGDI* II 2138.

⁹⁶ *FdD* III² 68. *IG* II² 1133.

⁹⁷ *IG* IX² 89.

⁹⁸ Πλούτ., *Σύλλας* 20.1.

⁹⁹ Daux και De la Coste-Messelière 1924, 367-68, αρ. 3.

¹⁰⁰ Sekunda 1997, 208.

των περίοικων εθνών Αινιάνων, Μαλιέων, και Αχαιών Φθιωτών, καθώς και της Θεσσαλίας¹⁰¹. Επιπλέον μια μεγάλη και πλούσια ρωμαϊκή έπαυλη που αποκαλύφθηκε εξωτερικά του βόρειου σκέλους του τείχους της πόλης¹⁰², συμπληρώνει την εικόνα ευμάρειας της πόλης κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι η πόλη αποτέλεσε ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. μια από τις σπουδαιότερες πόλεις των Αχαιών Φθιωτών, η οποία εκπροσωπούσε το έθνος στους Δελφούς για τρεις αιώνες. Η στρατηγική της θέση πάνω στις βασικές οδούς που ένωναν τη Θεσσαλία με τη νότια Ελλάδα και η ισχυρή οχύρωσή της την κατέστησαν κομβικό σημείο της περιοχής και μήλον της Έριδος για Μακεδόνες και Αιτωλούς.

2.2 – Ιερά και λατρείες στο Άστυ και στη Χώρα

Η πόλη χτισμένη στους βόρειους πρόποδες του ορεινού όγκου της Όθρυος και στα νότια όρια της Θεσσαλίας είναι φυσικό να έχει δεχτεί επιρροές από αυτή, τόσο σε κοινωνικοπολιτικό, όσο και σε θρησκευτικό επίπεδο. Οι λατρείες που θα εξεταστούν στην συνέχεια παρουσιάζονται βάσει της βαρύτητάς τους στο πάνθεο της πόλης, αλλά και των στοιχείων που υπάρχουν για αυτές από φιλολογικές, επιγραφικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες.

Η σημαντικότερη λατρεία της πόλης φαίνεται να είναι αυτή του Διός, η οποία μαρτυρείται επιγραφικά, νομισματικά αλλά και από τα ονόματα μηνών που σχετίζονται με τον θεό. Από επιγραφή που βρέθηκε στη θέση του Αγ. Γεωργίου επί του όρους στα νότια της πόλης πληροφορούμαστε για το ιερό του Διός Οθρυίου για το οποίο έριζαν οι πόλεις της Μελιταίας και του Ναρθακίου κατά τον 2ο αι. π.Χ. Πρόκειται για ένα ιερό κορυφής, όπου ο Δίας λατρευόταν με την ιδιότητα του καιρικού θεού¹⁰³. Το ιερό που εντοπίζεται στα νότια όρια της χώρας κοντά στα σύνορα με τις πόλεις του Ναρθακίου και της Λαμίας, καθώς και πάνω στην οδό προς το Μαλιακό και την κοιλάδα του Σπερχειού θα πρέπει να ήταν το σημαντικότερο της περιοχής και να είχε χρησιμοποιηθεί από την Μελιταία ως ορόσημο των συνόρων της και θρησκευτικό κέντρο της περιοχής, μέσω του οποίου η πόλη μπόρεσε να

¹⁰¹ Bouchon 2008, 437, υποσ. 34.

¹⁰² Σταυρογιάννης 2011 (υπό εκτύπωση).

¹⁰³ Χρυσοστόμου 1986.

προβληθεί¹⁰⁴. Ναός ή βωμός του θεού υπήρχε και εντός της πόλης σύμφωνα με παράλληλα από τη Δημητριάδα¹⁰⁵, τη Μεσσήνη¹⁰⁶ και την Αθήνα¹⁰⁷. Επίσης ένα πιθανόν τέμενος ή βωμός αφιερωμένο στο Δία Οθρύιο¹⁰⁸ εντοπίζεται στη κορυφή Αλογορράχη της Όθρυος σε υψόμετρο περίπου 1580 μ., όπου στο εξωκκλήσι του Προφήτη Ηλία το οποίο είναι δομημένο με αρχαίο αρχιτεκτονικό υλικό, βρίσκεται εντοιχισμένο μαρμάρινο ορθογώνιο βάθρο το οποίο φέρει τόρμους για την τοποθέτηση χάλκινου αγάλματος και στον περίβολο παρατηρείται αρκετή κεραμική¹⁰⁹. Σχεδόν όλες οι αργυρές και οι χάλκινες κοπές που τέθηκαν σε κυκλοφορία τον 4ο και τον 3ο αι. π.Χ. φέρουν ως εμπροσθότυπο την κεφαλή του πολιούχου Οθρυίου Διός. Ο ίδιος ο ιδρυτής της, ο Μελιτεύς, ανάγει την καταγωγή του στον Δία και τη νύμφη Οθρυίδα¹¹⁰ και πιθανότατα να συλλατρεύτηκε με τον Δία Οθρύιο στο ιερό στη θέση Αγ. Γεώργιος. Ιερά σύμβολα του θεού ήταν ο ταύρος και η βελανιδιά, όπως μπορεί να συνεπαχθεί από τη μελέτη της αργυρής νομισματοκοπίας της πόλης¹¹¹.

Παράλληλα κατά τον 3ο αι. π.Χ. μαρτυρείται επιγραφικά και η γιορτή των Σωτηρίων¹¹² προς τιμήν του Διός Σωτήρος¹¹³ κατά την οποία τελούνταν θυσίες και γυμνικοί αγώνες στους οποίους συμμετείχαν νέοι και από άλλες πόλεις της περιοχής. Επιπλέον, η Μελιταία ήταν επιφορτισμένη να παρέχει το λάδι για τους αθλητές της Πήρειας στα πλαίσια της Συμπολιτείας¹¹⁴.

Με τον θεό σχετίζονται ονόματα μηνών του μηνολογίου της πόλης. Ο μήνας Άφριος, ανοιξιάτικος μήνας, που συναντάται συχνά σε απελευθερωτικές επιγραφές από την περιοχή¹¹⁵, ήταν αφιερωμένος στο Δία. Μάλιστα σε αρκετές θεσσαλικές πόλεις, όπως για παράδειγμα στις Φερές, ο θεός, με τη προσωνομία Δίας Άφριος, λατρευόταν ως προστάτης των δέντρων, των αμπελιών και γενικότερα της

¹⁰⁴ Σταυρογιάννης 2012 (υπό εκτύπωση).

¹⁰⁵ IG IX² 1103, 1105 II, 1108-1110. Παπαχατζής 1960, 19. Helly 1971, 548.

¹⁰⁶ Πανσ., 4.33.1-2. Robinson 1945.

¹⁰⁷ Καλογεροπούλου 1984, 117.

¹⁰⁸ Η απόδοση της λατρείας στον Δία στη συγκεκριμένη θέση οφείλεται στο μεγάλο υψόμετρο και βρίσκει παράλληλα στο βωμό του Λυκαίου Διός στην Αρκαδία, την Πάρνηθα, την Αίγινα και τον Υμηττό (Langdon 1957, 83).

¹⁰⁹ Σταυρογιάννης 2012 (υπό εκτύπωση).

¹¹⁰ Αντωνίνος Λιβεράλις, *Μεταμορφώσεων συναγωγή* ΙΓ'.

¹¹¹ Σταυρογιάννης 2012 (υπό εκτύπωση).

¹¹² IG IX² 205 στιχ. 26.

¹¹³ Η λατρεία του Διός Σωτήρος μαρτυρείται επιγραφικά στη Φάρσαλο στις IG IX² 237 και 238.

¹¹⁴ IG IX² 205 στιχ. 25-26.

¹¹⁵ IG IX² 206 III c1 στιχ. 16.

βλάβστης¹¹⁶. Επίσης ο μήνας Ομολώιος¹¹⁷ σχετίζεται με τον θεό κατά τη διάρκεια του οποίου τελούνταν η γιορτή των Ομολωίων¹¹⁸.

Επιγραφικά επιβεβαιώνεται η λατρεία της Αρτέμιδας, όπως διαπιστώνεται από τμήμα εντοιχισμένου δόμου σε οικία του σύγχρονου οικισμού¹¹⁹, ο οποίος φέρει την επιγραφή *[Πο]λεμεινέ[τος] Αρτέμι[δι]*. Με την Αρτέμιδα συνδέεται ο μύθος που διασώζει ο Νίκανδρος ο Κολοφώνιος και η λατρεία της παρθένου Ασπαλίδας¹²⁰, σύμφωνα με τον οποίο η Ασπαλίσ, κόρη του Αγραίου αυτοκτονεί προκειμένου να γλυτώσει τον βιασμό από τον τύραννο της πόλης Μελιταία, ο οποίος είχε την συνήθεια να βιάζει τις παρθένες κόρες πριν από το γάμο τους. Η Άρτεμις μετά τον απαγχονισμό στη θέση του σώματος της Ασπαλίδας τοποθέτησε ένα ξόανο, ενώ ο αδερφός της Αστυγίτης πήρε εκδίκηση για το θάνατο της αδερφής του σκοτώνοντας τον Μελιταία και πετώντας το άψυχο κορμί του στο παρακείμενο ποτάμι που από τότε ονομάστηκε Τάρταρος. Στην πόλη προς ανάμνηση του γεγονότος θυσίαζαν μια παρθένα κατσίκα την οποία κρεμούσαν σε δέντρο. Πιθανότατα η ηρωίδα λατρεύτηκε μαζί με τους υπόλοιπους πρωταγωνιστές του παραπάνω μύθου τον Μελιταία, τον Δία και την Αρτέμιδα στο ιερό στη θέση του Αγ. Γεωργίου, καθώς ο συγκεκριμένος μύθος εμπεριέχει στοιχεία παγανιστικών τελετών για την αναγέννηση της φύσης και της καρποφορίας της γης¹²¹.

Στην πόλη φαίνεται να λατρευόταν μεταξύ άλλων και η Δήμητρα με την Περσεφόνη. Ένα άγαλμα το οποίο φέρει χιτώνα ζωσμένο στη μέση με ιμάτιο, το οποίο σώζεται ελλιπές και εντοπίστηκε σε σημείο της άνω πόλης μπορεί να ταυτιστεί με Κόρη-Περσεφόνη¹²² συγκρινόμενο με αντίστοιχα παράλληλα του β' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. Από την ίδια περιοχή προέρχεται τμήμα ασβεστολιθικής πλάκας με ανάγλυφο διακοσμητικό ρόδακα¹²³, η οποία θα πρέπει να συνδεθεί με κάποιο ιερό της Δήμητρας στον παραπάνω χώρο. Παρόμοιοι διακοσμητικοί ρόδακες κοσμούσαν αρχιτεκτονικά μέλη στα Μικρά Προπύλαια του ιερού της Ελευσίνας¹²⁴. Η λατρεία της θεάς στην περιοχή φαίνεται να είναι έντονη, όπως διαπιστώνεται από επιγραφή που βρίσκεται

¹¹⁶ Χρυσοστόμου 1998, 232-33. Παπαχατζής, 1972, 119-20.

¹¹⁷ IG IX² 206 III b1 στιχ. 9.

¹¹⁸ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 38. Graninger 2011, 103-4.

¹¹⁹ *ΑρχΔελτ* 27 (1972), Β'1 Χρονικά, 329. Cantarelli et al. 2008, 422-23. Σταυρογιάννης 2010, 589.

¹²⁰ Αντωνίνος Λιβεράλις, *Μεταμορφώσεων συναγωγή* ΙΓ'.

¹²¹ Σταυρογιάννης 2012 (υπό εκτύπωση).

¹²² Ραυτοπούλου 1989. Η Λεβέντη αποδίδει το παραπάνω γλυπτό εκτός από την Περσεφόνη, σε Αρτέμιδα, βάσει παραλλήλων (Leventi 2013, 276-78).

¹²³ *ΑρχΔελτ* 52 (1997), Β'2 Χρονικά, 444.

¹²⁴ Καντά 1993, 38-40, εικ. 15.

στους Δελφούς και αφορά συνοριακή διαφορά ανάμεσα στη Μελιταία, τις Χάλες και το Πεύμα στην οποία μεταξύ άλλων αναφέρεται ως σημείο οριοθέτησης των πόλεων η θέση «Γραίας Αυλή»¹²⁵. Ο συγκεκριμένος όρος σχετίζεται με ιερά της Δήμητρας¹²⁶. Η πόλη έχοντας στην επικράτειά της ένα μεγάλο τμήμα του οροπεδίου το Δομοκού ήταν πολύ φυσικό να αναπτύξει την καλλιέργεια των δημητριακών, όπως μπορεί να διαπιστωθεί και από τους κόκκους σίτου ή κρίθου που εικονίζονται κάτω από την κεφαλή του Διός στον εμπροσθότυπο των αργυρών δραχμών που κυκλοφόρησε η πόλη στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. Επομένως η ύπαρξη της λατρείας θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη, καθώς επίσης στην αρχαία Πρόερνα, σε μικρή απόσταση από τη Μελιταία, έχει ανασκαφθεί Θεσμοφόριο¹²⁷.

Μέσω του μηνολογίου της πόλης ανιχνεύεται η λατρεία του Διονύσου. Ο μήνας Αγριώνιος φέρει ένα από τα επίθετα του θεού και κατά τη διάρκειά του στη Βοιωτία τελούταν η γιορτή των Αγριωνίων, η οποία πιθανόν να τελούταν και στη Μελιταία¹²⁸. Επίσης ο μήνας Θυίος ήταν αφιερωμένος στον θεό¹²⁹. Επιπροσθέτως οι αργυροί οβολοί που κυκλοφόρησε η πόλη στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. φέρουν ως εμπροσθότυπο κεφαλή νεαρού Διονύσου¹³⁰ και επίσης έχει επιβεβαιωθεί επιγραφικά η λατρεία της Ινούς, κουροτρόφου του θεού¹³¹.

Αφιερωμένος στον Απόλλωνα ήταν ο μήνας Απολλώνιος, ο οποίος δεν μαρτυρείται σε επιγραφές της πόλης, αναφέρεται όμως σε επιγραφή από την Πήρεια η οποία ακολουθούσε το ίδιο ημερολόγιο με τη Μελιταία¹³². Στον ίδιο θεό ήταν αφιερωμένος και ο μήνας Λεσχανόριος¹³³ ο οποίος αναφέρεται στην ιδιότητα του Απόλλωνα ως προστάτη των Λεσχών¹³⁴, καθώς και ο Πυθοίος¹³⁵. Αν και δεν υπάρχουν άλλα δεδομένα για τη λατρεία του θεού στην περιοχή, αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη, καθώς ο παραπάνω θεός συνδέεται τόσο με το μύθο της ίδρυσης της πόλης¹³⁶, όσο και με την ευρύτερη περιοχή της Όθρυος¹³⁷.

¹²⁵ *FdD* III 4 351.

¹²⁶ *RE* VII² (1912), λ. Γραίας Αυλή (Stählin), 1695. Stählin 2008, 288.

¹²⁷ Δάφφα-Νικονάνου 1973, 22-6.

¹²⁸ Jardé και Lauret 1902, 359. Για την γιορτή των Αγριωνίων αναφέρει ο Burkert (1993, 347-48).

¹²⁹ *IG* IX² 206 στιχ. 10. Graninger 2006, 51-2.

¹³⁰ Babelon 1901, 259-260, πιν. CCLXXXVIII, αρ. 8.

¹³¹ *ΑρχΔελτ* 25 (1970), Β1 Χρονικά, 241. Σταυρογιάννης 2010, 593-94.

¹³² Woodward 1910, 151-52.

¹³³ *IG* IX² 206 b1 στιχ. 10.

¹³⁴ Perlman 2000, 75-6.

¹³⁵ *RE* XXIV (1963), λ. Πυθοίος (Diller), 566-67.

¹³⁶ Αντωνίνος Λιβεράλις, *Μεταμορφώσεων συναγωγή* II'.

Επίσης από το μηνολόγιο της πόλης ανιχνεύεται η λατρεία της Αθηνάς Ιτωνίας. Ο μήνας Ιτώνιος κοινός, τόσο στο μηνολόγιο της πόλης, όσο και της Θεσσαλίας ήταν αφιερωμένος στην πανθεσσαλική θεότητα Αθηνά Ιτωνία, μεγάλα ιερά της οποίας υπήρχαν στην Αχαΐα Φθιώτιδα και στη Θεσσαλιώτιδα¹³⁸.

Βάσει ενός μαρμάρινου βάθρου το οποίο έφερε επίγραμμα του β' μισού του 3ου αι. π.Χ. και βρέθηκε το 1970 στη θέση «Μάρμαρα», στα ανατολικά του σύγχρονου οικισμού, τεκμηριώνεται η λατρεία της Ινούς-Λευκοθέας¹³⁹. Στη Θεσσαλία η Ινώ-Λευκοθέα είχε συνδεθεί με τον Διόνυσο ως τροφός του και λατρευόταν ως κουροτρόφος θεά, που σχετιζόταν με τη γέννηση, την ανατροφή και την ενηλικίωση των παιδιών¹⁴⁰.

Η Λευκοθέα, η οποία άνηκε και στο λατρευτικό κύκλο του Ποσειδώνα και λατρευόταν επίσης ως θεότητα της θάλασσας σε πολλές περιοχές της Ελλάδας, στη Θεσσαλία είχε συνδεθεί με τις πηγές και τα ποτάμια και ταυτόχρονα έφερε τα χαρακτηριστικά της Δήμητρας, ως προστάτιδα της γεωργίας και της οικιακής ζωής¹⁴¹. Λατρεία της Λευκοθέας έχει βεβαιωθεί επίσης στις γειτονικές Φθιώτιδες Θήβες¹⁴², στη Λάρισα¹⁴³, στον Άτραγα¹⁴⁴ και στις Φερές¹⁴⁵.

Εξωτερικά του δυτικού σκέλους του τείχους της πόλης εντοπίστηκε και ανασκάφηκε ιερό που ήταν αφιερωμένο στην Εννοδία και το οποίο θα εξεταστεί διεξοδικά στη συνέχεια.

Η λατρεία του Ασκληπιού φαίνεται να επιβεβαιώνεται στην πόλη από μια τριγωνική αναθηματική μαρμάρινη βάση γλυπτού, καθώς και από μια σειρά χάλκινων, κυρίως, αναθημάτων που σχετίζονται με τη λατρεία. Τα παραπάνω προέκυψαν μετά από ανασκαφική έρευνα που διεξήχθη το 1971 στο χώρο της ακρόπολης και η οποία έφερε στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ταυτίστηκαν από την ανασκαφέα ως Ασκληπιείο¹⁴⁶. Όμως η νεώτερη έρευνα βάσει της αρχιτεκτονικής δομής ταυτίζει τα αποκαλυφθέντα κατάλοιπα με τμήμα του νότιου

¹³⁷ Ευριπ., *Άλκηστις*, 579-587.

¹³⁸ Graninger 2011, 50-1, 55-67.

¹³⁹ *ΑρχΔελτ* 25 (1970), Β1 Χρονικά, 241. Σταυρογιάννης 2010, 593-94.

¹⁴⁰ Graf 1985, 406. Λεκατσάς 1971, 179.

¹⁴¹ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997. Χρυσοστόμου 1994, 116-18.

¹⁴² Αρβανιτόπουλος 1908, 175.

¹⁴³ Αξενίδης 1947, 177-78.

¹⁴⁴ Τζιαφάλιας 1984, 200, αρ. 33.

¹⁴⁵ *IG IX* 2 422.

¹⁴⁶ Ιωαννίδου-Καρέτσου 1972.

τείχους της πόλης το οποίο κατέληγε σε έναν τετράγωνο πύργο¹⁴⁷. Ωστόσο, η ενεπίγραφη βάση, καθώς και ο χαρακτήρας των αναθημάτων δεν αφήνουν περιθώρια αμφισβήτησης της ύπαρξης Ασκληπιείου στην πόλη, το οποίο μάλλον θα πρέπει να αναζητηθεί στον ευρύτερο χώρο της ακρόπολης, ίσως και στον απέναντι λόφο της Ι.Μ. Αγ. Τριάδας.

Ένα δεύτερο Ασκληπιείο, πιθανόν, εντοπίζεται στα νοτιοδυτικά όρια της χώρας κοντά στην οχύρωση της Αντίνιτσας και της μεσόγειας οδού που ένωνε την Θεσσαλία με την νότια Ελλάδα. Η παραπάνω υπόθεση στηρίζεται στην ανεύρεση ενός αγαλματιδίου της Υγείας και δύο μαρμάρινων γυναικείων μαστών στην Ι.Μ. Αντίνιτσα¹⁴⁸, καθώς και η αναφορά που γίνεται σε επιγραφή που πραγματεύεται συνοριακή διαφορά μεταξύ των πόλεων της Μελιταίας και των Ξυνίων για κάποιο ιερό που προσδιορίζεται στην συγκεκριμένη περιοχή¹⁴⁹.

Κατά τη ρωμαϊκή εποχή στην πόλη ανιχνεύεται και η αυτοκρατορική λατρεία. Βάσει ενεπίγραφου αναθηματικού βάθρου που χρονολογείται αυτή την εποχή η πόλη τιμά ως θεούς τον Καρακάλλα και τη μητέρα του Ιουλία Δόμνα¹⁵⁰. Παρόμοια λατρεία τεκμηριώνεται στη Λάρισα¹⁵¹ και τη Δημητριάδα¹⁵².

Κοντά στα βόρεια σύνορα της χώρας εντοπίζεται ένα ακόμη ιερό. Αυτό, βάσει επιγραφής που σχετίζεται με συνοριακή διαφορά μεταξύ των πόλεων της Μελιταίας και της Πήρειας, αποτελεί ορόσημο και είναι αφιερωμένο στον Ερμή. Η έρευνα το προσδιορίζει κοντά στο λόφο Πυργάκι, όπου σώζονται τα κατάλοιπα ενός τετράγωνου οικοδομήματος¹⁵³ και το οποίο κατόπτευε την οδό που διέσχιζε το κεντρικό τμήμα της χώρας και κατευθυνόταν από τη Μελιταία προς τον Θαυμακό, την Πήρεια και το Πεύμα¹⁵⁴. Πλησίον των συνόρων της χώρας προσδιορίζονται αρκετά μικρά αγροτικά ιερά, όπως τα ιερά του Βορέα και της Δήμητρας στα βορειοανατολικά της πόλης τα οποία αποτελούν επίσης ορόσημα των πόλεων Μελιταίας, Φιλιαδώνας και Χαλών¹⁵⁵, καθώς επίσης ένα ιερό άγνωστης θεότητας στα

¹⁴⁷ Σταυρογιάννης 2011, (υπό εκτύπωση). Cantarelli et al. 2008, 140.

¹⁴⁸ Daux και De la Coste-Messelière 1924, 348, εικ. 5. Cantarelli et al. 2008, 203-6, 393.

¹⁴⁹ SIG 546A στιχ. 11.

¹⁵⁰ Σταυρογιάννης 2010, 597.

¹⁵¹ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 58.

¹⁵² IG IX² 1136, 1138. Kravaritou 2011, 123, 133.

¹⁵³ Cantarelli et al. 2008, 98-100. Cantarelli 2009, 1189. Παρόμοιος ναός αφιερωμένος στον Ερμή, κοντά σε δρόμο στη Βοιωτία στους πρόποδες του όρους Σαλγανεύς απέναντι από την Χαλκίδα αναφέρεται από τον Bakhuizen (1970, 137-39).

¹⁵⁴ Σταυρογιάννης 2010, 594-95.

¹⁵⁵ Σταυρογιάννης 2010, 595-96.

νοτιοδυτικά της κοινότητας της Ανάβρας, στην οποία η πόλη της Μελιταίας αφιέρωσε έναν ναό¹⁵⁶. Ένα ακόμη πιθανό ιερό εντοπίζεται στα νοτιοανατολικά όρια της χώρας κοντά στην κοινότητα του Λογγιτσίου¹⁵⁷, όπου κάτω από τα θεμέλια του ναού της Αγ. Μαρίνας διακρίνονται τα κατάλοιπα ορθογωνίου οικοδομήματος. Επιπλέον, ένα ιερό αφιερωμένο στην Αρτέμιδα στα νότια όρια της πόλης αναφέρεται σε επιγραφή που βρέθηκε στο πανθεσσαλικό ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια, το οποίο αποτελεί ορόσημο μεταξύ των πόλεων της Μελιταίας και του Ναρθακίου ή της Λαμίας¹⁵⁸.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι κυρίαρχη θέση στο πάνθεο της πόλης κατέχει ο Δίας ο οποίος φέρει τα επίθετα Οθρύιος, Σωτήρας, Ομολώιος, Άφριος και φαίνεται να κατέχει τη θέση πολιούχου θεού βάσει της νομισματοκοπίας της πόλης¹⁵⁹. Ακολουθούν η Άρτεμις, η Δήμητρα, ο Απόλλωνας, ο Διόνυσος, η Αθηνά, η Λευκοθέα, η Εννοδία, ο Ασκληπιός και ο Ερμής. Από τις παραπάνω θεότητες δεν είναι δυνατόν να διακριθεί με ακρίβεια η θέση τους στο πάνθεο της Μελιταίας, καθώς απουσιάζουν εκείνα τα δεδομένα που θα έριχναν περισσότερο φως στα λατρευτικά δρώμενα της πόλης.

¹⁵⁶ Woodward 1910, 159-60.

¹⁵⁷ Cantarelli 1995, 314-16. Cantarelli 2009, 1190.

¹⁵⁸ Γιαννόπουλος 1927/28, 126.

¹⁵⁹ Σταυρογιάννης 2012 (υπό εκτύπωση).

Μέρος Β' - Παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων

3. – Το ιερό της Εννοδίας

3.1 – Το χρονικό της ανασκαφής

Το καλοκαίρι του 1993 κατά τη διάρκεια εκσκαπτικών εργασιών με αφορμή την ανέγερση οικοδομής στο οικοπέδο ιδιοκτησίας Αθ. Καλαμάρα στην τοπική κοινότητα της Μελιταίας του δήμου Δομοκού, αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες με αποτέλεσμα τη διακοπή των εργασιών (**Εικ. 6**). Κατόπιν τούτου ξεκίνησε ανασκαφική έρευνα η οποία είχε σωστικό χαρακτήρα και ολοκληρώθηκε το φθινόπωρο του ίδιου έτους. Η έρευνα η οποία κάλυψε έκταση 100 μ.² περίπου, έφερε στο φώς επίμηκες ορθογώνιο οικοδόμημα με δύο χώρους και προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ με μικρές αποκλίσεις (**Εικ. 7**). Αρχικά αποκαλύφθηκαν δύο λίθινα βάθρα αγαλμάτων στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, το ένα από τα οποία ήταν ενεπίγραφο με αφιέρωση στην Εννοδία, βάσει του οποίου ταυτίστηκε το οικοδόμημα με ναό αφιερωμένο στην συγκεκριμένη θεά¹⁶⁰, καθώς και ένας μαρμάρινος αράβδωτος κιονίσκος περιρραντηρίου.

Επιφανειακά, μετά από την αναμόχλευση που προκάλεσε ο μηχανικός εκσκαφέας, είχαν αποκαλυφθεί διάσπαρτα τμήματα κεράμων, οστράκων, ειδωλίων και αρχιτεκτονικών υλικών. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε βάσει δύο τομών διαστάσεων 4.00 μ. X 5.50 μ. και 4.50 μ. X 5.00 μ., η οποία στη συνέχεια επεκτάθηκε σε άλλες δύο τομές διαστάσεων 5.00 μ. X 5.75 μ. και 5.00 μ. X 3.50 μ. με σκοπό την αποκάλυψη των οικοδομικών καταλοίπων. Ξεκινώντας, λοιπόν, από το σημείο, όπου εντοπίστηκε το ενεπίγραφο βάθρο η έρευνα κάλυψε το νότιο τμήμα του οικοπέδου στο οποίο αποκαλύφθηκε η ΝΑ γωνία του οικοδομήματος μαζί με μια τετράγωνη χτιστή κατασκευή και ένα ορθογώνιο λίθινο βάθρο (**Εικ. 8**).

Έτσι με αφετηρία το σημείο αυτό η έρευνα επεκτάθηκε βόρεια και αποκάλυψε ολόκληρο το οικοδόμημα (**Εικ. 9**). Η έρευνα απέδωσε πλήθος κεραμικής και κεράμων (στρωτήρων και καλυπτήρων λακωνικού τύπου), καθώς και πολλά σιδερένια καρφιά από τη δώρωση της στέγης, αρκετά τμήματα ειδωλίων, αγνύθες και πηνία, ένα μαρμάρινο ακέφαλο αγαλμάτιο που κρατά δάδα και τμήματα άλλων,

¹⁶⁰ Χρυσοστόμου 2008, 254.

καθώς και λίθινες βάσεις αγαλμάτων, μεταλλικά αντικείμενα και νομίσματα, λύχνους και θυμιατήρια, καθώς επίσης, αρκετά οστά ζώων και άλλα¹⁶¹.

Οι επιχώσεις που αφαιρέθηκαν είχαν πάχος που κυμαινόταν από 0.80 μ. έως 1.10 μ. περίπου και αποτελούνταν από καστανέρυθρο και καστανόμαυρο χώμα το οποίο επιφανειακά ήταν αναμοχλευμένο από τις εργασίες του μηχανικού εκσκαφέα και από τη θεμελίωση της παλαιότερης οικίας που ήταν χτισμένη στο συγκεκριμένο χώρο, ενώ μεταξύ άλλων, έφερε και σύγχρονα ευρήματα. Στα κατώτερα στρώματα η επίχωση παρουσίαζε έντονα ίχνη καύσης γεγονός που υποδεικνύει την αιτία καταστροφής του κτιρίου. Μεγάλο τμήμα του οικοδομήματος εδραζόταν πάνω σε λίθινη κρηπίδα, ενώ κάποιοι τοίχοι απευθείας πάνω στο κοκκινωπό έδαφος της περιοχής. Σε τομή που διανοίχτηκε στο εσωτερικό του οικοδομήματος αποκαλύφθηκε τοίχος με παρόμοιο τρόπο δόμησης και προσανατολισμό με αυτόν του κτιρίου, ο οποίος εδραζόταν σε μεγαλύτερο βάθος επί του βραχώδους εδάφους και αποτελούσε κατάλοιπο της αρχικής φάση του ναού. Η αφαίρεση της επίχωσης εξωτερικά του κτιρίου έφτασε μέχρι το φυσικό ασβεστολιθικό βράχο της περιοχής, ενώ στο χώρο του σηκού περιορίστηκε στην αποκάλυψη της έδρασης των τοίχων, καθώς και στην διάνοιξη τομής στην ανατολική πλευρά, όπου αποκαλύφθηκε ο τοίχος της παλαιότερης φάσης του κτιρίου (**Εικ. 10**).

Ο λατρευτικός χαρακτήρας του οικοδομήματος εκτός από το ενεπίγραφο βάθρο και τη θυμέλη, επιβεβαιώθηκε και από την ανεύρεση κοντά στον νοτιοδυτικό τοίχο βάσεων αγαλμάτων, όπως επίσης και τμημάτων αυτών, μερικών θυμιατηρίων και αρκετών τμημάτων ειδωλίων. Παρόμοια εικόνα παρουσιάζει ο χώρος του πρόναου με ανάλογα ευρήματα.

3.2 – Η τοπογραφία του ιερού

Το ιερό ιδρύθηκε σε υψόμετρο περίπου 540 μ., πάνω σε ένα μικρό άνδρη, και εντοπίζεται εξωτερικά του βορειοδυτικού σκέλους του τείχους, πιθανόν, κοντά στη δυτική πύλη της πόλης και επί της οδού που οδηγούσε από δυτικά προς αυτήν¹⁶² (**Εικ. 11**). Τμήματα του αρχαίου τείχους διακρίνονται σποραδικά σε μικρή απόσταση από το ιερό, στο ανατολικό τμήμα της τοπικής κοινότητας. Αντίστοιχα ιερά της

¹⁶¹ Τα ευρήματα εντάχθηκαν σε ομάδες με την ένδειξη ΟΜ. ΜΕΛ.ΚΑΛ. 1-17.

¹⁶² Δακορώνια 2001, 409. Χρυσοστόμου 2008, 254.

Εννοδίας τοποθετούνται πλησίον των πυλών των πόλεων και πάνω σε δρόμους¹⁶³. Στα ΒΑ του οικοδομήματος αποκαλύφθηκε τοίχος που πιθανόν ανήκει σε έτερο οικοδόμημα ή κάποια άλλη κατασκευή η οποία, ενδεχομένως, σχετιζόταν με το ιερό¹⁶⁴. Η διερεύνησή του δεν προχώρησε, καθώς αυτός έβαινε εκτός του υπό ανασκαφή χώρου (**Εικ. 12**).

Το άνδριο προς τα δυτικά πέφτει απότομα και καταλήγει σε ένα βαθύ ρέμα που ρέει κατά μήκος της δυτικής πλευράς της πόλης παρέχοντας φυσική οχύρωση. Σε μικρή απόσταση από τον χώρο και στα νοτιοδυτικά αυτού, υπάρχει πηγή που καταλήγει στο παραπάνω ρέμα.

Στα ΒΔ του ανδρήρου, σε απόσταση 120 μ. περίπου, εντοπίστηκε συλημένος κιβωτιόσχημος τάφος, ενεπίγραφος κιονίσκος με απελευθερωτικές πράξεις ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και πηγάδι της ίδιας περιόδου¹⁶⁵. Στα ΝΔ του ιερού, σε απόσταση περίπου 280 μ., στη θέση του Αγ. Γεωργίου, προσδιορίζεται το νοτιοδυτικό νεκροταφείο της πόλης¹⁶⁶, όπου έχουν εντοπιστεί τάφοι των κλασικών και των ελληνιστικών χρόνων.

Τοπογραφικά το ιερό της Μελιταίας βρίσκεται παράλληλο στο μικρό ιερό της Εννοδίας στις Φερές, το οποίο εντοπίζεται εκτός του νοτιοδυτικού σκέλους του τείχους της πόλης, κοντά στην νοτιοδυτική πύλη και το νοτιοδυτικό νεκροταφείο, πάνω σε έναν λόφο που καταλήγει σε ρέμα¹⁶⁷.

3.3 – Η αρχιτεκτονική του ναού

Το κτίριο έχει ορθογώνια κάτοψη με δύο χώρους, πρόναο και σηκό με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ και είσοδο στη βορειοανατολική στενή πλευρά (**Εικ 13**). Οι εξωτερικές διαστάσεις του ναού είναι 8.70 μ. μήκος και 4.70 μ. πλάτος. Ο πρόναος είναι στενός με εσωτερικές διαστάσεις 3.50 μ. μήκος και 1.75 μ. πλάτος. Ο σηκός,

¹⁶³ Χρυσοστόμου 1998, 29, σχεδ. 2.

¹⁶⁴ Λόγω του σωστικού χαρακτήρα της ανασκαφής η έρευνα δεν επεκτάθηκε πέραν του οικοδομήσιμου χώρου και έτσι δεν κατέστη δυνατόν η επιβεβαίωση άλλων κτιρίων ή κατασκευών περιμετρικά του ναού. Εντούτοις η παρουσία του τοίχου ενισχύει την άποψη ότι πιθανόν να υπήρχαν και άλλες κατασκευές ή οικοδομήματα σε κοντινή απόσταση από το ναό.

¹⁶⁵ *ΑρχΔελτ* 37 (1982), Β1 Χρονικά, 199.

¹⁶⁶ Σταυρογιάννης 2011 (υπό εκτύπωση).

¹⁶⁷ Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1990, 59, 62.

έχει εσωτερικές διαστάσεις 5.30 μ. μήκος και 3.50 μ. πλάτος. Η είσοδος στον πρόναο, η οποία έφερε παραστάδες χωρίς κατώφλι έχει διαστάσεις 1.75 μ. Χ 0.50 μ. και, πιθανόν, έκλεινε με ξύλινη θύρα η οποία στηριζόταν στην βοριοανατολική παραστάδα πάνω σε ορθογώνιο δόμο από λευκό ασβεστόλιθο, που στα χαμηλότερα μέρη του ήταν διακοσμημένος με ανάγλυφη περιταΐνια (**Εικ. 14**). Παρόλο που ο λίθος δεν φέρει κάποιον τόρμο για την στίξη της θύρας η θέση του δίπλα στην βοριοανατολική παραστάδα, και η διακοσμητική ταινία προσανατολίζουν προς την παραπάνω άποψη. Ο σηκός έφερε είσοδο παρόμοιας μορφής με διαστάσεις 1.10 μ. Χ 0.50 μ. (**Εικ. 15**).

Ο προσανατολισμός του ναού, παρά τη μικρή απόκλισή του προς Βορρά, σε γενικές γραμμές υπακούει στους κανόνες που ίσχυαν για τους περισσότερους αρχαίους ελληνικούς ναούς και που επέβαλαν την είσοδο στην ανατολή του ηλίου¹⁶⁸. Παρόμοιο προσανατολισμό έχει το μεγάλο ιερό της Εννοδίας στις Φερές. Ο προσανατολισμός, μάλλον, επιβλήθηκε από την λατρευτική παράδοση και την παράλληλη πορεία του δρόμου¹⁶⁹. Πιθανόν στους ίδιους λόγους να οφείλεται και ο προσανατολισμός του ναού στη Μελιταία.

Οι τοίχοι του κτιρίου πλάτους 0.55 - 0.60 μ. είναι κατασκευασμένοι από ακανόνιστους ασβεστόλιθους, τοποθετημένους σε ανισοϋψείς σειρές. Η νοτιοδυτική πλευρά διατηρείται σε ύψος 1.00 μ. που αντιστοιχεί σε επτά δόμους, ενώ ο τοίχος της βορειοδυτικής πλευράς σε ύψος 0.39 μ. που αντιστοιχεί σε τρεις δόμους. Τα κενά μεταξύ τους πληρούνται με μικρότερους λογάδην λίθους. Η δόμηση σε γενικές γραμμές είναι ομοιογενής. Ο τοίχος της νοτιοανατολικής πλευράς, ο οποίος στον χώρο του πρόναου είναι κατεστραμμένος, εδράζεται πάνω σε λίθινη κρηπίδα η οποία εξέχει 0.15 μ. από τον τοίχο και είναι κατασκευασμένη με μια σειρά λίθων θεμελιωμένη πάνω σε κοκκινόχωμα (**Εικ. 16**). Σε παρόμοια κρηπίδα ή πλίνθους θεμελίωσης εδράζεται το μεγαλύτερο τμήμα του υπόλοιπου οικοδομήματος.

Εσωτερικά της νοτιοανατολικής πλευράς, εντός του σηκού και σχεδόν παράλληλα με αυτήν αποκαλύφθηκε τοίχος όμοιας δόμησης και προσανατολισμού, ο οποίος εδράζεται επί του φυσικού ασβεστολιθικού βράχου σε μεγαλύτερο βάθος από τον υπόλοιπο ναό (**Εικ. 17**). Ο τοίχος μήκους 3.70 μ. και πλάτους 0.50 μ. σώζεται σε ύψος 0.65 μ. Τμήμα του ίδιου τοίχου εμφανίζεται και εντός του πρόναου κοντά στην είσοδο του ναού. Βόρεια από την είσοδο του πρόναου και σε απόσταση 1.16 μ.

¹⁶⁸ Dinsmoor 1950, 40.

¹⁶⁹ Χρυσοστόμου 1998, 38, υποσ. 73.

περίπου, αποκαλύφθηκε έτερος τοίχος 1.80 μ. μήκους και 0.50 μ. πλάτους με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ, ο οποίος εδράζεται στο ίδιο περίπου βάθος με τον τοίχο που αποκαλύφθηκε στο εσωτερικό του ναού επί του βραχώδους εδάφους και ανήκει στην βόρειοδυτική πλευρά της αρχικής φάσης του ναού. Τα παραπάνω αρχιτεκτονικά κατάλοιπα συνηγορούν ότι ο παλαιότερος ναός είχε την ίδια περίπου κάτοψη και προσανατολισμό με το υφιστάμενο οικοδόμημα.

Στο μέσον της νοτιοανατολικής πλευράς και εξωτερικά αυτής αποκαλύφθηκε ενσωματωμένη χτιστή τετράγωνη κατασκευή διαστάσεων 1.50 μ. X 1.50 μ., η οποία διατηρείται σε ύψος 0.65 μ. Η τετράγωνη κατασκευή είναι δομημένη με αμελή τρόπο με μικρού και μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους (**Εικ. 18**). Αρχικά ήταν ανεξάρτητη και σε απόσταση από το νότιο τοίχο της αρχικής φάσης και σύγχρονη με αυτόν, καθώς εδράζονται στο ίδιο περίπου βάθος. Στη συνέχεια ενσωματώθηκε εν μέρει στον τοίχο της νοτιοανατολικής πλευράς, όπως διαπιστώνεται από τη μη οργανική σύνδεσή της με αυτόν. Στο εσωτερικό της εντοπίστηκαν έντονα ίχνη καύσης και οστά ζώων, βάσει των οποίων συνεπάγεται ότι η κατασκευή λειτούργησε ως κατάγειος βωμός ή θυμέλη η οποία δέχθηκε χθόνιες έμπειρες θυσίες¹⁷⁰. Η διατήρησή της και η ενσωμάτωσή της στον τοίχο της νοτιοανατολικής πλευράς του ναού οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι αυτή αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της λατρείας της θεάς. Μάλιστα η παραπάνω διαπίστωση επιβεβαιώνεται επιγραφικά στη Βέροια, όπου μαρτυρείται η ύπαρξη θυμέλης στο τοπικό ιερό της Εννοδίας¹⁷¹. Αντίστοιχος βωμός αναφέρεται στη Δήλο αφιερωμένος στην Εκάτη¹⁷², επίσης χθόνια θεότητα, ενώ παρόμοιος χτιστός βωμός έχει αποκαλυφθεί στο ιερό των Μεγάλων Θεών της Σαμοθράκης, σε κτίριο κοντά στο Αρσινόειο¹⁷³, καθώς και στο Τέμενος¹⁷⁴. Θυμέλη έχει εντοπιστεί, επίσης, στο εσωτερικό ναΐσκου, παρόμοιας κάτοψης με αυτή του ναού της Μελιταίας, στη Μενήδα Βοττιαίας στη Μακεδονία. Ο ναΐσκος ήταν χτισμένος εντός νεκροταφείου και αποτελούσε ταφικό ιερό μυστών του Διονύσου¹⁷⁵. Στο μεγάλο ιερό της θεάς στις Φερές μια ορθογώνια κατασκευή σε απόσταση από τη νοτιοανατολική γωνία του

¹⁷⁰ Robert 1939, 185-91. Στην ερμηνεία του όρου *θυμέλη* έχει αναφερθεί διεξοδικά ο Gow (1912).

¹⁷¹ Πάντος 1981, 105, πιν. 3. Χρυσοστόμου 1998, 70-2, πιν. 11β.

¹⁷² IG IX² 161A στιχ. 95-96.

¹⁷³ Lehmann-Hartleben 1940, 334, fig. 11.

¹⁷⁴ *Samothrace* 5, 16-19, fig. 14.

¹⁷⁵ Χρυσοστόμου 1999-2001, 201-2.

ναού μπορεί να ερμυνευθεί ως θυμέλη και να συνδεθεί με τον χθόνιο χαρακτήρα της Εννοδίας και του Διός Θαυλίου¹⁷⁶.

Το δάπεδο του ναού αποτελούταν από πατημένο χώμα, ενώ η έρευνα δεν επιβεβαίωσε την ύπαρξη κονιαμάτων στους τοίχους οι οποίοι στα θεμέλια και στο κατώτερο τμήμα τους ήταν κτισμένοι με αργολιθοδομή, ενώ στην ανωδομή τους με ωμές πλίνθους. Η απουσία μόνιμων χτιστών θρανίων για την τοποθέτηση των αναθημάτων προσανατολίζει στην άποψη, ότι αυτά τοποθετούνταν σε ξύλινα ράφια κατά μήκος των τοίχων και κυρίως της νοτιοδυτικής πλευράς, όπου εντοπίστηκε ένας μεγάλος αριθμός ειδωλίων, λύχνων και θυμιατηρίων. Η στέγη η οποία ήταν δίρριχη, καλυπτόταν με στρωτήρες και καλυπτήριους κεράμους λακωνικού τύπου, ορισμένοι από τους οποίους σώζουν σφραγίδες εργαστηρίων.

Ως προς την κάτοψη ο ναός ανήκει στον τύπο του απλού *οίκου* και θα μπορούσε να ειπωθεί ότι σε γενικές γραμμές ακολουθεί την μορφή παρόμοιων μικρών ναών σε όλη την Ελλάδα, αφιερωμένων σε θεότητες όχι ελάσσονος σημασίας¹⁷⁷. Οι διαστάσεις των ναών της Εννοδίας, σύμφωνα με μια αναφορά του Φιλόστρατου¹⁷⁸, αντιστοιχούν σε δέκα συμποσιαστές¹⁷⁹ και επομένως οι συγκεκριμένη μορφή του ναού, ενδεχομένως, να επιβλήθηκε από την παραπάνω αντίληψη.

Βάσει της κάτοψής του ναού στην Μελιταία συμπληρώνεται η αρχιτεκτονική μορφή του μικρού ιερού της Εννοδίας στο δυτικό νεκροταφείο των Φερών¹⁸⁰, ο οποίος σώζεται αποσπασματικά και αρχικά θεωρήθηκε, ότι ήταν διθάλαμος ή είχε πρόδομο εν παραστάσι¹⁸¹. Σύμφωνα όμως με τα παραπάνω δεδομένα το πιθανότερο είναι αυτός να ήταν απλώς διμερής με πρόναο και σηκό¹⁸².

¹⁷⁶ Χρυσοστόμου 1998, 43.

¹⁷⁷ Για ναούς παρόμοιας κάτοψης βλ. Damangel – Daux 1928, 74-7. Καντά 1993, 39-41. Πετράκος 1999, 198-200. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 3-7. Mylonopoulos 2006, 190-91, abb. 2.

¹⁷⁸ Φιλόστρ. 5.13.

¹⁷⁹ Bergquist 1990, 37-65.

¹⁸⁰ Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1990, 57-70.

¹⁸¹ Χρυσοστόμου 1998, 45.

¹⁸² Χρυσοστόμου 2008, 254.

4. – Τα ευρήματα

4.1 – Η κεραμική

Από την ανασκαφική έρευνα του χώρου του ιερού προέκυψε ένας μεγάλος όγκος ευρημάτων ανάμεσα στα οποία ξεχώρισε η κεραμική. Αυτή περισυλλέχθηκε τόσο από τον χώρο του σηκού, όσο και από τον χώρο του πρόναου και ανήκει σε αγγεία καθημερινής χρήσης, όπως αμφορείς, οينوχόες, πινάκια, σκύφοι bolsal, διάφορα μαγειρικά σκεύη, καθώς επίσης σε τελετουργικά και αναθηματικά αγγεία. Η πλειονότητα της κεραμικής που παραμένει ασυντήρητη, όπως επίσης η αποσπασματικότητα του υλικού δυσχέρανε τη μελέτη, καθώς δε μπορεί να δώσει επαρκή στοιχεία για το είδος και την ποιότητα των αγγείων του ιερού. Αυτή αριθμεί 3.000 περίπου όστρακα το μεγαλύτερο μέρος των οποίων ανήκει σε άβαφα αγγεία, ενώ ποσοτικά, αν και σε αρκετά μικρότερο αριθμό, ακολουθούν τα μελαμβαφή. Η εκπροσώπηση ερυθροβαφών αγγείων, αγγείων με μελανόμορφη φυτική διακόσμηση ή διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος είναι μικρή. Παντελώς απουσιάζουν τα αγγεία με ερυθρόμορφη διακόσμηση.

Η κεραμική διακρίθηκε για τη διευκόλυνση της μελέτης σε αγγεία με χονδροειδή τοιχώματα, όπως αμφορείς, κρατήρες, οينوχόες και λεκάνες, σε λεπτή κεραμική, όπως σκύφοι, πινάκια, λεκανίδες και άλλα, και σε μαγειρικά σκεύη. Η υπό μελέτη κεραμική εκτείνεται χρονολογικά από το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. μέχρι και τα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ. με τον κύριο όγκο της να ανήκει από τον 4^ο μέχρι τον 2^ο αι. π.Χ.

Με εξαίρεση τα πρώτα στρώματα τα οποία είχαν διαταραχθεί από την ανοικοδόμηση παλαιότερης οικίας στο χώρο και έφεραν μεταξύ άλλων εφυαλωμένη βυζαντινή και μεταβυζαντινή κεραμική η οποία ξεφεύγει των ορίων της παρούσας μελέτης, τα υπόλοιπα στρώματα ήταν αδιατάρακτα και έφεραν έντονα ίχνη καύσης, τα οποία αρκετές φορές ανιχνεύονταν και πάνω στα όστρακα.

I. Η χονδροειδής κεραμική

Η χονδροειδής κεραμική κατέχει ένα μεγάλο ποσοστό μεταξύ των οστράκων που απαντούν στο ιερό. Λόγω της αποσπασματικής της κατάστασης δεν είναι δυνατή η απόδοσή της σε ακριβείς τύπους αγγείων εκτός ελαχίστων περιπτώσεων. Σε γενικές γραμμές θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι τύποι που κυριαρχούν από τα ανοιχτού

τύπου αγγεία είναι ο κρατήρας και οι λεκάνες, ενώ από τα κλειστού τύπου αγγεία αντιπροσωπευτικοί είναι οι τύποι του αμφορέα, της μεγάλης οινοχόης και της υδρίας.

Οι κρατήρες και τα ανοιχτού τύπου αγγεία που εντοπίζονται στο ιερό είναι συνήθως άβαφα με έντονα έξω νεύον χείλος, λαβές χαμηλές κυλινδρικές, σώματα ημισφαιρικά και βάσεις κωνικές ή βαθμιδωτές. Κάποιες φορές φέρουν ερυθρή βαφή **(Εικ. 19 Σχ. 1)** ή διακόσμηση μελανών εξηρημένων ταινιών¹⁸³ **(Εικ. 20)**, ενώ άλλοτε οι λαβές και το χείλος εξωτερικά φέρουν μελανό γάνωμα¹⁸⁴ **(Εικ. 21)**. Ένα τμήμα γωνιώδους λαβής θα μπορούσε να αποδοθεί σε κιονωτό κρατήρα¹⁸⁵ **(Εικ. 22)**. Οι παραπάνω τύποι εντάσσονται χρονολογικά στα τέλη του 4^{ου} και στον 3^ο αι. π.Χ.¹⁸⁶

Ο τύπος της υδρίας δε φαίνεται να αντιπροσωπεύεται αξιόλογα βάσει των διαγνωστικών οστράκων στην κεραμική του ιερού. Μια κωνική βάση με μελανό γάνωμα, καθώς επίσης μια φαρδιά κάθετη ταινιωτή λαβή θα πρέπει να αποδοθούν σε υδρία **(Εικ. 23)**. Στο παραπάνω συμπέρασμα συνάδει η ποιότητα και το χρώμα του πηλού που είναι τεφρορόδινο (2.5 YR 5/1 reddish grey).

Οι οινοχόες φαίνεται να αποτελούν την πλειονότητα των διαγνωστικών αγγείων της χονδροειδής κεραμικής του ιερού. Αυτές παρουσιάζουν σχετική ποικιλομορφία, όσον αφορά την τυπολογία τους, τόσο ως προς το σχήμα, όσο και ως προς τη διακόσμηση. Ως προς το σχήμα οι οινοχόες που απαντούν στο ιερό έχουν, κυρίως δισκόμορφη ή δακτυλιόσχημη βάση. Τα σώματά τους ποικίλουν από υψηλά ωοειδή με υψηλό λαιμό, έως κοντά και σχεδόν σφαιρικά με κοντό λαιμό. Έχουν έξω νεύοντα χείλη τα οποία συχνά φέρουν μελανό γάνωμα **(Εικ. 24)**. Οι λαβές τους ποικίλουν από απλές κυλινδρικές σε σχοινόμορφες και ταινιωτές απλές ή με νευρώσεις **(Εικ. 25)**. Σπάνια απαντούν λαβές υψηλές ταινιωτές που εφάπτονται κάθετα στο πάνω μέρος του χείλους του αγγείου¹⁸⁷ **(Εικ. 26 Σχ. 2)**.

Οι επιτραπέζιοι αμφορείς του ιερού ακολουθούν περίπου το ίδιο σχήμα με τις οινοχόες με επίπεδες ή δακτυλιόσχημες βάσεις, με κυλινδρικές ή ταινιωτές λαβές και υψηλούς κυλινδρικούς λαιμούς¹⁸⁸ **(Εικ. 27)**. Τα περισσότερα από τα παραπάνω αγγεία είναι άβαφα. Από τα όστρακα της ανασκαφής συγκολλήθηκε ο άβαφος αμφορέας **K 14094** από τον οποίο σώζεται η επίπεδη βάση, μέρος του υψηλού

¹⁸³ *Agora XXXIII*, 269, no. 225, fig. 38, pl. 32.

¹⁸⁴ *Agora XII*, 241, no. 75-77, pl. 4.

¹⁸⁵ *Agora XII*, 240, no. 58, pl. 3.

¹⁸⁶ Poggesi et al. 1997, 227-28, πιν. 144δ.

¹⁸⁷ *Corinth VII/3*, 55, no. 274-275, pl. 48.

¹⁸⁸ *Agora XXXIII*, 248-249, no. 32-40, pl. 6-7.

ωοειδούς σώματος, η μια ταινιωτή λαβή και μέρος του κωνικού στομίου και του λαιμού του (**Εικ. 28 Σχ. 3**). Ο αμφορέας βρίσκεται κοντινό παράλληλο σε αμφορέα της αθηναϊκής Αγοράς¹⁸⁹ ο τύπος του οποίου χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. και επιβιώνει μέχρι και τις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ.

Ένα τμήμα αγγείου με πεπλατυσμένο χείλος με εγχάρακτη ακιδωτή διακόσμηση εντός δύο παράλληλων αυλακώσεων στην ανώτερη επιφάνειά του και με κυματοειδή διακόσμηση στο τελείωμα του, καθώς και με σχεδόν κάθετα τοιχώματα στο σώμα (**Εικ. 29 Σχ. 4**) ανήκει σε άβαφη βαθιά λεκάνη που χρονολογείται από τον 3^ο αι. π.Χ. μέχρι τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. βάσει παρόμοιων λεκανών με εγχάρακτη διακόσμηση τεθλασμένων γραμμών που συναντώνται στην αθηναϊκή Αγορά και χρονολογούνται την ίδια περίοδο¹⁹⁰. Σε παρόμοια λεκάνη¹⁹¹ θα πρέπει να αποδοθεί τμήμα από το σώμα άβαφου αγγείου, το οποίο σώζει μέρος από το φαρδύ οριζόντιο χείλος (**Εικ. 30**) και χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. έως το ά τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.

II. Η λεπτή κεραμική

Στην παραπάνω κατηγορία ανήκει μια μεγάλη ποικιλία αγγείων που απαντάται στο ιερό. Από αυτήν, το μεγαλύτερο ποσοστό αντιπροσωπεύουν τα μελαμβαφή αγγεία και ακολουθούν τα άβαφα και τα ερυθροβαφή. Σε αυτήν εντάσσονται σκύφοι και σκυφίδια, κάνθαροι, πινάκια, μικρές οινοχόες, λεκανίδες, υδρίσκες και άλλα. Η επιτραπέζια κεραμική, όπως σκύφοι, σκυφίδια, πινάκια και κάνθαροι υπερτερεί της υπόλοιπης κεραμικής με το μεγαλύτερο ποσοστό να καταλαμβάνεται από τους σκύφους και τα σκυφίδια.

Οι σκύφοι τύπου Bolsal είναι μελαμβαφείς με κάθετα τοιχώματα και πεταλόσχημες λαβές με περιγράμματα που ποικίλουν από ανοιχτά μέχρι αρκετά κλειστά ανάλογα με την εποχή. Εσωτερικά διακοσμούνται με εμπίεστα ανθήματα, με ακιδωτή διακόσμηση ή συνδυασμό και των δύο (**Εικ. 31 Σχ. 5,6**). Εξωτερικά οι βάσεις των πιο πρώιμων τύπων φέρουν διακόσμηση ομόκεντρων δακτυλίων (**Εικ. 32**). Ορισμένοι εξωτερικά στο ύψος του χείλους φέρουν εγχάρακτη ή επίθετη λευκή διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος (**Εικ. 33**). Όσον αφορά τη χρονολόγησή τους, θα

¹⁸⁹ *Agora XXXIII*, 259, no. 140, fig. 21, pl. 20.

¹⁹⁰ *Agora XXXIII*, 274, no. 277, 279, fig. 48, pl. 39.

¹⁹¹ *Agora XXXIII*, 276, no. 292, fig. 50, pl. 40.

μπορούσε να τοποθετηθεί χονδρικά από το β' μισό του 5^{ου} μέχρι τη στροφή από τον 4^ο στον 3^ο αι. π.Χ. Ένα τμήμα πεταλόσχημης λεπτής κυλινδρικής λαβής με ανοιχτό περίγραμμα (**Εικ. 34**) θα μπορούσε να αποδοθεί σε σκύφο τύπου Bolsal που χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.¹⁹², ενώ η λεπτή πεταλόσχημη λαβή με έντονα κλειστό περίγραμμα (**Εικ. 35 Σχ. 7**) ανήκει σε παρόμοιο σκύφο που τοποθετείται στην στροφή από τον 4^ο προς τον 3^ο αι. π.Χ.¹⁹³ Δύο κυλινδρικές παχιές πεταλόσχημες λαβές που φύονται λίγο κάτω από το κάθετο χείλος χωρίς να το ξεπερνούν (**Εικ. 36**) θα πρέπει να αποδοθούν σε σκύφους αττικού τύπου¹⁹⁴, ο οποίος χρονολογείται στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.

Μια εξίσου πολυάριθμη ομάδα αγγείων, που απαντάται στο ιερό είναι τα σκυφίδια. Τα περισσότερα είναι μελαμβαφή, ενώ απαντούν και κάποια ερυθροβαφή. Όσον αφορά το σχήμα τους, πιο ολοκληρωμένη εικόνα αποκομίζουμε από το μελαμβαφές σκυφίδιο **K 14093**, το οποίο σώζεται συγκολλημένο, σχεδόν, κατά το ήμισυ (**Εικ. 37 Σχ. 8**). Η βάση είναι χαμηλή δακτυλιόσχημη-κωνική και το σώμα πεπιεσμένο με έντονα κυρτά και χοντρά τοιχώματα. Το χείλος είναι έσω νεύον. Το γάνωμα είναι ομοιόμορφο και φέρει κατά τόπους απολεπίσεις και αποκρούσεις. Το σκυφίδιο χρονολογείται στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁹⁵ Στον ίδιο περίπου τύπο εντάσσονται και τμήματα από το σώμα μελαμβαφών σκυφιδίων με πιο λεπτά τοιχώματα και πεπιεσμένο σώμα με έσω νεύον χείλος που χρονολογούνται στο β' και στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁹⁶ (**Εικ. 38**).

Το σκυφίδιο **K 10594** (**Εικ. 39 Σχ. 9**) παρόλο που σώζεται ελλιπές ως προς ένα μεγάλο μέρος του σώματός του δίνει μια σαφή εικόνα για το σχήμα του. Η βάση είναι χαμηλή δακτυλιόσχημη και το σώμα σχετικά βαθύ με σχεδόν κάθετα τοιχώματα και έσω νεύον χείλος. Εσωτερικά φέρει καστανέρυθρο επίχρισμα, που εξωτερικά παρουσιάζει χρωματικές διαβαθμίσεις λόγω όπτησης. Το σκυφίδιο χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁹⁷.

Ένα τμήμα πεπλατυσμένου, έξω νεύοντος, χείλους με ακιδωτή διακόσμηση (**Εικ. 40**) ανήκει σε μελαμβαφές σκυφίδιο που χρονολογείται στις αρχές του 3^{ου} αι.

¹⁹² *Agora* XII, 274, no. 549-550, pl. 24.

¹⁹³ Μαλακασιώτη 2000, 149-50, εικ. 3.

¹⁹⁴ *Agora* XII, 85, 259, no. 343-344, pl. 16.

¹⁹⁵ *Agora* XII, 302, no. 943, pl. 34.

¹⁹⁶ *Agora* XII, 303, no. 944-950, pl. 34.

¹⁹⁷ *Agora* XXIX, 343, no. 1026, fig. 64, pl. 77.

π.Χ. και, αν και ιδιαίτερο, βρίσκει ακριβές παράλληλο σε σκυφίδιο από τον γειτονικό Εχίνο¹⁹⁸.

Σε σκυφίδιο, επίσης, αποδίδεται τμήμα αγγείου με γωνιώδες περίγραμμα και έξω νεύον χείλος, μελαμβαφές στο εσωτερικό και σε μέρος της ανώτερης εξωτερικής επιφάνειάς του. Ο τύπος χρονολογείται στο β' τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ.¹⁹⁹ Στον παραπάνω τύπο ανήκουν και δύο άλλα τμήματα σκυφιδίων με μελανό και καστανέρυθρο γάνωμα και γωνίωση στο ύψος της κοιλιάς (**Εικ. 41**).

Ένα τμήμα σκυφιδίου με πεπιεσμένο σώμα και έσω νεύον χείλος, αλλά με ερυθρόβαφη την εσωτερική επιφάνεια και την ανώτερη ζώνη της εξωτερικής (semi glazed) (**Εικ. 42**) χρονολογείται περίπου μεταξύ του 175 - 150 π.Χ.²⁰⁰ Στον ίδιο περίπου τύπο ανήκει και τμήμα άλλου με στιλπνό ερυθρό γάνωμα, τα οποίο σώζει μέρος της χαμηλής δακτυλιόσχημης βάσης η οποία είναι άβαφη στο κάτω μέρος της (**Εικ. 43**).

Μεταξύ της επιτραπέζιας κεραμικής διακρίνεται και ο τύπος των πινακίων. Αν και διατηρούνται πολύ αποσπασματικά φαίνεται τα πρωιμότερα να ανήκουν στον 4^ο αι. π.Χ. και είναι μελαμβαφή, σχετικά βαθιά, με έσω νεύον χείλος²⁰¹ (**Εικ. 44 Σχ. 10, 11**), ενώ κάποια από αυτά φέρουν ακιδωτή διακόσμηση στο εσωτερικό τους (**Εικ. 45**), βάση δακτυλιόσχημη υψηλή, άβαφη στην επιφάνεια έδρασής της, ενώ εσωτερικά του δακτυλίου της βάσης σε ορισμένα υπάρχει διακόσμηση ομοκέντρων μελανών δακτυλίων (**Εικ. 46**). Τα υστερότερα πινακία είναι μελαμβαφή με επίθετη λευκή εκφυλισμένη διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος στο χείλος και στο εσωτερικό τους.

Ένα τμήμα μεγάλου μελαμβαφούς πινακίου φέρει στο πεπλατυσμένο, έξω νεύον, χείλος του επίθετη λευκή διακόσμηση από κλαδί ελιάς ή μυρτιάς που διατρέχει περιμετρικά το εσωτερικό του, ενώ χαμηλότερα υπάρχουν δύο επίσης λευκοί δακτύλιοι (**Εικ. 47**). Το πινακίο θα πρέπει να χρονολογηθεί στον 3^ο αι. π.Χ., περίοδος, κατά την οποία η συγκεκριμένη διακόσμηση είναι αρκετά διαδεδομένη²⁰². Το παραπάνω διακοσμητικό μοτίβο βρίσκει ακριβές παράλληλο σε αμφορέα από τη Φαναγόρεια²⁰³.

¹⁹⁸ Δακορώνια 2000, 216-17, εικ. 4.

¹⁹⁹ Αδρύμη-Σισμάνη 2000, 137, 141, εικ. 5. Δρούγου και Τουράτσογλου 1980, 129-133, Π 1367, πιν. 26.

²⁰⁰ Agora XXIX, 421, no. 1745, pl. 137.

²⁰¹ Agora XII, 295, no. 833-834, pl. 33.

²⁰² Agora XXIX, 153, 326, no. 829-832, pl. 69-70.

²⁰³ Schäfer 1968, 50, abb. 3.1.

Ένα άλλο τμήμα μελαμβαφούς πινακίου με λευκή επίθετη διακόσμηση εναλλασσόμενων στιγμών με διπλές κάθετες γραμμές, στον τύπο του αστραγάλου, πάνω στο πεπλατυσμένο χείλος του (**Εικ. 48 Σχ. 12**), χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} με αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. και βρίσκει παράλληλο ως προς το διακοσμητικό μοτίβο στον τύπο “Large leaf Group” 3 και 4 της Αθήνας²⁰⁴, καθώς σε άωτο σκύφο από τη Λάρισα, ο οποίος χρονολογείται περίπου την ίδια εποχή²⁰⁵. Η απόδοση του μοτίβου, το θαμπό γάνωμα και ο πηλός παραπέμπουν, πιθανότατα, σε τοπική απομίμηση του τύπου.

Εντύπωση προκαλεί ένα τμήμα άβαφου πινακίου με έξω νεύον χείλος και σχετικά βαθύ σώμα, το οποίο φέρει μια οπή κοντά στο περιχέλωμα, πιθανότατα για ανάρτηση (**Εικ. 49**). Ως προς το σχήμα ο τύπος χρονολογείται μετά τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.²⁰⁶. Πινάκια με οπές ανάρτησης έχουν εντοπιστεί στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Κόρινθο²⁰⁷ και στο ιερό του Απόλλωνα στο Σωρό Μαγνησίας²⁰⁸.

Ένα μελαμβαφές όστρακο το οποίο σώζει μέρος του κάθετου χείλους και του σχετικά ρηχού σώματος ανήκει σε ιχθυοπινάκιο (**Εικ. 50**). Στο σημείο ένωσης του χείλους με το σώμα υπάρχει εγχάραξη στο χρώμα του πηλού του αγγείου. Ο παραπάνω τύπος χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁰⁹

Στην επιτραπέζια κεραμική και πιο συγκεκριμένα σε κανθάρους ανήκουν ορισμένα μελαμβαφή όστρακα. Τα πιο χαρακτηριστικά από αυτά είναι τμήμα από το ανώτερο μέρος του σώματος μελαμβαφούς κανθάρου, το οποίο φέρει ριπιδωτή διακόσμηση και σώζει τμήμα του λαιμού (**Εικ. 51 Σχ. 13**), ενώ στο ύψος της ένωσης του σώματος με το λαιμό υπάρχει βαθειά εγχάρακτη αυλάκωση, καθώς και δύο όστρακα από σώματα κανθάρων με ριπιδωτή διακόσμηση (**Εικ. 52**). Ο τύπος χρονολογείται από παράλληλα της αθηναϊκής Αγοράς στο α΄ μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.²¹⁰ Στον ίδιο τύπο αλλά χωρίς τη ριπιδωτή διακόσμηση ανήκουν δύο τμήματα από το σώμα κανθάρων από τα οποία το ένα φέρει παρόμοιο εγχάραξη στο σημείο σύνδεσης τους σώματος με το λαιμό, ενώ ένα άλλο σώζει το σημείο γένεσης της κάθετης ταινιωτής λαβής στη μέγιστη διάμετρο της κοιλιάς (**Εικ. 53**). Ένα τμήμα από το

²⁰⁴ Rotroff 1991, 89-90, 93-101, pl. 43-44.

²⁰⁵ Ζαούρη και Μέλιου 2000, 85, εικ. 3.

²⁰⁶ Παπακωνσταντίνου 2000, 209-11, εικ. 11-12.

²⁰⁷ *Corinth* XVIII/1, 118-20, no. 238, 239a, 242, pl. 25.

²⁰⁸ Βήτος και Πανάγου 2009, 311, εικ. 4.

²⁰⁹ *Agora* XXIX, 315, no. 710-711, fig. 50, pl. 63.

²¹⁰ *Agora* XXIX, 244-45, no. 26-29, pl. 3.

κατώτερο μέρος του σώματος κανθάρου, που σώζει το σημείο γένεσης του κυλινδρικού ποδιού του αγγείου (**Εικ. 54**) θα πρέπει να ενταχθεί στον παραπάνω τύπο με το κυλινδρικό πόδι.

Σε μελαμβαφή κάνθαρο θα πρέπει, επίσης, να αποδοθούν η ταινιωτή λαβή και η υψηλή κωνική βάση που σώζει μέρος του κατώτερου σώματος του αγγείου και είναι κοίλη στην κάτω επιφάνειά της (**Εικ. 55 Σχ. 14**). Ο παραπάνω τύπος χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} και στον 3^ο αι. π.Χ. και βρίσκει παράλληλα σε κανθάρους από την Άλο²¹¹ και τη Δημητριάδα²¹².

Όσον αφορά τη διακόσμηση των κανθάρων, αυτή περιλαμβάνει επίθετα φυτικά μοτίβα στο χρώμα του πηλού, του τύπου της Δυτικής Κλιτύος, κυρίως κάτω από το χείλος των αγγείων, όπως κισσόφυλλα και φυλλόσχημα μοτίβα²¹³ (**Εικ. 56**).

Στην κεραμική με λεπτά τοιχώματα θα πρέπει να ενταχθεί και τμήμα έξω νεύοντος χείλους μαζί με μέρος του λαιμού μικρής ερυθροβαφούς οinoχόης η οποία στο ύψος του λαιμού φέρει διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος από επίθετο φυλλόσχημο μοτίβο στο χρώμα του πηλού (**Εικ. 57**). Το τμήμα ως προς τη διακόσμηση βρίσκει παράλληλο σε οinoχόες²¹⁴ και σε κανθάρους²¹⁵ που χρονολογούνται στα τέλη 4^{ου} με αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. Σε μικρές οinoχόες, πιθανόν, ανήκουν τμήματα από το σώμα αγγείων με διακόσμηση εξηρημένων μελανών ταινιών (**Εικ. 58 Σχ. 15**). Τα σώματά τους φαίνεται να είναι σχεδόν σφαιρικά και βρίσκουν παράλληλο σε οinoχόες που χρονολογούνται γύρω στο 300 π.Χ.²¹⁶

Στην παραπάνω κατηγορία ανήκει και μια επίπεδη άβαφη βάση η οποία σώζει και μέρος του κάθετου κυλινδρικού σώματος του αγγείου. Η βάση θα πρέπει να αποδοθεί σε όλη με κάθετα κυλινδρικά τοιχώματα. Σε όλη, επίσης αποδίδεται τμήμα από το κυλινδρικό σώμα αγγείου, το οποίο στο χαμηλότερο μέρος του είναι άβαφο, ενώ στο ανώτερο μελαμβαφές²¹⁷ (**Εικ. 59**). Τα τμήματα χρονολογούνται στον 3^ο αι. π.Χ.

Ένας επιπλέον τύπος αγγείου που απαντάται στο ιερό είναι το κάναστρο. Μια δακτυλιόσχημη μελαμβαφής βάση η οποία φέρει άβαφη την επιφάνεια έδρασης και

²¹¹ Μαλακασιώτη 2000, 150-51, εικ. 6-7.

²¹² Μπάτζιου-Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2012, 228-29, εικ. 39.

²¹³ Γενικά για τη διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος βλ. Rotroff 1991.

²¹⁴ *Agora* XXIX, 294, no. 473, pl. 47.

²¹⁵ Σταμπολίδης και Παρλαμά 2000, 167, αρ. 138. *Agora* XXIX, 248-49, no. 70, pl. 7, 257, no. 142, pl. 13.

²¹⁶ *Agora* XXIX, 296, no. 493, fig. 36, pl. 48.

²¹⁷ Νικολαΐδου-Πατέρα 1994, 105, 107, 113, αρ. 55, πιν. 61γ. *Corinth* VII/3, 52, no. 233, pl. 48.

σώζει μέρος του σώματος το οποίο φέρει άβαφο το κατώτερο τμήμα του και μελαμβαφή ζώνη στο ανώτερο (**Εικ. 60**), πιθανότατα ανήκει σε κάναστρο που χρονολογείται στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.²¹⁸. Από τις δύο άβαφες οριζόντιες λαβές οι οποίες σώζουν και μέρος του χείλους, μια είναι πεταλόσχημη κυλινδρική και ξεπερνά ελαφρώς το ύψος του αγγείου, ενώ η άλλη έχει πιογωνιώδες περίγραμμα και είναι πεπλατυσμένη (**Εικ. 61**). Η κυλινδρική πεταλόσχημη λαβή ανήκει σε αγγείο που χρονολογούνται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.²¹⁹ με β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.²²⁰, ενώ η λαβή με το πιογωνιώδες περίγραμμα ανήκει σε αγγείο που χρονολογείται μεταξύ των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ. και των αρχών του 2^{ου} αι. π.Χ.²²¹ Ο πηλός και η απόδοση των λαβών προσανατολίζουν σε προϊόντα τοπικής παραγωγής.

Μεταξύ των αγγείων πόσεων διακρίνεται η ομάδα των σκύφων με ανάγλυφη διακόσμηση. Πέντε μη συνανήκοντα όστρακα τα οποία σώζουν το μετάλλιο και μέρος του σώματος ανήκουν σε αγγείο της παραπάνω ομάδας (**Εικ. 62 Σχ. 16**). Το μετάλλιο φέρει διακόσμηση από πεταλόσχημα μοτίβα και κισσόφυλλα διατεταγμένα αντωπά εντός διπλού πλαστικού δακτυλίου. Το σώμα κοσμείται με σειρές ανάγλυφων δελφινιών που «τρέχουν» προς τα αριστερά. Τα όστρακα φέρουν ερυθρό γάνωμα. Η παραπάνω διακόσμηση τόσο του μεταλλίου, όσο και του σώματος δεν βρίσκει παράλληλα σε δημοσιευμένα παραδείγματα από τη Μελιταία²²² ή τη Θεσσαλία²²³. Η σύνθεση του μεταλλίου ως προς τη σύλληψη είναι μοναδική. Το πεταλόσχημο κόσμημα βρίσκει παράλληλο στο μοτίβο των ωών του ιωνικού κυματίου, αρκετά διαδεδομένου διακοσμητικού θέματος στη Θεσσαλία²²⁴, ενώ τα δελφίνια είναι αρκετά συνηθισμένα αν και αποδοσμένα διαφορετικά σε σκύφους από την Αττική²²⁵ και τη Ιωνία²²⁶. Το συγκεκριμένο μοτίβο απαντάται σε ζώνη πάνω από το μετάλλιο σε σκύφο από τον γειτονικό Θαυμακό²²⁷.

²¹⁸ *Agora* XII, 289, no. 742, pl. 30.

²¹⁹ *Agora* XII, 291, no. 772, fig 22, pl. 31.

²²⁰ *Corinth* XVIII/1, 160, no. 442, fig. 11, pl.47.

²²¹ Δακορόνια 1997, 48, πιν. 32δ. Ωνάσογλου 1994, 63, 65, πιν. 31β. Το τμήμα θα μπορούσε να αποδοθεί και σε χειροποίητο κυάθιο, βλ. Αδάμ-Βελένη – Πουλάκη και Τζαναβάρη 2003, 183, αρ. 47.

²²² Σταυρογιάννης 2013.

²²³ Για ανάγλυφους σκύφους από τη Θεσσαλία βλ. Αρβανιτόπουλος 1910. Κακαβογιάννης 1980. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1990. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000. Χατζηαγγελλάκης 2004.

²²⁴ Χατζηαγγελλάκης 2004, 140-41, πίν. 35-36. Κακαβογιάννης 1980, 279, εικ. 26 και 283, εικ. 31. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1990, πίν. 69α.

²²⁵ *Agora* XXII, 65, no. 179, pl. 33.

²²⁶ *Delos* XXXI, pl. 78, no. 642, 3003-4, pl. 37, no. 3009-10.

²²⁷ Παπασταθοπούλου 2007, 308, εικ. 9-11.

Σε σκύφο με ανάγλυφη διακόσμηση ανήκουν δύο συνανήκοντα όστρακα από τη βάση και το σώμα του αγγείου (**Εικ. 63 Σχ. 17**). Το μετάλλιο κοσμεύεται με ακτινωτό πλαστικό δακτύλιο ο οποίος στο κέντρο φέρει δυσδιάκριτο κόσμημα. Η περιφέρεια του μεταλλίου ορίζεται από ζώνη από ιωνικό κυμάτιο με λόγχες και ωά, η οποία εξωτερικά ορίζεται από πλαστικό δακτύλιο. Ακολουθεί μυθολογική παράσταση από την οποία σώζεται μορφή που φορά κοντό χιτώνα και κοιτάζει προς τα δεξιά, ενώ δεξιά της σώζεται το πόδι άλλης μορφής. Το τμήμα φέρει μελανό γάνωμα εσωτερικά και εξωτερικά, όπου κατά τόπους είναι απολεπισμένο, ενώ ο πηλός είναι καστανός. Ανάγλυφοι σκύφοι με μυθολογικά θέματα είναι συνηθισμένοι στη Μελιταία²²⁸. Όσον αφορά το μετάλλιο με τον ακτινωτό δακτύλιο, αυτό δεν βρίσκει παράλληλο. Η ζώνη με το ιωνικό κυμάτιο αποτελεί, όπως ειπώθηκε παραπάνω, αρκετά συνηθισμένο κόσμημα σε σκύφους από Θεσσαλία και βρίσκει ακριβές παράλληλο σε τμήμα σκύφου από την Μελιταία²²⁹. Όσον αφορά την παράσταση, λόγω της αποσπασματικότητάς της δεν μπορεί να αποδοθεί σε συγκεκριμένο μύθο.

Σε σκύφο με ανάγλυφη διακόσμηση αποδίδεται και τμήμα από το σώμα αγγείου περίπου κάτω από το χείλος, το οποίο φέρει διακόσμηση ανάγλυφων στιγμών που πλαισιώνουν πλαστικές ταινίες σε οριζόντια και διαγώνια διάταξη (**Εικ. 64**). Ο πηλός είναι τεφρόχρωμος. Η παραπάνω διακόσμηση βρίσκει παράλληλο σε σκύφους από την Κόρινθο²³⁰, οι οποίοι διακοσμούνται με το λεγόμενο δικτυωτό μοτίβο που χρονολογείται περίπου στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.

Στην λεπτή κεραμική εντάσσονται και δύο όστρακα μελαμβafών αλατοδοχείων. Το σχήμα τους είναι πηνιόσχημο. Το ένα φέρει έντονα κυρτά τοιχώματα (**Εικ. 65 Σχ. 19**), ενώ στο άλλο τα τοιχώματα είναι σχεδόν κάθετα (**Εικ. 66 Σχ. 18**). Και τα δύο φέρουν έξω νεύον χείλος. Τα τμήματα ανήκουν σε αλατοδοχεία που χρονολογούνται, όσον αφορά το τμήμα με τα πιο κάθετα τοιχώματα μεταξύ του 425-400 π.Χ.²³¹, ενώ το τμήμα με τα έντονα κυρτά τοιχώματα μεταξύ του 375-350 π.Χ.²³²

Στην παραπάνω κατηγορία κεραμικής θα πρέπει να ενταχθεί και ένα τμήμα από το ώμο μικρού λέβητα με λεπτά τοιχώματα, το οποίο σώζει μικρό μέρος από το

²²⁸ Σταυρογιάννης 2013, 121-23, πιν. 6-7.

²²⁹ Σταυρογιάννης 2013, 118-19, πιν. 2γ.

²³⁰ *Corinth* VII/3, 182, no. 917, 919, pl. 79-80.

²³¹ *Agora* XII, 302, no. 935, pl. 34.

²³² *Agora* XXIX, 302, no. 936, pl. 34.

κάθετο χείλος (**Εικ. 67**). Το τμήμα φέρει ανομοιόμορφο καστανέρυθρο γάνωμα και χρονολογείται περίπου στα τέλη του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.²³³

Μια ειδική κατηγορία αγγείων που συναντάται στο ιερό είναι εκείνα που έχουν αναθηματικό ή τελετουργικό χαρακτήρα χωρίς, ωστόσο, οι παραπάνω τύποι αγγείων που αναφέρθηκαν να αποκλειστούν από αυτές τις δύο κατηγορίες, όπως διαπιστώνεται από το αναρτώμενο πινάκιο. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν τμήματα μικκύλων υδριών (**Εικ. 68**), ένα τμήμα οξυπύθμενου μικκύλου αγγείου (**Εικ. 69**), ένα θραύσμα μυροδοχείου με ιώδεις δακτυλίους στην επιφάνειά του, του α' μισού του 3^{ου} αι. π.Χ.²³⁴ και ένα υψηλό πόδι που χρονολογείται από το τέλος του 3^{ου} έως το τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ.²³⁵ (**Εικ. 70**), τμήματα αμφορίσκων²³⁶ (**Εικ. 71**), καθώς και ένα τμήμα φαρμακευτικού φιαλιδίου (**Εικ. 72**), του γ' τετάρτου του 3^{ου} αι. π.Χ.²³⁷

Στην ίδια κατηγορία μπορούν να ενταχθούν τμήματα μελαμβαφών λεκανίδων που φέρουν περιχέλωμα και παρουσιάζουν γωνίωση στο κάτω μέρος του σώματος (**Εικ. 73 Σχ. 20**). Ο τύπος χρονολογείται στον 3^ο αι. π.Χ.²³⁸. Σε πώματα λεκανίδων αποδίδονται και ορισμένα μελαμβαφή²³⁹ ή με διακόσμηση ερυθρών ομόκεντρων κύκλων²⁴⁰ (**Εικ. 74**) ή με μελανόμορφη φυτική διακόσμηση²⁴¹ (**Εικ. 75**), όστρακα που χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ. Ένα τμήμα χείλους με περιχέλωμα και μελανόμορφη φυτική διακόσμηση θα πρέπει να αποδοθεί σε λεκανίδα της ίδιας εποχής²⁴², όπως επίσης ένα παρόμοιο τμήμα με φυτική διακόσμηση καστανέρυθρου χρώματος (**Εικ. 76**). Η λεκανίδα με πώμα, αγγείο που χρησίμευε ως κοσμηματοθήκη, απαντά συχνά σε ταφικά σύνολα, ως κτέρισμα γυναικείων ταφών, αλλά και σε οικιστικά σύνολα ως αγγείο καθημερινής χρήσης, ενώ δεν είναι σπάνια η παρουσία του σε ιερά²⁴³.

²³³ *Agora XXIX*, 306, no. 609, pl. 58.

²³⁴ *Agora XXXIII*, 289, no. 411, fig. 62, pl. 52.

²³⁵ *Agora XXXIII*, 297, no. 498, fig. pl. 54.

²³⁶ *Agora XXXIII*, 288, no. 400, pl. 51.

²³⁷ *Agora XXIX*, 371, no. 1312, pl. 100.

²³⁸ *Agora XII*, 326, no. 1257, pl. 42. *Agora XXIX*, 364, no. 1254, fig. 78, pl. 93.

²³⁹ Σταμπολίδης και Παρλαμά 2000, 168, αρ. 140.

²⁴⁰ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 86, πιν. 35 ιε, ιστ.

²⁴¹ Η απόδοση των ανθεμίων θυμίζει ευβοϊκά εργαστήρια βλ. Ure 1960.

²⁴² Η απόδοση του φυλλόσχημου μοτίβου στο χείλος παραπέμπει σε ευβοϊκά εργαστήρια βλ. Ure 1960, 214, pl. 55, no. 6.

²⁴³ *Agora XII*, 164.

III. Μαγειρικά σκεύη και άλλα

Μεταξύ της κεραμικής που εντοπίστηκε στο ιερό διακρίνονται και ορισμένοι τύποι μαγειρικών σκευών. Από αυτούς χαρακτηριστικός είναι ο τύπος της λοπάδας με κυλινδρικές οριζόντιες λαβές και υψηλό περιχέιλωμα²⁴⁴, που χρονολογείται μεταξύ του 350-290 π.Χ. (**Εικ. 77**). Ο πηλός είναι τεφροκάστανος χονδρόκοκκος με πολλές προσμίξεις. Στην παραπάνω κατηγορία θα πρέπει να ενταχθεί και ένας αριθμός από τμήματα πωμάτων μαγειρικών σκευών (**Εικ. 78**), καθώς και τμημάτων μεγάλων ηθμών²⁴⁵ αν και ορισμένα, πιθανότατα, να ανήκουν και σε πήλινο φανό²⁴⁶ (**Εικ. 79**).

Στην ίδια ομάδα αγγείων θα μπορούσαν να ενταχθούν δύο τμήματα πήλινων ιγδίων της ελληνιστικής εποχής. Φέρουν κάθετο χείλος με σχετικά ρηχό σώμα, ενώ το ένα από τα δύο σώζει μέρος μικρής απόφυσης κάτω από το χείλος²⁴⁷ (**Εικ. 80**). Ο πηλός είναι πορτοκαλόχρωμος με πολλές προσμίξεις. Ο τύπος χρονολογείται μεταξύ του 250-170 π.Χ.

Εξίσου αντιπροσωπευτικός με τα μαγειρικά σκεύη και τους ηθμούς είναι ο τύπος του αρυτήρα. Το αγγείο έχει σχεδόν σφαιρικό σώμα με αδιαμόρφωτη βάση σφαιρική ή επίπεδη. Χαρακτηριστικός για τον τύπο του αρυτήρα είναι ο αρυτήρας **K 10350** (**Εικ. 81 Σχ. 21**), ο οποίος σώζεται ακέραιος, συγκολλημένος και συμπληρωμένος. Έχει βάση επίπεδη, αδιαμόρφωτη, σώμα σφαιρικό με σχεδόν κάθετο αδιαμόρφωτο χείλος. Η λαβή του αγγείου η οποία είναι ταινιωτή και υψηλή, φύεται από τη μέγιστη διάμετρο της κοιλιάς και απολήγει στο χείλος, υπερβαίνοντας το ύψος του αγγείου. Ο συγκεκριμένος τύπος επιβιώνει, σχεδόν αναλλοίωτος, από τα τέλη του 4^{ου} μέχρι και τον 2^ο αι. π.Χ. Το αγγείο βρίσκεται παράλληλο ως προς το σχήμα του σώματος σε αρυτήρα από την αθηναϊκή Αγορά²⁴⁸ που χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} με αρχές 1^{ου} αι. π.Χ.

Ο αρυτήρας **K 10351** (**Εικ. 82 Σχ. 22**) κατόπιν συγκόλλησης και συμπλήρωσης είναι σχεδόν ακέραιος, ενώ απουσιάζει το χείλος και η λαβή. Το περίγραμμά του είναι συνεχές (Τύπος Α) με σφαιρικό σώμα, αδιαμόρφωτη βάση και κοντό κυλινδρικό λαιμό, ενώ στο ύψος της κοιλιάς σώζεται η γένεση μιας κάθετης

²⁴⁴ *Agora* XXXIII, 311-12, no. 639, fig. 82, pl. 68.

²⁴⁵ Αδαμ-Βελένη – Πουλάκη και Τζαναβάρη 2003, 230, αρ. 282.

²⁴⁶ *Corinth* XVIII/1, 167-68, no. 491-492, pl. 49.

²⁴⁷ *Agora* XXXIII, 265-66, no. 195, pl. 27.

²⁴⁸ *Agora* XXIX, 300, no. 549, fig. 39, pl. 52.

ταινιωτής λαβής. Το αγγείο χρονολογείται στο α΄ μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.²⁴⁹ και βρίσκεται παράλληλο σε αρυτήρα από τη Λάρισα²⁵⁰.

Οι αρυτήρες με σχεδόν σφαιρικό σώμα και αδιαμόρφωτη βάση έχουν κοντό κυλινδρικό λαιμό και ταινιωτή λαβή. Στον παραπάνω τύπο θα πρέπει να αποδοθούν τα συγκολλημένα όστρακα τα οποία σώζουν τμήμα αγγείου, ελλιπές ως προς το κάτω τμήμα και μέρους του σώματος, του χείλους και της λαβής, με σχεδόν σφαιρικό σώμα, κοντό κυλινδρικό λαιμό και έξω νεύον χείλος (**Εικ. 83**). Ο πηλός είναι τεφρός χονδρόκοκκος με προσμίξεις και φέρει καστανό γάνωμα. Το τμήμα βρίσκεται παράλληλο σε αγγείο από την Κόρινθο²⁵¹, που χρονολογείται γύρω στο 350 π.Χ. Σε παρόμοιο αρυτήρα με πιο ευρύ στόμιο ανήκουν τα τμήματα άβαφου αγγείου, τα οποία σώζουν μέρος του σώματος και του λαιμού μαζί με το χείλος καθώς και τμήμα της ταινιωτής λαβής (**Εικ. 84**). Ο τύπος χρονολογείται περίπου στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.²⁵²

Όπως διαπιστώνεται από τα παραπάνω η επικρατούσα κεραμική του ιερού ανήκει στα αγγεία με χονδροειδή τοιχώματα και αποδίδεται σε συγκεκριμένους τύπους που θα πρέπει να ανήκουν στην τοπική κεραμική παραγωγή. Η λεπτή κεραμική αν και ποσοτικά λιγότερη καλύπτει μια ευρεία κατηγορία τύπων αγγείων με την πλειονότητα να ανήκει στην επιτραπέζια κεραμική και κυρίως σε αγγεία πόσεως. Από αυτήν ορισμένοι τύποι αποδίδονται σε εισηγμένα αγγεία, κυρίως από αττική, ενώ αναγνωρίζονται και κάποια ευβοϊκά χωρίς, ωστόσο, να απουσιάζει και η τοπική κεραμική. Μια τάση που παρατηρείται στην διακόσμηση τόσο των αγγείων με χονδροειδή τοιχώματα, όσο και κάποιων οinoχόων με λεπτότερα τοιχώματα είναι αυτή των εξηρημένων μελανών ταινιών, η οποία πιθανότατα παραπέμπει σε διακοσμητική επιλογή τοπικού εργαστηρίου.

Όσον αφορά την χωροταξική κατανομή της κεραμικής στο ναό, αυτή παρουσιάζει σχετική ποσοτική και ποιοτική ομοιομορφία, γεγονός που δεν μας αφήνει το περιθώριο να υποθέσουμε ότι τα τελετουργικά αγγεία εντοπίζονται στο σηκό, ή ότι τα αναθήματα στον πρόναο. Η απόδοση ενός μεγάλου τμήματος σε τύπους επιτραπέζιας κεραμικής και μαγειρικών σκευών, όπως πινακίων και λοπάδων,

²⁴⁹ *Agora XXIX*, 387, no. 1482, fig. 87, pl. 111.

²⁵⁰ Ζαούρη και Μέλιου 2000, 87, εικ. 6.

²⁵¹ *Corinth VII/3*, 140-41, no. 733, pl. 34, 63.

²⁵² Αλεξανδροπούλου 2007, 140, εικ. 26. Δρούγου και Τουράτσογλου 1980, 120-22.

εκτός από την αναθηματική χρήση, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι στο εσωτερικό του ναού τελούνταν δείπνα²⁵³.

4.2 – Διάφορα πήλινα ευρήματα

Εκτός από την κεραμική που αποδίδεται σε αγγεία εντοπίστηκαν και διάφορα άλλα πήλινα αντικείμενα. Η μεγάλη πήλινη τετράγωνη βάση **K 14090 (Εικ. 85)**, η οποία φέρει υπόλευκο επίχρυσμα και σώζει μέρος του κυλινδρικού ποδιού το οποίο είναι κοίλο εσωτερικά μπορεί να αποδοθεί σε πήλινο περιρραντήριο. Παρόμοια έχουν εντοπιστεί στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Κόρινθο²⁵⁴.

Ο πήλινος δακτύλιος **K 14092** με ερυθρό γάνωμα (**Εικ. 86**), ο οποίος παρουσιάζει περιχέλωμα στην εσωτερική περιφέρειά του, πιθανότατα, χρησίμευε ως εξάρτημα στήριξης αγγείων με σφαιρική ή οξυπύθμενη βάση²⁵⁵, όπως αμφορίσκων.

Ένα πώμα αγγείου με φυλλόσχημη εγχάρακτη διακόσμηση (**Εικ. 87**) θα μπορούσε να αποδοθεί σε πώμα πήλινου φανού, εφόσον βρίσκει ακριβές παράλληλο σε αντίστοιχο πώμα από τις Αμφανές²⁵⁶. Ο πηλός είναι φαιοκάστανος με πολλές προσμίξεις.

Κατά την ανασκαφική έρευνα, από το εσωτερικό του ναού περισυλλέχθηκαν δεκαεννέα πυραμιδόσχημες αγνύθες (**Εικ. 88**) που το ύψος τους κυμαίνεται από 0.04 μ. έως 0.07 μ. και δύο πήλινα πηνία ύψους από 0.03 μ έως 0.05 μ. (**Εικ. 89**), τα οποία αποτελούν αναθήματα πιστών. Τα παραπάνω αντικείμενα προέρχονται κυρίως από τον χώρο του σηκού.

Μεταξύ των κεραμικών ευρημάτων διακρίθηκαν και κάποια τμήματα κεράμων λακωνικού τύπου τα οποία έφεραν σφραγίσματα. Σε ένα από αυτά διακρίνεται εντός πλαισίου η αρχή του ονόματος του εργαστηρίου που έφερε τα γράμματα ΦΥΛΙ – (**Εικ. 90**), σε ένα άλλο -ΣΩΣΙ- (**Εικ. 91**), καθώς και σε ένα άλλο διακρίνεται το τέλος ονόματος εργαστηρίου που έφερε τα γράμματα -ΙΟΥ και ένα ανάγλυφο ανθέμιο (**Εικ. 92**). Στην πόλη είναι ήδη επιβεβαιωμένη η ύπαρξη

²⁵³ Η ερμηνεία της κεραμικής από το εσωτερικό του ναού θα διαπραγματευτεί αναλυτικά στο κεφάλαιο 7.2 – Τα στοιχεία της λατρείας στο ιερό της Εννοδίας στη Μελιταία, βλ. σελ. 94-95.

²⁵⁴ *Corinth XVIII/1*, 189, no. 667, pl. 61.

²⁵⁵ *Agora XII*, 330, no. 1330-1332, pl. 43. *Agora XXIX*, 377, no. 1378, pl. 104.

²⁵⁶ Τριανταφυλλοπούλου 2000, 66-7, εικ. 15.

κεραμικών εργαστηρίων, καθώς έχει εντοπιστεί πήλινος κέραμος ο οποίος έφερε το όνομα του κεραμέα Αμφιδάμου²⁵⁷.

4.3 – Λύχνοι και θυμιατήρια

I. Οι λύχνοι

Εξίσου σημαντική είναι η παρουσία πήλινων λύχνων στο ιερό. Στην πλειονότητά τους είναι τροχήλατοι, αλλά υπάρχουν και κάποιοι κατασκευασμένοι με μήτρα. Από το ιερό περισυλλέχθηκαν ακέραιοι ή συγκολλήθηκαν οκτώ λύχνοι, ενώ σε όστρακα απαριθμούνται, τουλάχιστον, άλλοι δέκα. Χρονολογικά εκτείνονται από το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. μέχρι τα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ. Οι περισσότεροι λύχνοι είναι μελαμβαφείς μονόμυξοι, ενώ έχουν εντοπιστεί και τρίμυξοι, οι οποίοι προέρχονται κυρίως από τον χώρο του σηκού. Οι τύποι φαίνεται να προσγράφονται σε αττικούς ή ακόμα να αποτελούν αττικά προϊόντα στα οποία θα μπορούσαν να αποδοθούν οι λύχνοι **K 14091** και **K 10592**, όπως φανερώνουν η ποιότητα του πηλού, του γανώματος και της κατασκευής τους. Παράλληλα όμως υπάρχουν και τοπικές παραγωγές στις οποίες θα μπορούσαν να αποδοθούν οι λύχνοι **K 9578** και **K 9582**, όπως προδίδουν η ποιότητα του πηλού και ο τρόπος απόδοσης του τύπου. Ο παλαιότερος λύχνος που εντοπίστηκε στο ιερό είναι ο **K 14091**, ο οποίος ανήκει στην ομάδα των ανοιχτών λύχνων που αντιστοιχούν στον αττικό τύπο HT 21B²⁵⁸ της αθηναϊκής Αγοράς και SRL²⁵⁹ του αθηναϊκού Κεραμεικού, οι οποίοι χρονολογούνται στον 5^ο αι. π.Χ. Ο ίδιος περίπου τύπος απαντάται στην Πέλλα γύρω στο 400 π.Χ.²⁶⁰ Στους υστερότερους τύπους ανήκουν οι λύχνοι **K 7863** και **K 9582**, οι οποίοι χρονολογούνται στα τέλη του 2^{ου} με μέσα 1^{ου} αι. π.Χ.

K 7862

Ακέραιος τροχήλατος λύχνος με αποκεκρουσμένη την οπή πληρώσεως (**Εικ. 93**). Η βάση είναι επίπεδη και δισκόμορφη. Το σώμα είναι πεπιεσμένο και σφαιρικό

²⁵⁷ Γιαννόπουλος 1925/26, 186-87.

²⁵⁸ *Agora IV*, 46-7, pl. 34.

²⁵⁹ *Kerameikos XI*, 17-8, taf. 7, no. 18.

²⁶⁰ Δρούγου 1992, 101.

μεγωνιώδες περίγραμμα και στενή ωοειδή οπή πληρώσεως. Ο κοντός μυκτήρα που υπερυψούται του σώματος φέρει γωνιώδεις απολήξεις και ωοειδή οπή καύσης. Στο σώμα διακρίνονται ίχνη καστανέρυθρου γανώματος. Εντοπίστηκε στο χώρο του πρόναου. Ο λύχνος βρίσκεται κοντινό παράλληλο σε λύχνο από τις Φερέες²⁶¹, που χρονολογείται από τον 3^ο αι. π.Χ. μέχρι το γ' τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ., καθώς και σε λύχνο από τον Εχίνο που χρονολογείται στο β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ.²⁶²

Πηλός ανοιχτός καστανός 7.5YR 6/4 (light brown).

Ύψος 0.033 μ. Μήκος 0.079 μ. Διαμ. Σώμ. 0.053 μ.

K 7863

Ακέραιος μονόμυξος τροχήλατος λύχνος με υψηλό ευρύ σώμα, ελαφρά καμπύλο περίγραμμα και επίπεδη βάση (**Εικ. 94**). Γύρω από την οπή πληρώσεως υπάρχει ευρύ χαμηλό κάθετο περιχέλωμα. Φέρει ταινιωτή λαβή με κεντρική νεύρωση, που ξεκινάει από τη βάση και καταλήγει στο περιχέλωμα. Ο μυκτήρας είναι σωληνωτός, επιμήκης, με ευρεία ωοειδή οπή καύσης με γωνιώδεις προεξοχές. Φέρει ερυθρό επίχρισμα. Εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια της εκσκαφής του οικοπέδου από τον μηχανικό εκσκαφέα και πιθανότατα προέρχεται από το νοτιοανατολικό τμήμα του ναού. Ο λύχνος βρίσκεται παράλληλο σε λύχνους από τη Δημητριάδα²⁶³ και από τις Φερέες²⁶⁴, που χρονολογούνται μετά τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. έως και το γ' τέταρτο του 1^{ου} αι. π.Χ.

Πηλός ανοιχτός καστανέρυθρος 2.5YR 6/4 (light reddish brown).

Ύψος 0.034 μ. Μήκος 11.2 μ. Διαμ. Σώμ. 0.059 μ.

K 8110

Συγκολλημένος τρίμυξος τροχήλατος λύχνος, αποκεκρουσμένος στον ένα μυκτήρα και στο κεντρικό σωληνωτό στέλεχος (**Εικ. 95**). Η βάση υψώνεται σε σχήμα ανεστραμμένου εχίνου και είναι διάτρητη στο κέντρο. Το περίγραμμα του σώματος είναι κυρτό, πεπιεσμένο με στενό περιχέλωμα. Ο λύχνος φέρει τρεις επιμήκεις μυκτήρες, επίπεδους στην ανώτερη επιφάνειά τους και με καμπύλα άκρα. Από το κέντρο του πυθμένα προβάλλεται ψηλό κάθετο κυλινδρικό στέλεχος το οποίο

²⁶¹ Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994, 369-71, πιν.286 γ-δ.

²⁶² Παπακωνσταντίνου 2000^β, 207.

²⁶³ Νικολάου 2000, 54.

²⁶⁴ Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994, 372-74, πιν. 279.

εσωτερικά είναι κοίλο. Κατά τόπους φέρει ίχνη καστανωπού γανώματος έντονα απολεπισμένου. Οι μυκτήρες φέρουν ίχνη καύσης. Εντοπίστηκε κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του σηκού. Ο λύχνος βρίσκεται κοντινό παράλληλο σε λύχνο από την αθηναϊκή Αγορά²⁶⁵ στον τύπο HT 27D, που χρονολογείται από τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. μέχρι περίπου τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.

Πηλός ανοιχτός καστανός 10YR 7/4 (very pale brown).

Ύψος μαζί με το στέλεχος 0.066 μ. Μήκος 0.087 μ. Δια. Σωμ. 0.071 μ.

K 9578

Συγκολλημένος μονόμυξος τροχήλατος λύχνος. Απουσιάζει μικρό τμήμα στην οπή πληρώσεως (**Εικ. 96**). Η βάση είναι επίπεδη και το σώμα πεπιεσμένο με σχεδόν γωνιώδες περίγραμμα. Η οπή πληρώσεως είναι σχετικά στενή και περιβάλλεται από βαθειά αυλάκωση. Ο μυκτήρας είναι κοντός με δύο νευρώσεις συγκλίνουσες στην ανώτερη επιφάνειά του και γωνιώδεις προεξοχές στην απόληξή του. Η οπή καύσης είναι ευρεία. Στο σώμα παρατηρούνται ίχνη καστανού επιχρίσματος και καύσης στον μυκτήρα. Ο λύχνος εντοπίστηκε στον χώρο του πρόναου και βρίσκεται κοντινό παράλληλο σε λύχνους της αθηναϊκής Αγοράς του τύπου HT 39²⁶⁶, που χρονολογούνται στα τέλη του 2^{ου} με αρχές 1^{ου} αι. π.Χ., ενώ πλησιάζει ως προς το σχήμα τον λύχνο **K 7862**.

Πηλός καστανός 7.5YR 5/4 (brown).

Ύψος 0.0027 μ. Μήκος 0.083 μ. Διαμ. Σωμ. 0.054 μ.

K 9579

Συγκολλημένος μονόμυξος τροχήλατος λύχνος, με αποκρούσεις στη βάση και στο κάτω τμήμα του μυκτήρα (**Εικ. 97**). Βάση επίπεδη, σώμα πεπιεσμένο με ελαφρά κυρτό περίγραμμα και ευρεία οπή πληρώσεως. Η ανώτερη επιφάνεια περιτρέχεται στην περιφέρειά της από αβαθή αυλάκωση. Φέρει μελανό επίχρισμα, στιλπνό, κατά τόπους καστανό και απολεπισμένο. Η βάση του είναι χαμηλή, δακτυλιόσχημη, ελαφρώς κοίλη στην κάτω επιφάνειά της. Το σώμα είναι κυλινδρικό, με κυρτά τοιχώματα και μεγάλη οπή πλήρωσης. Ο μυκτήρας είναι κοντός με επίπεδη άνω επιφάνεια και γωνιώδεις απολήξεις, με μικρή ωοειδή οπή καύσης. Εντοπίστηκε στην βορειοδυτική πλευρά του σηκού. Ο λύχνος βρίσκεται παράλληλο σε αντίστοιχο λύχνο

²⁶⁵ *Agora* IV, 89-90, pl. 40, no 388.

²⁶⁶ *Agora* IV, 124, pl. 45, no, 516. Vogeikoff-Brogan 2000, 319-20, no. 71.

από τη Δημητριάδα και χρονολογείται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.²⁶⁷, ενώ πλησιάζει τυπολογικά λύχνο από τον Εχίνο²⁶⁸ που χρονολογείται από το β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. μέχρι τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Πηλός κιτρινέρυθρος 7.5YR 6/6 (reddish yellow).

Ύψος 0.003 μ. Μήκος 0.082 μ. Διαμ. Σωμ. 0.058 μ.

K 9582

Συγκολλημένος μονόμυξος λύχνος κατασκευασμένος με μήτρα, ελλιπής σε τμήμα της ανώτερης επιφάνειάς του, του πλαστικού ωτίου και μέρους του σώματος (**Εικ. 98**). Η βάση είναι σχεδόν επίπεδη δισκόμορφη με ελαφρό κοίλωμα στο κέντρο. Το σώμα είναι πεπιεσμένο με κυρτό περίγραμμα και αποτελείται από δύο μέρη. Η ανώτερη επιφάνεια είναι ελαφρώς κυρτή με διακόσμηση πλαστικών ραβδώσεων γύρω από την οπή πληρώσεως. Πλαστικός δακτύλιος περιβάλλει την περιφέρεια της ανώτερης επιφάνειας. Η οπή πληρώσεως είναι κυκλική και περιτρέχεται από δακτυλιόσχημο έξαρμα. Ο μυκτήρας είναι στενός με δύο αβαθείς επιμήκεις αυλακώσεις στην ανώτερη επιφάνειά του και με κυκλική οπή καύσης, η οποία φέρει ίχνη καύσης και μεγωνιώδεις προεξοχές στην απόληξή του. Κατά τόπους φέρει ίχνη μελανού επιχρίσματος. Εντοπίστηκε στο χώρο του πρόναου. Ο λύχνος βρίσκεται κοντινό παράλληλο στον τύπο HT 48A από την αθηναϊκή Αγορά²⁶⁹ και M-FSL του αθηναϊκού Κεραμεικού²⁷⁰, χωρίς τη λαβή, που χρονολογείται γύρω στο 200 π.Χ., σε λύχνο από την Πέλλα²⁷¹, ο οποίος χρονολογείται στα τέλη 2^{ου} με αρχές 1^{ου} αι. π.Χ. καθώς και σε λύχνους της Δήλου της ίδιας περιόδου²⁷².

Πηλός ανοιχτός καστανός 7.5YR 6/4 (light brown).

Ύψος 0.026 μ. Μήκος 0.082 μ. Διαμ. Σωμ. 0.042 μ.

K 10592

Συγκολλημένος τρίμυξος τροχήλατος λύχνος, αποκεκρουσμένος στους μυκτήρες και στο κεντρικό σωληνωτό στέλεχος (**Εικ. 99**). Η βάση υψώνεται σε σχήμα ανεστραμμένου εχίνου και είναι διάτρητη στο κέντρο. Το περίγραμμα του

²⁶⁷ Μπάτζιου-Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2012, 223-24, εικ. 27.

²⁶⁸ Παπακωνσταντίνου 2000^a, 335, πιν. 167a.

²⁶⁹ *Agora IV*, pl. 48, no. 626-628.

²⁷⁰ *Kerameikos XI*, 68, taf. 67, no. 390.

²⁷¹ Δρούγου 1992, 80-1, πιν. 55, αρ. 214.

²⁷² *Delos XXVI*, pl. 11, no. 2080, pl. 19, no. 3190.

σώματος είναι ελαφρώς κυρτό, πεπιεσμένο με στενό, ελαφρά υπερυψωμένο περιχέλιωμα το οποίο φέρει αυλάκωση στην περιφέρειά του. Ο λύχνος φέρει τρεις επιμήκεις μυκτήρες, επίπεδους στην ανώτερη επιφάνειά τους και με καμπύλα άκρα με ευρείες οπές καύσης. Από το κέντρο του πυθμένα προβάλλεται ψηλό, κάθετο κυλινδρικό στέλεχος το οποίο είναι διάτρητο. Φέρει μελανό γάνωμα έντονα απολεπισμένο. Οι μυκτήρες φέρουν ίχνη καύσης. Εντοπίστηκε κοντά στην δυτική πλευρά του σηκού. Ο λύχνος πλησιάζει τους τύπους 23A Prime και 23B της αθηναϊκής Αγοράς²⁷³ και KSL 1 του αθηναϊκού Κεραμεικού²⁷⁴, που χρονολογούνται από το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. μέχρι τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ.

Πηλός κιτρινέρυθος 5YR 5/8 (yellowish red).

Ύψος μαζί με το στέλεχος 0.084μ. Μήκος 0.12 μ. Διαμ. Σωμ. 0.096 μ.

K 10593

Συγκολλημένος τρίμυξος τροχήλατος λύχνος, ελλιπής ως προς τους δύο μυκτήρες, μέρους του σώματος και του κεντρικού σωληνωτού στελέχους (**Εικ. 100**). Αποκεκρουσμένος στους μυκτήρες και στο κεντρικό στέλεχος. Η βάση είναι δακτυλιόσχημη και είναι διάτρητη στο κέντρο. Το περίγραμμα του σώματος είναι έντονα κυρτό, πεπιεσμένο με κυρτό πλατύ περιχέλιωμα. Ο λύχνος σώζει έναν από τους τρεις επιμήκεις μυκτήρες, επίπεδο στην ανώτερη επιφάνειά του, με καμπύλο άκρο και με ευρεία οπή καύσης. Από το κέντρο του πυθμένα προβάλλεται ψηλό κάθετο κυλινδρικό στέλεχος το οποίο είναι διάτρητο και ελλιπές στο ανώτερο τμήμα του. Φέρει καστανότεφρο γάνωμα κατά τόπους απολεπισμένο. Εντοπίστηκε κοντά στην δυτική πλευρά του σηκού. Ο λύχνος βρίσκει κοντινό παράλληλο σε λύχνο από την αθηναϊκή Αγορά²⁷⁵ στον τύπο HT 27D, που χρονολογείται από τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. μέχρι περίπου τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.

Πηλός ροδαλός 5YR 7/4 (pink).

Ύψος μαζί με το στέλεχος 0.052μ. Μήκος 0.11 μ. Διαμ. Σωμ. 0.09 μ.

K 14091

Τμήμα μονόμυξου τροχήλατου λύχνου, το οποίο σώζει τον μυκτήρα και μέρος του σώματος (**Εικ. 101**). Η βάση είναι επίπεδη, δισκόμορφη και το σώμα πεπιεσμένο

²⁷³ *Agora IV*, 58-9, pl. 36, no. 216-217, 223.

²⁷⁴ *Kerameikos XI*, taf. 47, no. 271.

²⁷⁵ *Agora IV*, 89-90, pl. 40, no 388.

με κυρτό περίγραμμα. Η οπή πληρώσεως είναι ευρεία με πολύ στενό περιχέλιωμα το οποίο φέρει βαθειά αυλάκωση. Ο μυκτήρας είναι πολύ κοντός με μικρή ωοειδή οπή καύσης. Φέρει στιλπνό, μελανό γάνωμα με πολλές απολεπίσεις. Ο λύχνος αποτελεί αττικό προϊόν και βρίσκεται κοντινό παράλληλο σε λύχνους από την αθηναϊκή Αγορά²⁷⁶ του τύπου HT 21B και SRL του Κεραμεικού²⁷⁷, όπως επίσης σε λύχνο από το ιερό του Απόλλωνα στο Σωρό Μαγνησίας²⁷⁸ και χρονολογείται στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.

Πηλός ανοιχτός καστανός 10YR 7/4 (very pale brown).

Ύψος 0.026 μ. Μήκος (μέγιστο σωζόμενο) 0.082 μ.

Από το εσωτερικό σηκού περισυλλέχθηκαν και αρκετά τμήματα λύχνων, κυρίως μυκτήρες οι οποίοι είναι κοντοί και έχουν ωοειδείς οπές καύσεις μεγωνιώδεις απολήξεις (**Εικ. 102α,β**). Η ανώτερη επιφάνειά τους είναι επίπεδη, ενώ το κάτω μέρος τους κυρτό. Το γάνωμά τους κυμαίνεται από μελανό με έντονες απολεπίσεις μέχρι καστανέρυθρο. Τα σώματα λύχνων που περισυλλέχθηκαν είναι σφαιρικά πεπιεσμένα μεγωνιώδη περιγράμματα και επίπεδες βάσεις (**Εικ. 103**). Οι παραπάνω λύχνοι τοποθετούνται χρονολογικά στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. μέχρι και τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και βρίσκουν παράλληλα σε λύχνους από την αθηναϊκή Αγορά των τύπων HT 30A και 30B²⁷⁹.

II. Τα θυμιατήρια

Αξιόλογη, επίσης, είναι η παρουσία πήλινων θυμιατηρίων, διάφορων τύπων στο ιερό. Από τη δυτική πλευρά του σηκού περισυλλέχθηκαν τέσσερα ακέραια ή σχεδόν ακέραια θυμιατήρια, ενώ στον ίδιο χώρο εντοπίστηκαν και τμήματα άλλων. Το συγκεκριμένο σκεύος ήταν προορισμένο για την καύση του θυμιάματος και είναι γνωστό από ανασκαφές ιερών στα οποία αποτελούσε μέρος της σκευής τους ή ήταν ανάθημα των πιστών. Παράλληλα απαντάται σε οικίες, ως μέρος οικιακών ιερών ή των συμποσίων των ανδρών²⁸⁰, ενώ σπανιότερη είναι η παρουσία τους σε τάφους ως κτέρισμα. Τα θυμιατήρια του ιερού ως προς τους τύπους τους αποτελούν μια μίξη

²⁷⁶ *Agora IV*, 47, pl. 34, no 168, 169.

²⁷⁷ *Kerameikos XI*, 17, taf. 7, no. 18.

²⁷⁸ Βήτος και Πανάγου 2009, 314, εικ. 8.

²⁷⁹ *Agora IV*, 97-8, p.41, no 418-419.

²⁸⁰ *Agora XXIX*, 210-11.

στοιχείων των θυμιατηρίων της αθηναϊκής Αγοράς με το κυλινδρικό στέλεχος και το φιαλόσχημο ή το χοανοειδές ανώτερο τμήμα²⁸¹, με διακοσμητικά στοιχεία θυμιατηρίων της Θεσσαλίας²⁸², όπως η πλαστική δαντελωτή ή οδοντωτή διακόσμηση και θα πρέπει να τοποθετηθούν βάσει των παραλλήλων τους στην ελληνιστική εποχή.

K 8109

Πήλινο θυμιατήρι ελλειπές ως προς το ανώτερο τμήμα του (**Εικ. 104**). Η βάση έχει διμερή διαμόρφωση με κυλινδρικό μειούμενο προς τα πάνω σώμα. Η κατώτερη επιφάνειά της καταλήγει σε πλαστικό, με επίπεδη επιφάνεια στήριξης, δακτύλιο ο οποίος διαχωρίζεται από την ανώτερη επιφάνεια της βάσης με βαθειά αυλάκωση. Το πάνω τμήμα της φέρει δεύτερο πλαστικό δακτύλιο ο οποίος κοσμεύεται με κυματοειδή πλαστική διακόσμηση. Το κυλινδρικό στέλεχος το οποίο είναι κοίλο εσωτερικά, παρουσιάζει κύρτωση στο μέσο του ύψους του. Το ανώτερο τμήμα του θυμιατηρίου, το οποίο πιθανόν είχε τη μορφή φιάλης για την καύση του θυμιάματος δε σώζεται.

Πηλός ανοιχτός ερυθρωπός 10YR 6/8 (light red).

Ύψος 0.092 μ. Διαμ. Βάσης 0.116 μ.

K 10352

Πήλινο ακέραιο θυμιατήρι με λίγες αποκρούσεις στο χείλος (**Εικ. 105**). Η βάση του είναι δισκόμορφη και επίπεδη στην κάτω επιφάνειά της. Στο σημείο σύνδεσης της βάσης με το σώμα υπάρχει πλαστικός δακτύλιος. Το σώμα είναι κυλινδρικό και κοίλο εσωτερικά αυξάνοντας τη διάμετρό του κοντά στο σημείο σύνδεσης με το ανώτερο τμήμα το οποίο έχει σχήμα φιάλης με κάθετα τοιχώματα. Το χείλος είναι κάθετο και στο σημείο σύνδεσής του με το σώμα υπάρχει ρηχή αυλάκωση. Τογωνιώδες σώμα της φιάλης κοσμεύεται στο κατώτερο τμήμα του με κυματοειδή πλαστική διακόσμηση. Στο κέντρο η φιάλη φέρει μια σχεδόν ορθογώνια οπή που επικοινωνεί με το κοίλο κυλινδρικό στέλεχος. Ως προς το σχήμα το παραπάνω θυμιατήρι βρίσκει παράλληλο σε λίθινο ελληνιστικό θυμιατήρι από τη Δήλο²⁸³, ενώ η διάρθρωσή του θυμίζει τα πήλινα θυμιατήρια της Δήλου²⁸⁴ και δύο

²⁸¹ *Agora XXIX*, 211, pl. 109, no. 1431, 1436.

²⁸² Καραπάνου και Κατακούτα 2000, 120-23.

²⁸³ *Delos XVIII*, 375-76, no. A 4663, fig. 441.

²⁸⁴ *Delos XVIII*, 377-78, pl. CV, no. 930, 1-5.

πήλινα υστεροελληνιστικά θυμιατήρια από την Αγορά της Θεσσαλονίκης²⁸⁵, με τη βαθμιδωτή βάση, το κυλινδρικό στέλεχος και το φιαλόσχημο άνω τμήμα.

Πηλός τεφροκάστανος 10YR 5/2 (grayish brown).

Ύψος 0.102 μ. Διαμ. Βάσης 0.086 μ. Διάμ. Φιάλης 0.084 μ.

K 10591

Πήλινο θυμιατήρι συγκολλημένο και ελλιπές ως προς τμήμα του ανώτερου σώματος (**Εικ. 106**). Η βάση είναι δακτυλιόσχημη και φέρει βαθειά αυλάκωση στο σημείο σύνδεσης με το κολουροκωνικό σώμα το οποίο είναι κοίλο εσωτερικά. Στο σημείο σύνδεσης του σώματος με το ανώτερο μέρος υπάρχει πλαστικό αμφικωνικό διακοσμητικό κομβίο. Το ανώτερο τμήμα δε σώζεται κατά ένα μεγάλο μέρος του, το οποίο είναι καλυκόσχημο με κυρτό έξω νεύον χείλος. Ο συγκεκριμένος τύπος πιθανότατα αποτελεί εξέλιξη ή παραλλαγή των Κλασικών θυμιατηρίων της Κορίνθου τα οποία φέρουν κολουροκωνικό κάτω τμήμα, με αμφικωνικό κομβίο στο μέσον περίπου του επιμήκους στελέχους που στηρίζει το άνω τμήμα το οποίο έχει καλυκόσχημο ή ημικυκλικό περίγραμμα με περιχείλωμα²⁸⁶. Παρόμοιου τύπου θυμιατήρια έχουν εντοπιστεί στην Όλυνθο τα οποία χρονολογούνται στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁸⁷ Το καλυκόσχημο άνω τμήμα παραπέμπει σε πήλινο ειδώλιο - θυμιατήρι από την Πέλλα με παράσταση σατύρου και καλυκόσχημο άνθος στο κεφάλι, το οποίο χρονολογείται στον 4^ο και 3^ο αι. π.Χ.²⁸⁸, καθώς και σε τμήματα άλλων με παρόμοιο σχήμα της ίδιας περιόδου²⁸⁹.

Πηλός τεφροκάστανος 10YR 5/2 (grayish brown).

Ύψος 0.106 μ. Διαμ. Βάσης 0.09 μ.

Δ 7471

Πήλινο θυμιατήρι ελλιπές ως προς το ανώτερο τμήμα του καθώς και ως προς μέρος της βάσης η οποία είναι δισκόμορφη (**Εικ. 107**). Το κυλινδρικό σώμα του οποίου η διάμετρος μειούται από τη βάση προς το ανώτερο τμήμα, είναι κοίλο εσωτερικά και στο μέσον του ύψους του φέρει διακοσμητικό πλαστικό δίσκο με μικρότερη διάμετρο από αυτή της βάσης. Το θυμιατήρι βρίσκει παράλληλο σε

²⁸⁵ Αδάμ-Βελένη – Γεωργάκη – Καλαβριά και Μπόλη 2000, 282, πιν. 146α.

²⁸⁶ Gummey-Pemberton 1970, 289-90, pl. 71, no. 66-69.

²⁸⁷ *Olynthus* XIII, 409-10, pl. 244, no. 1016.

²⁸⁸ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 59, πιν 73α.

²⁸⁹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 110-11, πιν 99 γ-δ, 100 γ-δ.

παρόμοιο από την αθηναϊκή Αγορά²⁹⁰, το οποίο κοσμεύεται με σειρά επάλληλων πλαστικών δίσκων και χρονολογείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Παραπλήσια διακόσμηση φέρει θυμιατήρι από τη Φάρσαλο²⁹¹.

Πηλός τεφρός 10YR 5/1 (gray).

Ύψος 0.080 μ. Διαμ. Βάσης 0.079 μ. Διαμ. δίσκου 0.060 μ.

Εκτός από τα παραπάνω θυμιατήρια, όπως προαναφέρθηκε στη δυτική πλευρά του σηκού εντοπίστηκαν και τμήματα άλλων, όπως δυο συνανήκοντα και ένα τρίτο μη συνανήκον τμήμα, πήλινου κυλινδρικού υπόστατου θυμιατηρίου (**Εικ. 108**). Τα τμήματα, των οποίων η διάμετρος μειώνεται από το ένα άκρο προς το άλλο, φέρουν διπλό πλαστικό δακτύλιο με κυματοειδή διακόσμηση. Τα τμήματα βρίσκουν παράλληλο σε θυμιατήρι της ελληνιστικής περιόδου από τη Φάρσαλο, που είναι διμερές με υψηλό κυλινδρικό υπόστατο με δακτυλίους που φέρουν πλαστική δαντελωτή διακόσμηση και κινητή ρηχή φιάλη με περίπου παρόμοια διακόσμηση στο χείλος, όπου τοποθετούταν το θυμίαμα²⁹².

Στην παραπάνω φιάλη θυμιατηρίου βρίσκεται παράλληλο και ένα τμήμα φιάλης που εντοπίστηκε στον ίδιο χώρο του ιερού (**Εικ. 109**). Το χείλος της είναι υψηλό, αδιαμόρφωτο και ανοιχτό με επίπεδες επιφάνειες. Εξωτερικά το σημείο σύνδεσης του χείλους με το ρηχό σώμα κοσμεύεται με πλαστική οδοντωτή διακόσμηση. Εσωτερικά η φιάλη έφερε οπή από την οποία σώζεται τμήμα της το οποίο φέρει χαμηλό περιχείλωμα. Ο πηλός είναι τεφρός πλούσιος σε άμμο και μικρά χαλίκια.

Σε παρόμοια φιάλη ανήκει το τμήμα που εντοπίστηκε στον ίδιο χώρο και το οποίο φέρει κάθετο έξω νεύον χείλος που στο τελείωμά του κοσμεύεται με πλαστική οδοντωτή διακόσμηση, ενώ το σώμα, το οποίο παρουσιάζειγωνιώδες περίγραμμα, φέρει εγχάρακτη διακόσμηση τεθλασμένης γραμμής ακριβώς κάτω από το χείλος (**Εικ. 110**). Ο πηλός είναι ερυθρωπός και είναι παρόμοιος με τον πηλό του θυμιατηρίου από τη Φάρσαλο.

Τέλος, η υψηλή βαθμιδωτή βάση η οποία σώζει και μικρό μέρος του κυλινδρικού υπόστατου, θα πρέπει να αποδοθεί σε θυμιατήρι (**Εικ. 111**). Οι δύο βαθμίδες διακρίνονται από έναν παχύ πλαστικό δακτύλιο. Το κυλινδρικό διευρυμένο προς τα κάτω, κατώτερο τμήμα της βάσης καταλήγει σε πλαστικό, με επίπεδη

²⁹⁰ *Agora XXIX*, 382, no. 1434, pl. 109.

²⁹¹ Καραπάνου και Κατακούτα 2000, 121.

²⁹² Καραπάνου και Κατακούτα 2000, 120-23.

επιφάνεια στήριξης, δακτύλιο. Το τμήμα του κυλινδρικού υπόστατου διακρίνεται από τη βάση με μια βαθιά αυλάκωση στο σημείο επαφής και ψηλότερα με έναν ευρύ πλαστικό δακτύλιο. Η βάση θυμίζει, ως προς τη διαμόρφωσή της, τη βάση του θυμιατηρίου **K 8109**, χωρίς την δαντελωτή πλαστική διακόσμηση.

Όπως διαπιστώνεται από τα παραπάνω στοιχεία η παρουσία τόσο των λύχνων, όσο και των θυμιατηρίων είναι έντονη στο ιερό. Πιθανότατα οι λύχνοι συνδέονται με νυχτερινές τελετουργικές πρακτικές, καθώς η Εννοδία ήταν μια θεότητα του σκότους και της νύχτας²⁹³, ενώ τα θυμιατήρια ή τουλάχιστον κάποια από αυτά, εκτός από τον τελετουργικό τους χαρακτήρα, πιθανόν, να αποτελούν αναθήματα των πιστών.

4.4 – Τα ειδώλια

Από το εσωτερικό του κτιριακού συγκροτήματος του ιερού περισυλλέχθηκαν αρκετά τμήματα ειδωλίων. Η πλειονότητα τους εντοπίστηκε στον χώρο του σηκού και συγκεκριμένα κοντά στη δυτική πλευρά. Η αποσπασματικότητα όμως του υλικού, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν επιτρέπει με απόλυτη βεβαιότητα την απόδοση των τμημάτων σε συγκεκριμένους κοροπλαστικούς τύπους. Παρόλα αυτά μπορούν να διακριθούν ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία των κοροπλαστικών αναθημάτων που απαντώνται στο ιερό. Η πλειονότητά των ειδωλίων είναι κατασκευασμένη με τη γνωστή και διαδεδομένη τεχνική της μήτρας²⁹⁴ και είναι κοίλα στο εσωτερικό τους. Το πίσω μέρος, όσων τμημάτων δεν ήταν κατασκευασμένο εξ ολοκλήρου σε μήτρα, συμπληρωνόταν με πηλό και διαμορφωνόταν αρχικά με το χέρι και στη συνέχεια με κάποιο αιχμηρό εργαλείο. Η εσωτερική επιφάνεια των ειδωλίων είναι αδρή, με υπολείμματα αρκετές φορές μικρών μαζών πηλού και αποτυπώματα δακτύλων.

Ο πηλός των ειδωλίων διακρίνεται στις περισσότερες των περιπτώσεων για την καθαρότητά του, είναι λεπτόκοκκος και έχει χρώμα ανοιχτό καστανό, καστανέρυθρο, ερυθρωπό κίτρινο και ρόδινο, ενώ και η όπτησή τους φαίνεται επιμελημένη. Οι μήτρες από τις οποίες προέρχονται τα συγκεκριμένα τμήματα δεν είναι φθαρμένες από τις πολλές χρήσεις αποδίδοντας με ακρίβεια λεπτομέρειες των πτυχώσεων των ενδυμάτων και των ανατομικών τους διαφοροποιήσεων.

²⁹³ Χρυσοστόμου 1998, 94.

²⁹⁴ Uhlenbrock 1990, 16-7.

Το corpus μας περιλαμβάνει γυναικείες κεφαλές με περίτεχνες κομμώσεις και ενώτια ή καλυμμένες με ιμάτιο, ενώ ορισμένες φέρουν υψηλή στεφάνη ή ταινία. Όλες οι μορφές φαίνεται να είναι ενδεδυμένες ή ημίγυμνες φέροντας μόνο ένα ιμάτιο. Τα κεφάλια ήταν κατασκευασμένα στην ίδια μήτρα με το σώμα ή κατασκευάζονταν σε ξεχωριστή μήτρα και στη συνέχεια συγκολλούνταν στο σώμα, όπως στην περίπτωση του **E 3578**, όπου διακρίνεται κάτω από το λαιμό το έμβολο με το οποίο συγκολλήθηκε στο σώμα. Συχνά προκειμένου να διαφοροποιηθούν οι μορφές, οι κεφαλές φέρουν προσθήκες, όπως κροβύλους ή μακριούς πλαστικούς πλοκάμους και ενώτια που γίνονται από το χέρι του κοροπλάστη²⁹⁵. Επίσης με κάποιο αιχμηρό εργαλείο γίνονται μικρές εγχαράξεις στο πίσω μέρος του κεφαλιού για να αποδοθεί στοιχειωδώς η χωρίστρα των μαλλιών ή οι πλόκαμοι.

Τα περισσότερα τμήματα ανήκουν σε ενδεδυμένες γυναικείες μορφές και αποτελούν μέρος των πτυχώσεων των ενδυμάτων τους. Οι κεφαλές έχουν ωοειδές πρόσωπο με αμυγδαλωτά μάτια, μικρό στόμα, ελαφρώς ανοιχτό και σαρκώδη χείλη τα οποία αποδίδονται πλαστικά. Ορισμένες από αυτές, όπως οι κεφαλές **E 3838** και **E 4893** παρουσιάζουν κλίση και «αναστολή» που αντανακλούν σκοπαδικά και λυσίππεια πρότυπα του 4^{ου} αι. π.Χ. Τα ενδύματα αποδίδονται με οριζόντιες και κάθετες, άλλοτε γραμμικές και άλλοτε έντονα πλαστικές, πυκνές πτυχώσεις οι οποίες κάποιες φορές ακολουθούν την κίνηση του σώματος, ενώ κάποιες άλλες φορές το καλύπτουν αφήνοντας να διαφανεί μόνο το περίγραμμα. Ορισμένες από τις μορφές, αν και πολύ αποσπασματικά σωζόμενες, φαίνεται να φορούν χιτώνα ζωσμένο στη μέση και ιμάτιο πάνω από αυτόν, που τυλίγεται στο ύψος της μέσης δημιουργώντας παχιές αναδιπλώσεις και καλύπτοντας κάποιες φορές την κεφαλή. Σε μια περίπτωση, όπως στο τμήμα ειδωλίου **E 3834** παρατηρείται η απόδοση της διαφάνειας του ενδύματος με το να απλώνεται, σχεδόν απύχωτο, πάνω στο μηρό του κινημένου ποδιού της μορφής. Γενικά οι μορφές διακρίνονται από κομψότητα τόσο στην απόδοση των χαρακτηριστικών των προσώπων τους και των ανατομικών τους λεπτομερειών, όσο και στην ευκρίνεια των πτυχώσεων των ενδυμάτων τους. Ορισμένες φαίνεται να είναι ψηλές και «μνημειακές», που ίσως πλησιάζουν το 0.50 μ. αν κρίνουμε από το μέγεθος των πτυχώσεων των ενδυμάτων, καθώς και το μέγεθος ορισμένων τμημάτων κεφαλών και προσιδιάζουν τους κοροπλαστικούς τύπους του

²⁹⁵ Παρόμοια τακτική ακολουθούν οι κοροπλάστες των ειδωλίων του Θεσμοφορίου στην Πέλλα (Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 79) και του ιερού του Απόλλωνα στον Σωρό (Λεβέντη 2012, 304).

Θεσμοφορίου της Θάσου²⁹⁶ και της Δημητριάδας²⁹⁷, του ιερού της Δήμητρας και της Κόρης στην Κόρινθο²⁹⁸ και στις Συρακούσες²⁹⁹, ορισμένες πήλινες κεφαλές του ιερού της Εννοδίας και του Θαυλίου Διός στις Φερές³⁰⁰, αλλά και κάποιους τύπους από την Πέλλα³⁰¹ και τη Φάρσαλο³⁰². Σε αρκετές περιπτώσεις τόσο τα ενδύματα, όσο και οι γυμνές επιφάνειες των ειδωλίων φέρουν λευκό επίχρυσμα ή σώζουν ίχνη χρωμάτων.

Ανάμεσα τους διακρίνεται τμήμα μιας καθημένης ενδεδυμένης μορφής που φορά χιτώνα. Εκτός από τα γυναικεία ειδώλια στο χώρο εντοπίστηκε και μια ακέφαλη γυμνή εφηβική μορφή η οποία φέρει μακρύ ιμάτιο περασμένο πίσω από τους ώμους και ζωσμένο στα δύο χέρια. Επιπλέον μεταξύ των τμημάτων διακρίθηκε τμήμα κεφαλής ζώου, πιθανόν αγελάδας, στο οποίο σώζεται τμήμα οπής στο ύψος του ρουθουνιού, το οποίο, μάλλον, ανήκει σε αναρτώμενο πλακίδιο. Επίσης συγκολλήθηκε από όστρακα πήλινος εξαπέταλος ρόδακας ο οποίος έφερε μικρή οπή για ανάρτηση, ενώ πολύ πιθανόν ένα τμήμα με ευθείες και καμπύλες λεπτές πλαστικές ταινίες να αποτελεί μέρους του ερεισίνωτου κλισμού ή θρόνου.

I. Γυναικείες κεφαλές.

E 3578

Κεφαλή πήλινου γυναικείου ειδωλίου, η οποία κλίνει ελαφρώς προς τα αριστερά και παρουσιάζει μικρή ανάταση (**Εικ. 112**). Το κεφάλι είναι καλυμμένο με το ιμάτιο το οποίο αφήνει να διαφανεί μέρος της κόμης. Η επιδερμίδα του προσώπου φέρει λευκό επίχρυσμα, ενώ στην κόμη διακρίνονται ίχνη ερυθρού χρώματος. Η κεφαλή είναι συμπαγής και τα χαρακτηριστικά της αποδοσμένα πλαστικά, ενώ η κόμη η οποία μόλις που διακρίνεται κάτω από το ιμάτιο έχει αποδοθεί με εγχαράξεις. Το συγκεκριμένο τμήμα κατασκευάστηκε σε διαφορετική μήτρα από το υπόλοιπο σώμα και στη συνέχεια συγκολλήθηκε σε αυτό, όπως μαρτυρά η απόφυση κάτω από τον λαιμό. Η κεφαλή εντοπίστηκε κοντά στην νοτιοανατολική γωνία του σηκού και βρίσκεται κοντινό παράλληλο στον κοροπλαστικό τύπο των Ταναγραίων που φέρουν καλύπτρα στο κεφάλι αφήνοντας κάποιες φορές να διαφανεί μέρος του πρόσθιου

²⁹⁶ Muller 1996, 66-76.

²⁹⁷ Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 197, εικ. 4α-β.

²⁹⁸ *Corinth* XVIII/4, 9-10.

²⁹⁹ Bell 1981, 45.

³⁰⁰ Biesantz 1965, 112, no. L 10, pl. 65.

³⁰¹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 217, υποσ. 267.

³⁰² Καραπάνου 2014, 419-20.

τμήματος της κόμης, ενώ το πρόσωπο είναι έντονα ωοειδές³⁰³. Ο τύπος χρονολογείται μέσα στο 3^ο αι. π.Χ.

Πηλός κοκκινωπός κίτρινος 7.5 YR 6/6 (Reddish yellow).

Υ 0.063 μ. Π. 0.029 μ.

E 3579

Κεφαλή πήλινης γυναικείας προτομής. Λείπει μικρό μέρος από τον λαιμό, καθώς και το τμήμα κάτω από αυτόν (**Εικ. 113**). Εσωτερικά είναι κοίλη και φέρει μικρή ωοειδή οπή στο πίσω μέρος για τη διαφυγή του αέρα και την αποφυγή σκασμάτων κατά το ψήσιμο. Η κεφαλή έχει κνιδιακή κόμμωση αποδοσμένη εγγράρακτα με μακριούς πλοχμούς που πέφτουν στους ώμους και φέρει ταινία στο άνω τμήμα της κόμμωσης. Τα μάτια είναι αμυγδαλωτά και το στόμα μικρό, ελαφρώς ανοιχτό με σαρκώδη χείλη. Στην επιφάνεια της κεφαλής διακρίνονται ίχνη λευκού επιχρίσματος. Εντοπίστηκε κατά την εκσκαφή του οικοπέδου και πιθανότατα προέρχεται από το νοτιοανατολικό τμήμα του σηκού. Η κεφαλή βρίσκεται κοντινό παράλληλο σε προτομή που εντοπίστηκε στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στις Συρακούσες της Σικελίας³⁰⁴, η οποία αναπαριστά την Άρτεμη Φεραία και χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ., αν και ανακαλεί εικονογραφικά πρότυπα της μεγάλης γλυπτικής του ύστερου 5^{ου} αι. π.Χ. φέροντας έντονο αττικίζον ύφος³⁰⁵. Ως προς τη διάρθρωση της σύνθεσης η κεφαλή πλησιάζει παρόμοιες προτομές του α' μισού του 1^{ου} αι. π.Χ. που ταυτίζονται με την Περσεφόνη από το ίδιο ιερό³⁰⁶.

Πηλός ανοιχτός ωχρός καστανός 2.5 Y (Light yellowish brown).

Υ. 0.094 μ. Π. 0.054

E 3582

Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου στην οποία σώζεται και ο λαιμός (**Εικ. 114**). Αποκαλύφθηκε κοντά στην νοτιοανατολική πλευρά του σηκού. Το πρόσωπο πλαισιώνει κόμη που αποδίδεται πλαστικά και με εγχαράξεις. Μακριοί πλόκαμοι καταλήγουν εκατέρωθεν του λαιμού, ενώ στο πίσω μέρος η κόμη απολήγει σε κρωβύλο. Η κεφαλή φέρει υψηλή στεφάνη. Πλαστικά αποδίδονται και τα

³⁰³ Burn και Higgins 2001, 55, no 2081, pl. 15.

³⁰⁴ Voza 1968-69, 363-64, tav.LXXII.

³⁰⁵ Παλαιοθώδορος 2012, 442, υποσ. 47.

³⁰⁶ Bell 1981, 148, no. 155, pl. 44.

χαρακτηριστικά του προσώπου. Η κεφαλή βρίσκεται κοντινά παράλληλα σε αντίστοιχες κεφαλές από τάφους³⁰⁷ και το ιερό της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα, που αναπαριστούν την Αφροδίτη με παρόμοια, περίπου, στεφάνη και κόμμωση³⁰⁸, καθώς και σε κεφαλές ειδωλίων της Βέροιας, οι οποίες έχουν αποδοθεί στην Αφροδίτη και που χρονολογούνται στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. ή αμέσως μετά³⁰⁹.

Πηλός κοκκινωπός κίτρινος 7.5 YR 6/6 (Reddish yellow).

Υ. 0.058 μ. Π. 0.034 μ.

E 3601

Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου ή προτομής σωζόμενη μέχρι τη βάση του λαιμού (**Εικ. 115**). Η κεφαλή εντοπίστηκε κοντά στην νοτιοανατολική πλευρά του σηκού. Η κεφαλή έχει κνιδιακή κόμμωση αποδοσμένη εγχάρακτα και στο μεγαλύτερο τμήμα της είναι καλυμμένη με ιμάτιο ή καλύπτρα, ενώ φέρει ενώτια στα αυτιά. Το πρόσωπό, το οποίο αποπνέει ωριμότητα, είναι ωοειδές με τοξωτά φρύδια με μεγάλα αμυγδαλωτά και καλοσχηματισμένα μάτια και πεπλατυσμένη μύτη. Το στόμα είναι μικρό, ελαφρώς ανοιχτό με σαρκώδη χείλη από τα οποία το άνω τμήμα είναι έντονα τοξωτό. Κατά τόπους υπάρχουν ίχνη ερυθρού χρώματος. Παρόμοια προτομή έχει βρεθεί στη Morgantina της Σικελίας, η οποία έχει ταυτιστεί με την Περσεφόνη και χρονολογείται στο β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.³¹⁰ Με τα ίδια χαρακτηριστικά είναι αποδοσμένη μαρμάρινη κεφαλή από το Δίον³¹¹, που απεικονίζει τη Δήμητρα και χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.

Πηλός ανοιχτός καστανέρυθρος 5 YR 6/4 (Light reddish brown).

Υ. 0.067 μ. Π. 0.051 μ.

E 3838

Κεφαλή γυναικείας μορφής, η οποία έχει κλίση ελαφρώς προς τα δεξιά και παρουσιάζει μικρή ανάταση (**Εικ. 116**). Εντοπίστηκε στην νοτιοδυτική πλευρά του σηκού. Σώζεται ο λαιμός και τμήμα του προσώπου από τη μύτη και κάτω. Το στόμα είναι μικρό, ελαφρώς ανοιχτό και τα χείλη είναι σαρκώδη, ενώ ο λαιμός ο οποίος είναι υψηλός, φέρει πτυχώσεις για την απόδοση ανατομικών λεπτομερειών. Στην

³⁰⁷ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 178, πιν. 32, αρ. 278.

³⁰⁸ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 67, πιν. 42, αρ. 9.

³⁰⁹ Τσάκαλου-Τζαναβάρη 1996, 153, 260, αρ. 264, πιν. 73.

³¹⁰ Bell 1981, 148, no. 152, pl. 39.

³¹¹ Παντερμαλής 1999, 63. Πινγιάτογλου 2010, 202, 222, εικ. 4.

επιφάνεια διακρίνονται ίχνη λευκού επιχρίσματος. Το τμήμα βρίσκεται παράλληλο σε μια σειρά γυναικείων κεφαλών με τα παραπάνω στοιχεία που χαρακτηρίζουν κοροπλαστικούς τύπους του 4^{ου} και του 3^{ου} αι. π.Χ., όπως γυναικείες κεφαλές από το ιερό της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης³¹² και το Θεσμοφόριο³¹³ στην Πέλλα και ένα γυναικεία ειδώλιο από τάφο της ίδιας περιοχής³¹⁴, καθώς και με κεφαλές από το Θεσμοφόριο της Θάσου³¹⁵ με τις χαρακτηριστικές αυλακώσεις στο λαιμό και την κλίση της κεφαλής.

Πηλός κοκκινωπός κίτρινος 7.5 YR 6/6 (Reddish yellow).

Υ. 0.046 μ. Π. 0.024 μ.

E 4892

Θραύσμα προερχόμενο από κεφαλή μεγάλων διαστάσεων, το οποίο σώζει μέρος του στόματος και του πλαϊνού μέρους του προσώπου (**Εικ. 117**). Εντοπίστηκε στη νοτιοανατολική πλευρά του σηκού. Το τμήμα θυμίζει τμήμα γυναικείας κεφαλής από την Πέργαμο³¹⁶, που αποδίδεται στην Κυβέλη και χρονολογείται στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. καθώς και τμήμα γυναικείας κεφαλής που σώζει μέρος του στόματος, της μύτης και του πλαϊνού του προσώπου από τη Δήλο³¹⁷, που χρονολογείται στον 2^ο αι. π.Χ.

Πηλός ανοιχτός καστανέρυθρος 5YR 6/4 (Light reddish brown).

Υ. 0.05 μ. Π. 0.042 μ.

E 4893

Θραύσμα γυναικείας κεφαλής μεγάλων διαστάσεων, το οποίο σώζει μέρος του λαιμού και του προσώπου από το στόμα και κάτω (**Εικ. 118**). Εντοπίστηκε στη νοτιοανατολική πλευρά του σηκού. Η κεφαλή έχει κλίση ελαφρώς προς τα δεξιά και παρουσιάζει μικρή ανάταση. Το συγκεκριμένο τμήμα βρίσκεται παράλληλο σε ελεφαντοστέινη κεφαλή η οποία όμως αποδίδεται σε ανδρική νεανική μορφή από τον

³¹² Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 97, αρ. 155, πιν. 84α.

³¹³ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 41-2, πιν. 20ε-ζ.

³¹⁴ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 208, αρ. 402, πιν. 45.

³¹⁵ Muller 1996, 214-18, no. 341, pl. 67.

³¹⁶ Töpperwein 1976, 50, no. 194, taf. 32.

³¹⁷ Delos XXIII, 251, no. 1159, pl. 87.

μακεδονικό τάφο στον Άγιο Αθανάσιο της Θεσσαλονίκης³¹⁸, ο οποίος χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.

Πηλός κοκκινωπός κίτρινος 7.5YR 7/6 (Reddish yellow).

Υ. 0.05 μ. Π. 0.042 μ.

II. Εφηβική μορφή.

E 3580

Κορμός και πόδια από τα γόνατα και πάνω όρθιας γυμνής εφηβικής μορφής (Εικ. 119). Φέρει μακρύ ιμάτιο περασμένο πάνω από τους ώμους, το οποίο καλύπτει το αριστερό χέρι, ενώ το δεξί χέρι, μέρος του οποίου απουσιάζει, το κρατά σφιχτά στο ύψος της μέσης. Στους ώμους διακρίνεται μακρύς κυματιστός πλόκαμος της κόμης. Πλαστικά αποδίδονται ανατομικές λεπτομέρειες του στήθους και του θώρακα της μορφής. Στο πίσω μέρος φέρει ορθογώνια οπή για την διαφυγή του αέρα. Στην επιφάνειά του διακρίνονται ίχνη λευκού επιχρίσματος. Το ειδώλιο εντοπίστηκε κατά την εκσκαφή και πιθανόν προέρχεται από τη νοτιοανατολική πλευρά του σηκού. Ο τύπος πλησιάζει τους κοροπλαστικούς τύπους εφήβων που απαντώνται στο Καβείριο της Θήβας³¹⁹ και προέρχονται από την περιοχή της Βοιωτίας που χρονολογούνται στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Οι παραπάνω μορφές όμως αποδίδονται στον τύπο του σπένδοντα κρατώντας φιάλη³²⁰ ή κάποιο ζώο³²¹ ή αντικείμενο³²², όπως έναν αρύβαλο στα χέρια, ενώ η κόμη τους είναι κοντή ή τραβηγμένη πίσω. Τα ελεύθερα σκέλη του ειδωλίου, καθώς και ο μακρύς πλόκαμος της κόμης πάνω στον ώμο παραπέμπουν σε γλυπτά που αναπαριστούν θεότητες, όπως τον Απόλλωνα³²³ ή τον Διόνυσο³²⁴, οι οποίοι απεικονίζονται γυμνοί, με μακριά κόμη, φέροντας μόνο ένα ιμάτιο περασμένο στους ώμους το οποίο αναδεικνύει την εφηβική τους υπόσταση. Τμήμα γυμνού ανδρικού κορμού με μακριούς πλοκάμους της κόμης στους ώμους από τη Σμύρνη αποδίδεται με επιφύλαξη στον Διόνυσο ή στον Απόλλωνα³²⁵.

Πηλός ελαιοκιτρινωπός 2.5 Y 6/6 (Olive yellow).

³¹⁸ Τσιμπίδου-Αυλωνίτου 2005, 61-2.

³¹⁹ Schmaltz 1974, 45-76.

³²⁰ Schmaltz 1974, 43, 155, no. 85, taf. 6.

³²¹ Schmaltz 1974, 155-58, no. 94, 98, 102, 104 117, 120, taf. 7-8.

³²² Schmaltz 1974, 161, no. 181, taf. 14.

³²³ LIMC I, *Apollon*, 209, no. 194, 198.

³²⁴ LIMC II, *Dionysos*, 435, no. 120f.

³²⁵ Besques 1972, 159, 158, no. D1069, pl. 217d.

Υ. 0.132 μ. Π. 0.078 μ.

III. Τμήματα ενδεδυμένων μορφών.

E 3815

Τμήμα από τον κορμό, στο ύψος του δεξιού χεριού, ενδεδυμένου ειδωλίου στο οποίο διακρίνονται οι αβαθείς πτυχώσεις του χιτώνα (**Εικ. 120**). Το χέρι του οποίου ο βραχίονας βρίσκεται κολλημένος πάνω στο σώμα, διακρίνεται αδρά κάτω από τις αβαθείς, σχεδόν, γραμμικές πτυχώσεις του ενδύματος. Στην επιφάνειά του υπάρχουν ίχνη λευκού επιχρίσματος. Το συγκεκριμένο τμήμα θα πρέπει να πλησιάζει στον αγαλματικό τύπο της Pudicitia και της μικρής Ηρακλειώτισσας με μακρύ χιτώνα και ιμάτιο πάνω από αυτόν η οποία έχοντας το ένα χέρι κολλημένο κοντά στο στήθος κρατάει σφιχτά ή ανασηκώνει το ένδυμα, ενώ το άλλο σε πιο χαλαρή στάση ακουμπά άνετα πάνω στη μέση ή κρατά την άκρη του ιματίου³²⁶. Ο τύπος χρονολογείται μέσα στον 2^ο αι. π.Χ. και βρίσκει παράλληλα σε ειδώλια από την Πέλλα³²⁷.

Πηλός κοκκινωπός κίτρινος 7.5YR 6/6 (Reddish yellow).

Υ. 0.062 μ. Π. 0.045 μ.

E 3833

Τμήμα περίπου από το ύψος των γλουτών γυναικείας ενδεδυμένης μορφής, στο οποίο διακρίνονται οι αραιές φαρδιές πτυχώσεις του ιματίου, οι οποίες αποδίδονται γραμμικά, σχεδόν οριζόντιες, ενώ κάθετες αποδίδονται οι πτυχώσεις του χιτώνα (**Εικ. 121**). Το τμήμα εντοπίστηκε στη νοτιοδυτική πλευρά του σηκού. Το πλαϊνό και το πίσω μέρος του ειδωλίου είναι σχεδόν επίπεδο. Σε όλη την επιφάνειά του καλύπτεται με παχύ στρώμα λευκού επιχρίσματος το οποίο σε ορισμένα σημεία είναι απολεπισμένο. Αυτό βρίσκει κοντινό παράλληλο στον τύπο των Ταναγραίων που φορούν μακρύ ποδήρη χιτώνα και πάνω από αυτόν ιμάτιο το οποίο εμφανίζει έντονες πυκνές γραμμικές πλάγιες πτυχώσεις, ενώ ο χιτώνας φέρει κάθετες πτυχώσεις³²⁸.

Πηλός ανοιχτός καστανέρυθρος 5 YR 6/4 (Light reddish brown).

Υ. 0.112 μ. Μ. 0.035 μ. Π. 0.067 μ.

³²⁶ Kleiner 1984, 162-65. Dillon 2006, 61-2.

³²⁷ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 223-24, πιν. 12, 14, αρ. 90, 96, 99.

³²⁸ Burn και Higgins 2001, 50-1, no. 2063-2067, pl. 12.

E 3834

Τμήμα δεξιού σκέλους ενδεδυμένης γυναικείας μορφής, το οποίο εντοπίστηκε στη νοτιοανατολική πλευρά του σηκού (**Εικ. 122**). Απουσιάζει το κατώτερο μέρος της κνήμης και το πέλμα. Το σκέλος είναι άνετο, με το γόνατο ελαφρώς λυγισμένο και πατάει χαλαρά. Η μορφή η οποία φαίνεται να είναι μνημειακή και να προέρχεται από αγαλματικό τύπο, φοράει μακρύ ιμάτιο το οποίο απλώνεται, σχεδόν απτύχωτο, πάνω στο μηρό του λυγισμένου ποδιού της μορφής, το οποίο προβάλλεται ελαφρά σε σχέση με το υπόλοιπο σώμα, αποδίδοντας έτσι τη διαφάνεια του υφάσματος. Στις επιφάνειές του διακρίνονται ίχνη λευκού επιχρίσματος. Το παραπάνω τμήμα ειδωλίου πλησιάζει τον τύπο των ειδωλίων της ημίγυμνης Αφροδίτης που ακουμπά σε πεσσίско από την Πέλλα³²⁹, η οποία φορά ιμάτιο που καλύπτει τα σκέλη από το ύψος της βουβωνικής χώρας, σχηματίζοντας μια παχιά αναδίπλωση στο πάνω μέρος, ενώ το ένα πόδι είναι λυγισμένο στο ύψος του γονάτου. Το ίδιο τμήμα θα μπορούσε να αποδοθεί και στον τύπο της Μητέρας Αφροδίτης που απαντάται στην Μύρινα της Λήμνου³³⁰ και στην Ιωνία³³¹ και χρονολογείται μέσα στον 1^ο αι. π.Χ. Η Μητέρα Αφροδίτη είναι ενδεδυμένη με μακρύ αχειρίδωτο, διάφανο χιτώνα με το ένα στήθος έξω και αφήνει να διαγραφούν όλες οι ανατομικές λεπτομέρειες του σώματος. Επίσης το συγκεκριμένο τμήμα πλησιάζει τόσο ως προς τη σύνθεση όσο και ως προς το μέγεθος, κοροπλαστικούς τύπους της Αφροδίτης από τη Φάρσαλο, στους οποίους φορά μακρύ ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο³³².

Πηλός ρόδινος 7.5 YR 7/4 (Pink).

Υ. 0.131 μ. Π. 0.049 μ.

E 3835-3840-3851

Τρία συνανήκοντα τμήματα τα οποία σώζουν μέρος του ενδύματος ειδωλίου μεγάλων διαστάσεων (**Εικ. 123**). Τα συγκεκριμένα τμήματα προέρχονται από το ύψος του κορμού της μορφής. Το ένδυμα το οποίο δίνει την εντύπωση ενός χονδρού υφάσματος αποδίδεται έντονα πλαστικά, το οποίο εξαιτίας του βάρους του δημιουργεί πλατιές και βαθιές πτυχώσεις. Πιθανότατα ανήκει στον κοροπλαστικό τύπο του Σοφοκλή³³³, σύμφωνα με τον οποίο οι μορφές φορούν χιτώνα και ιμάτιο

³²⁹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 178, πιν. 32, αρ. 278.

³³⁰ Mollard-Besques 1963, 15, no. 26-28, pl. 12-13. Higgins 1967, 115, pl. 54B.

³³¹ Leyenaar-Plaisier 1979, 411, no. 1142, pl. 148.

³³² Καραπάνου 2014, 419-20, εικ. 1.

³³³ Kleiner 1984, 95-105.

πάνω από αυτόν, του οποίου το απόπτυγμα που κρατιέται από το ένα χέρι στο ύψος του θώρακα, καταλήγει στο ύψος της κοιλιάς, δημιουργώντας κάθετες πτυχώσεις³³⁴. Ο συγκεκριμένος τύπος χρονολογείται στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Τα τμήματα περισυλλέχθηκαν από τον χώρο της νοτιοανατολικής γωνίας του σηκού.

Πηλός κοκκινωπός κίτρινος 7.5 YR 6/6 (Reddish yellow).

Υ. 0.129 μ. Π. 0.087 μ.

E 3843

Πρόσθιο μέρος όρθιας ενδεδυμένης μορφής αποτελούμενο από τρία συνανήκοντα τμήματα τα οποία περισυλλέχθηκαν κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του σηκού (**Εικ. 124**). Σώζει μέρος της μέσης και των μηρών. Το σώμα φαίνεται να στηρίζεται στο δεξί πόδι, ενώ το αριστερό φαίνεται πιο χαλαρό και προβάλλεται ελαφρώς σε σχέση με το υπόλοιπο σώμα. Το σώμα είναι τυλιγμένο σφιχτά με μακρύ ιμάτιο του οποίου διακρίνονται οι λεπτές γραμμικές πτυχώσεις που αφήνουν να διαφανεί το περίγραμμα και κάποιες ανατομικές λεπτομέρειες της μορφής. Το σωζόμενο τμήμα πλησιάζει τον τύπο των Ταναγραίων οι οποίες φορούν ιμάτιο πάνω από ποδήρη χιτώνα, το οποίο κρατιέται σφιχτά πάνω στο σώμα διαγράφοντας το περίγραμμά του και σχηματίζοντας πυκνές, γραμμικές πτυχώσεις. Οι μορφές στηρίζονται στο ένα πόδι, ενώ το άλλο βρίσκεται σε πιο χαλαρή στάση και ελαφρώς προβάλλεται από το σώμα³³⁵. Ο τύπος χρονολογείται στον 3^ο αι. π.Χ.

Πηλός κοκκινωπός κίτρινος 5 YR 6/6 (Reddish yellow).

Υ. 0.08 μ. Π. 0.06 μ.

E 3844

Πρόσθιο τμήμα όρθιας ιματιοφόρου μορφής (**Εικ. 125**). Εντοπίστηκε κοντά στην νοτιοδυτική γωνία του σηκού. Σώζει μέρος της μέσης και του δεξιού μηρού, πάνω από τον οποίο τυλίγεται τμήμα του ιματίου το οποίο δημιουργεί μια παχιά αναδίπλωση. Οι πτυχώσεις του χιτώνα στο μέρος πάνω από το ιμάτιο αποδίδονται με κάθετες εγχαράξεις. Εσωτερικά είναι κοίλο. Στην επιφάνειά του διακρίνονται ίχνη λευκού επιχρίσματος. Η μορφή ως προς τη διεύθυνση του ιματίου πλησιάζει τυπολογικά κοροπλαστικό τύπο της πρώιμης ελληνιστικής εποχής από το ιερό της

³³⁴ Kleiner 1984, 100, taf. 11.

³³⁵ Higgins 1967, pl. 49e. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 142, αρ. 97, πιν. 14, 204, αρ. 386, πιν. 43.

Δήμητρας και της Κόρης στην Κόρινθο³³⁶ καθώς και τύπους από ιερό χθόνιων θεοτήτων από την Κνίδα³³⁷.

Πηλός ανοιχτός καστανός 7.5 YR 6/4 (Light brown).

Υ. 0.092 μ. Π. 0.052 μ.

E 3847

Τμήμα καθιστής ενδεδυμένης μορφής με ανοιχτά σκέλη, που σώζεται από τη μέση και μέχρι το ύψος των μηρών (**Εικ. 126**). Εντοπίστηκε κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του σηκού. Η μορφή φορά χιτώνα που αναδιπλώνεται στο ύψος της μέσης δημιουργώντας παχιές οριζόντιες πτυχώσεις και απλώνεται πάνω στους μηρούς και τα γόνατα με πτυχώσεις που διαγράφουν το περίγραμμα του σώματος. Στην επιφάνειά του διακρίνονται ίχνη λευκού επιχρίσματος. Το τμήμα πλησιάζει κοροπλαστικούς τύπους που απεικονίζουν την ένθρονη Κυβέλη³³⁸. Εντούτοις, θα μπορούσε να απεικονίζει και μια θνητή καθήμενη μορφή³³⁹, καθώς δεν σώζονται εκείνα τα στοιχεία που θα προσέδιδαν τη θεϊκή υπόσταση, όπως ο τύμπανος ή η φιάλη στα χέρια και το λιονταράκι που συνοδεύουν τη θεά, χωρίς αυτό να είναι απαγορευτικό ως προς την ταύτιση.

Πηλός ανοιχτός καστανός 7.5 YR 6/4 (Light brown).

Υ. 0.08 μ. Π. 0.075 μ.

IV. Τμήματα γυμνών μορφών.

E 3836

Τμήμα γυμνού στήθους γυναικείας μορφής και μέρος κάτω από τον ώμο, όπου διακρίνεται η γένεση του δεξιού βραχίονα της μορφής (**Εικ. 127**). Εντοπίστηκε στη νοτιοανατολική πλευρά του σηκού. Στην επιφάνειά του διατηρούνται ίχνη λευκού επιχρίσματος. Το τμήμα θα μπορούσε να αποδοθεί σε ειδώλιο γυμνής Αφροδίτης και ενδεχομένως να αποτελεί μέρος του **E 3834**, καθώς εκτός από το σημείο ανεύρεσης συμφωνεί και η ποιότητα του πηλού. Ωστόσο, πιθανή είναι και η απόδοσή του σε γυναικεία μορφή με καλυμμένο μόνο το ένα στήθος

³³⁶ *Corinth* XVIII/4, 207, pl. 27, no. H46.

³³⁷ Burn και Higgins 2001, 178, no. 2504-2505, pl. 84.

³³⁸ Biesantz 1965, pl. 38, no. L 27. LIMC VII sup., *Kybele*, 753-54.

³³⁹ Besques 1972, 159, 28-9, no. D147- D149, pl. 33.

Πηλός ρόδινος 7.5 YR 7/4 (Pink).

Υ. 0.03 μ. Π. 0.039 μ.

E 3849

Τμήμα γυμνού βραχίονα γυναικείας μορφής (**Εικ. 128**). Σώζεται από το ύψος του αγκώνα και κάτω, ενώ απουσιάζουν και τα δάχτυλα. Στην επιφάνειά του διακρίνονται ίχνη λευκού επιχρίσματος. Εντοπίστηκε στο χώρο του πρόναου. Το χέρι μπορεί να αποδοθεί σε αρκετούς κοροπλαστικούς τύπους, όπως γυμνής Αφροδίτης³⁴⁰, Νικών³⁴¹ αλλά και ενδεδυμένων μορφών, όπως Αθηνάς³⁴² ή γυναικείων ειδωλίων με αχειρίδωτο χιτώνα³⁴³.

Πηλός ανοιχτός καστανός 7.5 YR 6/4 (Light brown).

Μ. 0.065 μ. Π. 0.016 μ.

V. Ζωόμορφο ειδώλιο

E 3839

Τμήμα κεφαλής πήλινου ζωόμορφου ειδωλίου, μάλλον αγελάδας ή ταύρου (**Εικ. 129**). Εντοπίστηκε στη νοτιοδυτική πλευρά του σηκού. Σώζει τη μια πλευρά της κεφαλής με το ένα μάτι και το κέρατο, ενώ στο ύψος του ρουθουνιού υπάρχει ωοειδή οπή. Οι αδιαμόρφωτες οπίσθιες απολήξεις του τμήματος καθώς και η ωοειδής οπή αφήνουν υπόνοιες, ότι πιθανόν το συγκεκριμένο θραύσμα ανήκει σε αναρτώμενο ανάγλυφο πλακίδιο³⁴⁴ που αναπαρίστανε το κεφάλι ή ολόκληρο το ζώο. Αναρτώμενα βουκράνια με παρόμοια οπή έχουν εντοπιστεί στο Θεσμοφόριο της Πέλλας³⁴⁵, ενώ ανάγλυφα πλακίδια με αναπαράσταση ολόκληρου ζώου έχουν βρεθεί στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Κόρινθο³⁴⁶ και στη Morgantina της Σικελίας³⁴⁷.

Πηλός κοκκινωπός κίτρινος 5 YR 6/6 (Reddish yellow).

Υ. 0.051 μ. Π. 0.038 μ.

³⁴⁰ Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 262, αρ. 274, πιν. 79.

³⁴¹ Leyenaar-Plaisier 1979, 257-58, no. 677-678, pl. 95.

³⁴² Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 51, πιν. 60α.

³⁴³ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 49, πιν. 13β. Higgins 1967, 101, pl. 46A.

³⁴⁴ Besques 1972, 287, no. D 2334, pl. 358h.

³⁴⁵ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 74-5, πιν. 28γ, ε, στ.

³⁴⁶ *Corinth* XVIII/4, 267, 298, no. 192, pl. 72.

³⁴⁷ Bell 1981, 226, no. 880, pl. 133.

VI. Διάφορα

E 3600

Πήλινος αναρτώμενος ρόδακας (**Εικ. 130**). Είναι συγκολλημένος από πέντε τμήματα και σώζεται σχεδόν ολόκληρος, εκτός από μικρό τμήμα ενός πετάλου. Αποτελείται από έξι ωοειδή πέταλα με κεντρική νεύρωση και πλαστικό περίγραμμα, ενώ μεταξύ των πετάλων φύονται οξυκόρυφα φύλλα κάλυκα με κεντρική νεύρωση. Στο άνω τμήμα του υπάρχει μικρή οπή η οποία χρησίμευε για την ανάρτηση του. Στην επιφάνειά του διακρίνονται ίχνη λευκού επιχρίσματος. Παρόμοιος πήλινος ρόδακας ο οποίος, όμως πιθανόν, αποτελεί μέρος θυμιατηρίου έχει εντοπιστεί στη Morgantina της Σικελίας³⁴⁸ και χρονολογείται στον 3^ο αι. π.Χ., ενώ ένας μεγάλος αριθμός πήλινων ρόδακων έχει εντοπιστεί στη Μινώα της Αμοργού³⁴⁹, που χρονολογείται μεταξύ του 2^{ου} αι. π.Χ. μέχρι και τον 1^ο αι. μ.Χ. και στη Δήλο³⁵⁰.

Πηλός ανοιχτός καστανός 7.5 YR 6/4 (Light brown).

Δ. 0.117 μ.

E 3838α

Τμήμα ειδωλίου που σώζει μέρος πεσσίσκου και των πτυχώσεων του ενδύματος μορφής (**Εικ. 131**). Ο πεσσίσκος λεπτός και επιμήκης προβάλλεται σε σχέση με το ένδυμα του οποίου οι πτυχώσεις αποδίδονται έντονα πλαστικά. Φέρει ίχνη λευκού επιχρίσματος και κατά τόπους διακρίνονται ίχνη κόκκινου χρώματος πάνω στο λευκό επίχρισμα στο τμήμα του ενδύματος. Το συγκεκριμένο τμήμα, πιθανόν, αποτελεί μέρος της σύνθεσης του κοροπλαστικού τύπου της ημίγυμνης Αφροδίτης που ακουμπά σε πεσσίσκο με παράλληλα από την Πέλλα³⁵¹ και την Φάρσαλο³⁵².

Πηλός ανοιχτός καστανός 7.5 YR 6/4 (Light brown).

Υ. 0.068 μ. Π. 0.035 μ.

³⁴⁸ Bell 1981, 234, no. 934, pl. 138.

³⁴⁹ Παππά 2014.

³⁵⁰ Delos XXIII, 271, pl. 96.

³⁵¹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 229-31. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 42-3, πιν. 41α-β, 42α, 43α-β.

³⁵² Καραπάνου 2014, 420, εικ. 2.

E 3838 γ

Τμήμα, πιθανότατα, από το δεξί άνω μέρος ερεισίνωτου πήλινου κλισμού ή θρόνου (**Εικ. 132**). Εντοπίστηκε κοντά στην νοτιοδυτική γωνία του σηκού. Η πίσω επιφάνεια είναι σχεδόν επίπεδη και από το μέσον του πρόσθιου τμήματος ξεκινά λεπτή καμπύλη πλαστική ταινία η οποία, πιθανόν, αποτελεί το μέρος του καμπύλου ερεισίνωτου ή τμήμα του δεξιού ερεισίχερου. Δε μπορεί να αποσαφηνιστεί εάν ο κλισμός έφερε καθημένη μορφή ή όχι λόγω της αποσπασματικότητάς του. Σποραδικά διακρίνονται ίχνη λευκού επιχρίσματος. Παρόμοιοι κλισμοί ή θρόνοι έχουν εντοπιστεί στο Θεσμοφόριο της Πρόερνας³⁵³, σε τάφους στον Κεραμεικό³⁵⁴ και στην Κόρινθο³⁵⁵ ενώ μολύβδινος κλισμός έχει βρεθεί στο ιερό του Απόλλωνα στον Σωρό Μαγνησίας³⁵⁶.

Πηλός ανοιχτός καστανέρυθρος 5 Y 6/4 (Light reddish brown).

Υ. 0.039 μ. Π. 0.023 μ.

E 3838 δ

Τμήμα υψηλής βαθμιδωτής βάσης ειδωλίου (**Εικ. 133**). Σώζεται μικρό μέρος του πρόσθιου τμήματος και το πλαϊνό. Το μέγεθος των βαθμίδων μειώνεται κλιμακωτά από κάτω προς τα πάνω. Εσωτερικά είναι κοίλο. Εντοπίστηκε κοντά στην νοτιοδυτική γωνία του σηκού.

Πηλός ανοιχτός καστανός 7.5 YR 6/4 (Light brown).

Υ. 0.062 μ. Μ. 0.002 μ. Π. 0.04 μ.

E 3846

Τμήμα λοφίου περικεφαλαίας Αθηνάς, το οποίο εντοπίστηκε στη νοτιοδυτική πλευρά του σηκού (**Εικ. 134**). Το υψηλό στέλεχος είναι επίμηκες, κολουροκωνικό και απολήγει σε πεπλατυσμένο, σχεδόν ωοειδές, άκρο που στρέφεται προς τα εμπρός και από το οποίο λείπει μικρό μέρος. Στην επιφάνειά του διατηρούνται ίχνη λευκού επιχρίσματος. Το λοφίο βρίσκει παράλληλα σε ειδώλια Αθηνάς από το

³⁵³ Δάφφα-Νικονάνου 1973, 137, πιν. 12, εικ. 2-3.

³⁵⁴ *Kerameikos* XV, 160, no. 503, taf. 89.

³⁵⁵ *Corinth* XVI/2, 206, 209, pl. 45, no. 9.

³⁵⁶ Μαζαράκης 2011, 162, εικ. 31.

Θεσμοφόριο³⁵⁷ και το ιερό της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα³⁵⁸, όπου όμως το στέλεχος του δεν είναι τόσο υψηλό και επίμηκες.

Πηλός κοκκινωπός κίτρινος 7.5 YR 6/6 (Reddish yellow).

Υ. 0.074 μ. Π. 0.027 μ.

Συμπεράσματα

Όπως διαπιστώνεται από τα παραπάνω στο ιερό επικρατούν οι γυναικείες μορφές³⁵⁹. Αυτές θα μπορούσαν να αποδοθούν σε μορφές απλών αναθετριών, όπως η κεφαλή **E 3578**. Όμως κάποια στοιχεία ορισμένων τμημάτων προσιδιάζουν σε θεότητες. Η προτομή **E 3579**, που απεικονίζει γυναικεία κεφαλή με μακριά κόμη και ταινία στα μαλλιά και βρίσκει παράλληλο σε προτομή από τις Συρακούσες της Σικελίας, η οποία ταυτίζεται με την Άρτεμη Φεραία, δεν αφήνει μεγάλα περιθώρια αμφισβήτησης της μορφής που απεικονίζεται. Επίσης η κεφαλή **E 3582** η οποία βρίσκει παράλληλα σε κεφαλές της Αφροδίτης στην Πέλλα μπορεί εύκολα να αποδοθεί στην συγκεκριμένη θεότητα. Πιο προβληματική είναι η κεφαλή **E 3601** η οποία πλησιάζει κεφαλή από τη Morgantina της Σικελίας που απεικονίζει την Περσεφόνη, όμως θα μπορούσε να αποδοθεί και στον αρκετά συνήθη τύπο της κοινής θνητής με καλύπτρα ή μιάτιο στο κεφάλι. Από τη άλλη πλευρά η ίδια η Εννοδία θεωρείται κόρη της Δήμητρας³⁶⁰ και επομένως θα μπορούσε να αποδοθεί με χαρακτηριστικά της Περσεφόνης. Επιπλέον, η παραπάνω κεφαλή, όπως προαναφέρθηκε, πλησιάζει τα χαρακτηριστικά της μαρμάρινης κεφαλής από το ιερό της Δήμητρας στο Δίον η οποία έχει ταυτιστεί με την θεά.

Έκτος, όμως, από τις κεφαλές υπάρχουν και άλλα στοιχεία που παραπέμπουν στην θεϊκή υπόσταση των μορφών. Το λοφίο **E 3846** θα πρέπει να αποδοθεί σε κράνος Αθηνάς με παράλληλα από ιερά στην Πέλλα. Επίσης το τμήμα ποδιού **E 3834** με τον διάφανο χιτώνα, ο γυμνός μαστός **E 3836**, καθώς και το τμήμα **E 3838a** με τον πεσσίσκο θα μπορούσαν να αποδοθούν σε κοροπλαστικούς τύπους που παρουσιάζουν την Αφροδίτη. Επίσης η καθιστή μορφή **E 3847** θα μπορούσε να αποδοθεί τόσο σε

³⁵⁷ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 36, πιν. 14.

³⁵⁸ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 51-2, πιν. 60α,γ, πιν. 62α-β.

³⁵⁹ Γενικά στα ιερά του ελλαδικού χώρου επικρατούν οι γυναικείες μορφές. Αντίθετα στα ιερά του ανατολικοϊωνικού χώρου επικρατούν οι ανδρικές μορφές. Βλ. Τσάκος και Γιαννακόπουλος 2014, 234, υποσ. 19.

³⁶⁰ Χρυσοστόμου 1998, 117-18.

μια θνητή, όσο και στην Κυβέλη, η παρουσία της οποίας ανιχνεύεται στο μεγάλο ιερό της Εννοδίας και του Διός Θαυλίου στις Φερές³⁶¹. Η αποσπασματικότητα του τμήματος όμως δεν επιτρέπει την ασφαλή ταύτισή του, αν και το μέγεθος του ειδωλίου και η στάση των σκελών της μορφής παραπέμπουν σε γλυπτά αναθήματα που απεικονίζουν τη θεά³⁶². Ένα ειδώλιο, επίσης, καθιστής μορφής σε βράχο από το μικρό ιερό της Εννοδίας στις Φερές ταυτίστηκε με τη Δήμητρα³⁶³.

Οι παραπάνω θεότητες δεν είναι άσχετες μεταξύ τους αλλά έχουν μια χθόνια υπόσταση που τις συνδέει με την Εννοδία. Εξάλλου η Εννοδία, η Αφροδίτη, η Αθηνά και η Δήμητρα αναφέρονται μαζί με την Εστία και την Θέμιδα σε έναν μαρμάρينو βωμό από τις Φερές³⁶⁴. Η Αφροδίτη, η Αθηνά, η Περσεφόνη, η Δήμητρα και η Κυβέλη εντοπίζονται σε μια σειρά ιερών στον ελλαδικό χώρο, τα οποία σχετίζονται με τη γονιμότητα, όπως το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Κόρινθο³⁶⁵, το Θεσμοφόριο της Πέλλας³⁶⁶, της Σάμου³⁶⁷ και της Θάσου³⁶⁸ ή το ιερό της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα³⁶⁹. Σε όλα τα παραπάνω ιερά απαντούνται ως κύριοι, πάρεδροι ή επισκέπτες θεοί, ενώ η ίδια περίπου σύνθεση φαίνεται να παρατηρείται σε οικιακά ιερά της Φαρσάλου³⁷⁰.

Η μοναδική ανδρική μορφή που εντοπίστηκε στο ιερό, πιθανότατα, ταυτίζεται με τον Διόνυσο ή τον Απόλλωνα. Και οι δύο θεοί συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με την Εννοδία³⁷¹. Ειδώλιο γυμνής ανδρικής μορφής από το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Κόρινθο αποδόθηκε στον Διόνυσο, αν και τυπολογικά πλησιάζει γλυπτά που αναπαριστούν τον Απόλλωνα³⁷².

Όσον αφορά το ζωόμορφο αναρτώμενο πλακίδιο που απεικονίζει ταύρο ή αγελάδα, αυτό θα μπορούσε να έχει ιερό χαρακτήρα δεδομένου, ότι τα παραπάνω ζώα απαντώνται ως πηλίνα αναθήματα, κυρίως με τη μορφή βουκράνων, σε ιερά που σχετίζονται με τη γονιμότητα, όπως το Θεσμοφόριο της Πέλλας³⁷³ και της Θάσου³⁷⁴.

³⁶¹ Μητροπούλου 1990, 74, εικ. 1.

³⁶² LIMC VII suppl., *Kybele*, 751-52.

³⁶³ Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1990, 62, εικ. 9.

³⁶⁴ Miller 1974.

³⁶⁵ *Corinth* XVIII/4, 328-31.

³⁶⁶ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 53-5.

³⁶⁷ Τσάκος και Γιαννακόπουλος 2014, 234.

³⁶⁸ Muller 1996, 492-93.

³⁶⁹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 215-19.

³⁷⁰ Καραπάνου 2014.

³⁷¹ Χρυσοστόμου 1998, 214-20, 250-56.

³⁷² *Corinth* XVIII/4, 297, no. I82, pl. 71.

³⁷³ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 74-5, πιν. 28γ-η.

και τα ιερά της Δήμητρας και της Κόρης στην Κόρινθο³⁷⁵ και στην Κνωσσό³⁷⁶. Επιπλέον ο ταύρος αποτελεί ένα από τα ιερά ζώα της Εννοδίας³⁷⁷, ενώ μια λίθινη κεφαλή ταύρου έχει εντοπιστεί στο μεγάλο ιερό της Εννοδίας και του Διός Θαυλίου στις Φερές³⁷⁸.

Σχετικά με τον πήλινο αναρτώμενο ρόδακα, αυτός αποτελεί κοινό αφιέρωμα σε ιερά, όπως το Θεσμοφόριο της Πέλλας³⁷⁹ και της Θάσου³⁸⁰ και το ιερό της Δήμητρας στην Κνωσσό³⁸¹. Τα βουκράνια και οι ρόδακες φαίνεται να ήταν συνηθισμένα διακοσμητικά στοιχεία ιερών κτηρίων³⁸². Όσα φέρουν οπές ήταν προσηλωμένα σε κάποια επιφάνεια, πιθανώς ξύλινη ή ήταν κρεμασμένα, ενώ τα υπόλοιπα τοποθετούνταν κοντά στο βωμό. Η προσφορά πήλινων ροδάκων και βουκράνων, πιθανώς, αντικαθιστούσε την προσφορά πραγματικών ζώων και λουλουδιών³⁸³. Η παρουσία του πήλινου ρόδακα στο ιερό, πιθανόν, συνδέεται με την Αφροδίτη ως σύμβολο της γονιμότητας και ευκαρπίας³⁸⁴, αλλά και με την ίδια την Εννοδία ως ιερό σύμβολό της.

Συνοψίζοντας θα μπορούσε να ειπωθεί ότι τα κοροπλαστικά αναθήματα του ιερού παρουσιάζουν μια υψηλή ποιότητα, όσον αφορά την απόδοση των λεπτομερειών των μορφών. Αυτές αποδίδονται είτε σε θνητές, είτε σε θεϊκές μορφές. Η κυριαρχία των γυναικείων ειδωλίων σχετίζεται, είτε με το γεγονός, ότι στις λατρευτικές τελετές λάμβαναν μέρος, κυρίως γυναίκες, όπως φαίνεται να συνέβαινε και σε άλλα ιερά³⁸⁵, αν δεχτούμε ότι οι μορφές αποδίδονται σε θνητές, είτε ότι στο ιερό συνυπήρχαν, κυρίως γυναικείες θεότητες, αν δεχτούμε ότι κάποιες από τις μορφές αποδίδονται σε θεότητες.

³⁷⁴ Muller 1996, 462-63, no. 1218-1224, pl. 141.

³⁷⁵ *Corinth* XVIII/4, 298, no. I91-I93, pl. 72.

³⁷⁶ *Knossos* VIII, 89-91, pl. 64.

³⁷⁷ Χρυσοστόμου 1998, 181.

³⁷⁸ Biesantz 1965, 111, no. L 7, taf. 28.

³⁷⁹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 75-77, πιν. 29ζ-ιζ.

³⁸⁰ Muller 1996, 463-64, no. 1225-1228, pl. 141.

³⁸¹ *Knossos* VIII, 91-2, no. 269, 273, pl. 66.

³⁸² Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 77. *Samothrace* 5, 262-66.

³⁸³ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 77.

³⁸⁴ Τουράτσογλου 2009, 24-28.

³⁸⁵ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 105.

4.5 – Τα γλυπτά και τα λίθινα ευρήματα

I. Τα γλυπτά

Μεταξύ των ευρημάτων ξεχώρισαν ορισμένα γλυπτά αναθήματα, όπως μια μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή, ένα ακέφαλο γυναικείο αγαλματίδιο που κρατά δάδα, τμήματα αυτών, καθώς και διάφορες βάσεις αγαλμάτων. Τα περισσότερα εντοπίστηκαν στο χώρο του σηκού και μάλιστα κοντά στη δυτική πλευρά, ενώ ορισμένα προέκυψαν κατά τη διάρκεια των εκσκαπτικών εργασιών, πριν την έναρξη της ανασκαφικής έρευνας.

Λ 868

Λίθινο, ασβεστολιθικό, ορθογώνιο βάθρο αγάλματος (**Εικ. 135**). Βρέθηκε κατά την έναρξη της εκσκαφής στο οικόπεδο Αθ. Καλαμάρα και πιθανόν προέρχεται από το δυτικό τμήμα του ναού, καθώς στο σημείο ανεύρεσής του στη συνέχεια αποκαλύφθηκε ο χώρος του σηκού. Στην ανώτερη επιφάνειά του φέρει δύο τόρμους, σχεδόν τετράγωνους, οι οποίοι εφάπτονται σχηματίζοντας ταυ. Ο τόρμος έχει βάθος 0.05 μ. Οι πλαϊνές όψεις του είναι αδρά λαξευμένες, ενώ η πρόσοψη έχει επιμελημένη λάξευση και φέρει περιμετρικά ταινία πλάτους 0.02 μ.

Διαστάσεις βάθρου: Μ. 0.50 μ. Π. 0.38 μ. Υ 0.14 μ. Διαστάσεις τόρμου: 0.24 X 0.24 μ. και 0.16 μ. X 0.16 μ.

Λ 870

Λίθινη, ορθογώνια, ενεπίγραφη βάση αγάλματος, η οποία εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια των εκσκαπτικών εργασιών και πιθανόν προέρχεται από το δυτικό τμήμα του σηκού (**Εικ. 136**). Στην ανώτερη επιφάνειά της φέρει ορθογώνιο τόρμο για την τοποθέτηση της πλίνθου του αγάλματος. Η βάση, προφανώς, έχει επαναχρησιμοποιηθεί, καθώς στην αριστερή πλαϊνή όψη φέρει άλλον τόρμο κυκλικής διατομής διαμέτρου 0.18 μ. και βάθους 0.02 μ. για την τοποθέτηση αγάλματος.

Στην πρόσθια όψη διατηρείται σε τρεις στίχους η επιγραφή *Νικαγόρα*³⁸⁶/*Πολυσάωνος/ Έννοδίαι*. Όσον αφορά τις παλαιογραφικές ενδείξεις της επιγραφής,

³⁸⁶ Η αναθέτρια Νικαγόρα ήταν κόρη του Πολυσάωνα άρχοντα της Μελιταίας κατά τον 2^ο αι. π.Χ., ο οποίος μαρτυρείται και από άλλες επιγραφές. Η προσωπογραφία της επιγραφής θα συζητηθεί σε επόμενο κεφάλαιο.

μπορούν να διατυπωθούν τα εξής³⁸⁷: Τα γράμματα φέρουν ακραίμονες χαρακτηριστικό στοιχείο στη Θεσσαλία μετά τον 3^ο αι. π.Χ., οι κάθετες κεραίες του Π είναι ανισοϋψείς και το Ω είναι μικρότερο των υπολοίπων γραμμάτων, στοιχεία προχωρημένων ελληνιστικών χρόνων, ενώ η οριζόντια κεραία του Α καμπυλώνεται ελαφρά, τακτική που ακολουθείται κατά τον 2^ο και 1^ο αι. π.Χ. Τα γράμματα Ν και Σ έχουν κάθετες και οριζόντιες, αντίστοιχα, ισομήκεις κεραίες που τα χρονολογούν στα τέλη 3^{ου} με 2^ο αι. π.Χ., ενώ το Ε έχει οριζόντιες ισομήκεις κεραίες που το τοποθετούν σε προχωρημένους ελληνιστικούς χρόνους. Από τα παραπάνω η επιγραφή τείνει να χρονολογηθεί στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.

Διαστάσεις βάθρου: Μ. 0.42 μ. Π. 0.30 μ. Υ 0.35 μ. Διαστάσεις τόρμου: 0.34 μ. Χ 0.24 μ

Λ 872 και Λ 877

Δύο συνανήκοντα τμήματα τετράγωνης μαρμάρινης βάσης αγάλματος (**Εικ. 137**). Εντοπίστηκε στην νοτιοδυτική πλευρά του σηκού. Στην ανώτερη επιφάνειά της φέρει αβαθή, σχεδόν τριγωνικό, τόρμο. Οι πλευρές της και η ανώτερη επιφάνειά της έχουν επιμελημένη λάξευση, ενώ η έδρασή της είναι αδρά δουλεμένη. Στην κατώτερη επιφάνειά της φέρει αποκρούσεις.

Διαστάσεις: Μ. 0.24 μ. Π. 0.23 μ. Υ 0.05 μ.

Λ 880

Μικρή μαρμάρινη, επίπεδη, ορθογώνια βάση αγάλματος, η οποία σώζεται ελλιπής (**Εικ. 138**). Βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα του πρόναου και πιθανόν αποτελεί τη βάση του ακέφαλου αγαλματιδίου γυναικείας μορφής **Λ 909**, το οποίο εντοπίστηκε σε κοντινή απόσταση. Στην ανώτερη επιφάνειά της φέρει κυκλικό τόρμο ο οποίος σώζεται ελλιπής για την τοποθέτηση του αγάλματος, ενώ η κατώτερη είναι επίπεδη και αμελώς λαξευμένη.

Διαστάσεις: μεγ. σωζ. Μ. 0.23 μ. μεγ. σωζ. Π. 0.16 μ. Υ. 0.05 μ.

³⁸⁷ Οι παλαιογραφικές παρατηρήσεις βασίστηκαν στις επιγραφικές μαρτυρίες των επιτύμβιων στηλών της πόλης (Μπούγια 2007).

Λ 902

Τμήμα μαρμάρινου χεριού που κρατά επίμηκες αντικείμενο το οποίο μπορεί να ταυτιστεί με δάδα, βάσει εικονογραφικών παραλλήλων³⁸⁸ (**Εικ. 139**). Βρέθηκε στον χώρο του σηκού. Το τμήμα έχει συγκολληθεί από τρία συνανήκοντα μικρότερα θραύσματα. Η απόδοση των δακτύλων του χεριού είναι λεπτομερειακή. Η δάδα στην ανώτερη επιφάνειά της φέρει μια οπή στην οποία εφάρμοζε άλλο τμήμα, ενώ στο κατώτερο μέρος της φέρει ένα μικρό λοξότμητο παραλληλεπίπεδο στήριγμα (πουντέλλο) το οποίο τη συγκρατούσε στον κυρίως κορμό του αγάλματος. Το τμήμα θα πρέπει να αποδοθεί σε γλυπτό που απέδιδε την Εννοδία που κρατά δάδες και πιθανόν αποτελεί σύνολο με την κεφαλή **Λ 910**.

Διαστάσεις: μεγ. σωζ. Μ. δάδας 0.26 μ. Διαμ. 0.023 μ.

Λ 904

Τμήμα μαρμάρινης, πιθανόν, συμφυούς βάσης αγαλματιδίου, η οποία σώζεται ελλιπής κατά μεγάλο τμήμα της (**Εικ. 140**). Εντοπίστηκε στον χώρο του σηκού. Πρόκειται για βαθμιδωτή βάση αποτελούμενη από τρεις βαθμίδες οι οποίες μειούνται από κάτω προς τα πάνω, ενώ διατηρείται μικρό μέρος τέταρτης μικρότερης βαθμίδας. Η ανώτερη από τις τρεις βαθμίδες φέρει στρογγυλεμένες τις ακμές της.

Διαστάσεις: μεγ. Μ. 0.084 μ. μέγ. Π. 0.033 μ. μεγ. Υ. 0.08 μ.

Λ 906

Θραύσμα μαρμάρινου γλυπτού κυλινδρικού σχήματος και ελλειψοειδούς διατομής, το οποίο πιθανόν αποδίδεται σε τμήμα δάδας, της οποίας η διάμετρος μειώνεται από το ένα άκρο προς το άλλο (**Εικ. 141**). Στην ανώτερη επιφάνεια διακρίνεται μικρή κυλινδρική οπή στην οποία τοποθετούταν κάποιο ένθετο τμήμα. Στην επιφάνειά της διατηρούνται ίχνη καστανέρυθρου χρώματος. Βρέθηκε κοντά στην νοτιοδυτική γωνία του σηκού και πιθανόν αποτελεί μέρος ενός ενιαίου συνόλου μαζί με την κεφαλή **Λ 910** και τον καρπό **Λ 902** που παρίστανε την Εννοδία να κρατά στο ένα χέρι δάδα και να στηρίζεται σε άλλη μεγαλύτερη δάδα στο πρότυπο του αγαλματιδίου **Λ 909** αλλά και σε άλλα εικονογραφικά παράλληλα.

Διαστάσεις: μεγ. Υ. 0.10 μ. μεγ. Δ. 0.04 μ.

³⁸⁸ LIMC II (1984), 658-59, no. 471-472.

Λ 909

Γυναικείο ακέφαλο μαρμάρινο αγαλματίδιο. Βρέθηκε στην ανατολική πλευρά του πρόναου (**Εικ. 142**). Η οπίσθια όψη είναι αδρά λαξευμένη, χωρίς να αποδίδονται λεπτομέρειες. Η μορφή φορά αττικό πέπλο ζωσμένο κάτω από το στήθος, στηριζόμενη στο αριστερό πόδι το οποίο διαγράφεται αδρά κάτω από το ρούχο, ενώ το δεξί, σε πιο χαλαρή στάση, μόλις που διακρίνεται. Από τη μορφή απουσιάζουν το κεφάλι και το δεξί χέρι, ενώ το αριστερό αγκαλιάζει μεγάλο επίμηκες κυλινδρικό αντικείμενο που ταυτίζεται με δάδα σύμφωνα με αντίστοιχα γλυπτά³⁸⁹. Οι πτυχώσεις του ενδύματος είναι γραμμικές ανομοιόμορφες σε βάθος με σχηματοποιημένες απολήξεις. Η απόδοση των σωματικών μελών είναι συνοπτική, τα οποία, σχεδόν, εξαφανίζονται κάτω από το ένδυμα. Στο ύψος του δεξιού γοφού υπάρχει ένα μικρό λοξότμητο παραλληλεπίπεδο στήριγμα (πουντέλλο), το οποίο θα μπορούσε να χρησίμευε για τη στήριξη μιας δεύτερης δάδας³⁹⁰ ή στην απόληξη του δεξιού χεριού³⁹¹, βάσει εικονογραφικών παραλλήλων. Όλοι οι παραπάνω τύποι χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή. Η μορφή θα μπορούσε να ταυτιστεί με την Εννοδία, βάσει ειδωλίου με παρόμοια χαρακτηριστικά από το μικρό ιερό της Εννοδίας στις Φερέες³⁹². Τα στυλιστικά χαρακτηριστικά του γλυπτού το τοποθετούν χρονολογικά στην ύστερη ελληνιστική εποχή.

Διαστάσεις: μεγ. σωζ. Υ. 0.028 μ. μεγ. Π. 0.076 μ.

Λ 910

Μαρμάρινη κεφαλή νεαρής γυναικός, η οποία παρουσιάζει ελαφρά κλίση προς τα δεξιά (**Εικ. 143 α,β**). Εντοπίστηκε στη δυτική πλευρά του σηκού. Η κεφαλή φέρει νεανική οξυκόρυφη κόμμωση, τραβηγμένη προς τα πάνω και είναι πιασμένη στον τύπο του λαμπαδίου³⁹³. Το πίσω τμήμα της κόμης αποδίδεται αδρά. Το πρόσωπό είναι ωοειδές, με τοξωτά φρύδια με μεγάλα αμυγδαλωτά και καλοσχηματισμένα μάτια και μικρή επιμήκης μύτη, ελαφρώς ανασηκωμένη στην άκρη της, που φέρει αποκρούσεις. Το στόμα είναι μικρό, κλεισμένο μαλακά, με σαρκώδη χείλη από τα οποία το άνω τμήμα είναι έντονα τοξωτό. Η έκφραση του προσώπου είναι ουδέτερη. Ο λαιμός είναι λεπτός και υψηλός.

³⁸⁹ LIMC II (1984), 657, no. 451.

³⁹⁰ Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1990, 61, εικ. 8.

³⁹¹ LIMC II (1984), 660, no. 496-498.

³⁹² Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1990, 61, εικ. 8.

³⁹³ Dillon 2010, 117.

Παρόμοια κεφαλή βρέθηκε στη μαγούλα Μπακάλη στις Φερές και ταυτίστηκε με την Αφροδίτη ή την Εννοδία και χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} με αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.³⁹⁴ Η κεφαλή έχει συσχετιστεί³⁹⁵ με το βωμό των έξι θεαινών³⁹⁶, που εντοπίστηκε στη ίδια μαγούλα. Η κεφαλή βρίσκεται παράλληλο σε αντίστοιχες κεφαλές της Αρτέμιδας των ελληνιστικών χρόνων, όπως αυτή από το μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο πίνακα στο ιερό της Βραυρώνας³⁹⁷ και το χάλκινο άγαλμα της μικρής Αρτέμιδας στο Μουσείο του Πειραιά³⁹⁸. Επίσης θυμίζει κεφαλές νεανικών γυναικείων μορφών, καθώς και αυτές της Υγείας³⁹⁹. Η κεφαλή που εντοπίστηκε στο ιερό της Μελιταίας, βάσει της απόδοσης των ανατομικών της λεπτομερειών και της κόμμωσης θα πρέπει να τοποθετηθεί στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. και μάλιστα γύρω στο 310 π.Χ.⁴⁰⁰ Οι ομοιότητες των κεφαλών της Μελιταίας και των Φερών παραπέμπουν σε έναν κοινό εικονογραφικό τύπο τον οποίο και αντιγράφουν. Βάσει των στιλιστικών ομοιοτήτων των δύο κεφαλών, η κεφαλή των Φερών, η οποία σχετίζεται με τον βωμό των έξι θεαινών θα πρέπει να αποδοθεί πλέον με βεβαιότητα στην Εννοδία.

Διαστάσεις: μεγ. Υ. 0.145 μ. μεγ. Π. 0.105 μ.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας του ιερού εντοπίστηκε κατά χώρα στην νοτιοανατολική γωνία του σηκού ασβεστολιθικό, ορθογώνιο βάθρο αγάλματος⁴⁰¹ (Εικ. 144 α,β). Στο πάνω τμήμα του φέρει ορθογώνιο τόρμο για την τοποθέτηση της πλίνθου του αγάλματος, ενώ μέρος της μιας πλευράς είναι αποκεκρουσμένο. Η πρόσθια όψη, καθώς και η πλευρά που δεν εφάπτονταν στον τοίχο του ιερού κοσμούνται με ανάγλυφη περιταΐνια πάχους 0.004 μ. Η διακόσμηση μόνο στις ορατές πλευρές του βάθρου προσανατολίζει στην άποψη, ότι αυτό κατασκευάστηκε κατόπιν παραγγελίας για να τοποθετηθεί στη συγκεκριμένη θέση.

Διαστάσεις βάθρου: Μ. 0.43 μ. Π. 0.47 μ. Υ. 0.40 μ. Διαστάσεις τόρμου: 0.33 μ. Χ 0.21 μ. Βάθος τόρμου: 0.006 μ.

³⁹⁴ Κακαβογιάννης 1994, 64.

³⁹⁵ Κακαβογιάννης 1994, 65-7.

³⁹⁶ Miller 1974.

³⁹⁷ Ορλάνδος 1959, 34-5, εικ. 37. Μητροπούλου 1978, 23-4, εικ. 14.

³⁹⁸ Σταϊνχάουερ 2001, 199-207, εικ. 291-299.

³⁹⁹ Pollaco 1952-54.

⁴⁰⁰ Gkikaki 2011, 368-69, no. SKB-P 9.

⁴⁰¹ Το βάθρο βρίσκεται στην οικία του κ. Καλαμάρα και για αυτό το λόγο δεν φέρει αριθμό καταγραφής.

Π. Διάφορα λίθινα ευρήματα

Εκτός όμως από τα γλυπτά αναθήματα και τις βάσεις τους στο ιερό επιβεβαιώθηκε η παρουσία και διάφορων λίθινων αντικειμένων, όπως ένα τμήμα κιονίσκου περιρραντηρίου, ένα τμήμα τριβείου και τμήματα αλαβάστρινων αγγείων.

Λ 869

Τμήμα λίθινου αράβδωτου κιονίσκου περιρραντηρίου, ο οποίος σώζεται αποκεκρουσμένος και ελλιπής ως προς το κατώτερο τμήμα του (**Εικ. 145**). Η διάμετρός του παρουσιάζει μικρή μείωση από κάτω προς τα πάνω. Εντοπίστηκε κατά την έναρξη των εκσκαπτικών εργασιών και πιθανόν προέρχεται από το δυτικό τμήμα του σηκού. Στο πάνω μέρος του διατηρείται οπή με τμήμα μολύβδου ένδειξη, ότι ο κιονίσκος δεν ήταν συμφυής με τη λεκάνη του περιρραντηρίου, αλλά εφάρμοζε σε αυτήν με μολύβδινο σύνδεσμο.

Διαστάσεις: σωζ. Υ. 0.29 μ. Δ. ανώτερου τμήματος: 0.17 μ.

Λ 871

Μαρμάρινος ορθογώνιος βωμίσκος⁴⁰² (**Εικ. 146**). Εντοπίστηκε στον χώρο του πρόναου. Περιμετρικά οι πλευρές του διακοσμούνται με ανάγλυφη ταινία πλάτους 0.025 μ. εκτός από τη βάση του και την πίσω όψη του, όπου είναι πιο αδρά λαξευμένος. Κατά τόπους φέρει αποκρούσεις. Ο βωμίσκος, πιθανόν, έχει αναθηματικό χαρακτήρα. Παρόμοιοι βωμίσκοι έχουν εντοπιστεί και αλλού, όπως στο ιερό της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα⁴⁰³ και στη Δήλο⁴⁰⁴.

Διαστάσεις: Μ. 0.25 μ. Π. 0.15 μ. Υ. 0.15 μ.

Λ 903

Τμήμα βάσης αλαβάστρινου αγγείου, πιθανώς, ανοιχτού σχήματος (**Εικ. 147**). Βρέθηκε μέσα στον τόρμο της λίθινης βάσης που εντοπίστηκε στην νοτιοανατολική

⁴⁰² Η επιμελημένη κατεργασία σε όλες τις πλευρές του βωμίσκου, καθώς και η παρουσία της διακοσμητικής περιταίνιας σε όλες τις πλευρές του, εκτός από τη βάση και τη πίσω όψη του, απομακρύνει την πιθανότητα αυτός να ήταν ένας απλός διακοσμημένος λιθόπλινθος.

⁴⁰³ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 191-94, πιν. 166-168.

⁴⁰⁴ *Delos* XVIII, pl. CX, no. 968.

γωνία του σηκού. Σχεδόν παρόμοια αλαβάστρινη βάση έχει εντοπιστεί στο ιερό της Δήμητρας στην Κνωσό⁴⁰⁵.

Διαστάσεις : Διάμ. 0.041 μ. μεγ. σωζ. Υ. 0.03 μ.

Λ 907

Βάση και σώμα αλαβάστρινου αγγείου, πιθανόν μυροδοχείου (**Εικ. 148**). Εντοπίστηκε κοντά στη νοτιοανατολική πλευρά του σηκού. Στη βάση παρατηρούνται αποκρούσεις.

Διαστάσεις: μεγ. Υ. 0.048 μ. Διαμ. βάσης 0.03 μ.

Λ 908

Τμήμα λίθινου τριβείου το οποίο σώζεται ελλιπές (**Εικ. 149**). Εντοπίστηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα του σηκού. Αποτελείται από δύο ανισομεγέθη συνανήκοντα τμήματα ανδεσίτη. Η μια επιφάνειά του είναι επίπεδη, ενώ η άλλη αδρή και στο ένα άκρο του παρουσιάζει γωνίωση⁴⁰⁶.

Διαστάσεις: Μ. 0.14 μ. Π. 0.095 μ. Παχ. 0.09 μ.

Συνοψίζοντας θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η παρουσία λίθινων αναθημάτων στο ιερό είναι έντονη, καθώς απαριθμούνται συνολικά έξι βάσεις και βάθρα αγαλμάτων και αγαλματιδίων, αρκετά τμήματα αυτών, καθώς και διάφορα άλλα λίθινα και αλαβάστρινα αντικείμενα. Η παρουσία τόσων δαπανηρών αναθημάτων, όπως είναι τα γλυπτά και οι βάσεις τους, καθώς και τα αλαβάστρινα αγγεία σε συνδυασμό και με τα υπόλοιπα ευρήματα καθιστούν το ιερό ως ένα από τα βασικά ιερά της Μελιταίας.

Τα γλυπτά θα μπορούσαν να αποδοθούν σε διάφορα τοπικά εργαστήρια, όπως μαρτυρά η απλοϊκή λάξευση του ακέφαλου αγαλματιδίου **Λ 909** και η προτίμηση στις διακοσμητικές περιταίνιες στις βάσεις και στο βωμίσκο. Τα υλικά κατασκευής τους αποτελούν ο τοπικός υπόλευκος και γκρίζος ασβεστόλιθος, καθώς και το λευκό λεπτόκοκκο μάρμαρο της περιοχής. Από αυτά διακρίνονται, αν και ελλιπή, δύο τουλάχιστον, γυναικεία αγαλμάτια, καθώς και τμήματα αυτών που κρατούν δάδες προϊδεάζοντας την εικονογραφία της λατρευόμενης θεότητας η οποία θα πρέπει να είναι μια φωσφόρος θεά, όπως είναι η Εννοδία, η Περσεφόνη, η Εκάτη

⁴⁰⁵ *Knossos* VIII, 164-66, no. 278, fig. 42.

⁴⁰⁶ *Delos* XVIII, pl. XLIX, no. 371, 372.

και η Άρτεμις⁴⁰⁷. Η νεανική γυναικεία κεφαλή **Λ 910** με την κόμμωση στον τύπο του λαμπαδίου προσανατολίζει περισσότερο στην ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας με την Εννοδία και την Αρτέμιδα παρά με την Περσεφόνη⁴⁰⁸ και την Εκάτη⁴⁰⁹, οι οποίες ακολουθούν διαφορετικά εικονογραφικά πρότυπα ως προς την ενδυμασία και την κόμμωση. Η ανακάλυψη του ενεπίγραφου αναθηματικού βάρθρου με την αφιέρωση στην Εννοδία ενισχύει την πιθανότητα αυτή να ήταν η λατρευόμενη θεότητα.

4.6 – Τα μέταλλινα αντικείμενα

Τα μέταλλινα αντικείμενα της ανασκαφής χάλκινα, σιδερένια και επίχρυσα, αν και λιγοστά, μπορούν να διακριθούν σε εξαρτήματα από τη δώρωση της στέγης, των θυρών ή των επίπλων, σε διάφορους μεταλλικούς συνδέσμους και εργαλεία, όπως επίσης σε αναθηματικά ή τελετουργικά αντικείμενα⁴¹⁰.

Σε εξαρτήματα από τη δώρωση της στέγης αποδίδονται μια σειρά σιδερένιων ήλων τετράγωνης διατομής ή ατρακτοειδούς σχήματος και διαφόρων μεγεθών (**Εικ. 150.1, 150.2, 150.5, 150.7**). Σε εξαρτήματα θύρας και πιο συγκεκριμένα σε μάνδαλο⁴¹¹ αποδίδονται δύο συνανήκοντα σιδερένια στελέχη σιγμοειδούς μορφής, από τα οποία το ένα είναι πεπλατυσμένο στο κέντρο και φέρει μικρή οπή⁴¹² (**Εικ. 151**), καθώς και σιδερένιο επίμηκες στέλεχος το οποίο φέρει κύρτωση στο ένα άκρο του⁴¹³ (**Εικ. 152**). Επίσης διάφορα σιδερένια στελέχη που έχουν μορφή Γ, πιθανότατα, ανήκουν σε έπιπλα ή στήριζαν ράφια στους τοίχους του ιερού⁴¹⁴ (**Εικ. 150.3, 150.4, 150.6**). Τέλος στα τελετουργικά ή αναθηματικά αντικείμενα ανήκουν τμήματα σιδερένιων εγχειριδίων διαφόρων μεγεθών με ευθείες⁴¹⁵ ή κυρτές λάμες⁴¹⁶ (**Εικ. 153**), σιδερένια αγροτικά εργαλεία, όπως μικρά δρεπανόσχημα εγχειρίδια (**Εικ.**

⁴⁰⁷ Χρυσοστόμου 1998, 159, υποσ. 563.

⁴⁰⁸ LIMC VIII (1997), 958, 961, no. 7, 18, 74.

⁴⁰⁹ LIMC VI (1992), 994-93, 998, no. 65, 69, 77, 110.

⁴¹⁰ Για τις ακριβείς διαστάσεις των μέταλλινων αντικειμένων βλ. στον κατάλογο.

⁴¹¹ Το συγκεκριμένο εύρημα βρέθηκε κοντά στη δυτική πλευρά του σηκού, χωρίς να μπορεί να δικαιολογηθεί η παρουσία του στο χώρο μιας και δεν εντοπίστηκε πόρτα σε κοντινή απόσταση.

⁴¹² Αδάμ-Βελένη – Πουλάκη και Τζαναβάρη 2003, 182, αρ. 42β.

⁴¹³ Cambitoglou et al. 2001, 755, no. 18.92, pl. 98, fig 174.

⁴¹⁴ Παρόμοιοι σιδερένιοι σύνδεσμοι έχουν εντοπιστεί στο ιερό της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα. Βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 29, 151, αρ. 409, πιν. 133γ.

⁴¹⁵ Αδάμ-Βελένη – Πουλάκη και Τζαναβάρη 2003, 250, αρ. 410.

⁴¹⁶ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 149, αρ. 395, πιν. 128α.

154) και δρεπάνια⁴¹⁷ (Εικ. 155) τμήμα από τη λεπίδα, πιθανόν, σιδερένιας στλεγγίδας⁴¹⁸ (Εικ. 156), τμήμα σιδερένιας σπάτουλας⁴¹⁹ (Εικ. 157), σιδερένιος οβελός (Εικ. 158), καθώς και δύο επίχρυσα πανομοιότυπα δαχτυλίδια ελληνιστικής εποχής⁴²⁰, το ένα από τα οποία έσωξε στην σφενδόνη του ένθετη φακοειδή χάνδρα από σκουρόχρωμη υαλόμαζα και περιμετρικά έφεραν εγχάρακτη διακόσμηση (Εικ. 159, 160).

Οι σιδερένιοι οβελοί αποτελούν κοινότυπα τελετουργικά αντικείμενα και απαντούν σε αρκετά ιερά, όπως αυτό της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα⁴²¹, όπου χρησίμευαν για το ψήσιμο κρεάτων. Στο ίδιο ιερό εντοπίστηκε σιδερένιο δρεπάνι το οποίο πλησιάζει ως προς το σχήμα το τμήμα που εντοπίστηκε στο ιερό μας⁴²², ενώ παρόμοια δρεπάνια τα οποία αναγνωρίστηκαν ως αναθηματικά, εντοπίστηκαν στο ιερό του Ποσειδώνα στα Ίσθμια⁴²³.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι η παρουσία μετάλλινων αντικειμένων στο ιερό δεν είναι ουσιαστική με εξαίρεση τα υλικά που σχετίζονται με την δόμηση του ναού, όπως τους μεταλλικούς συνδέσμους και τα σιδερένια καρφιά. Ο εντοπισμός σιδερένιων συνδέσμων σχήματος Γ σε συνδυασμό, με το ότι αρκετά από τα ευρήματα, όπως οι λύχνοι, τα θυμιατήρια και τα ειδώλια εντοπίστηκαν κοντά στο δυτικό τοίχο, καθιστούν πιθανό οι τοίχοι να έφεραν ξύλινα ράφια πάνω στα οποία τοποθετούνταν τα τελετουργικά αντικείμενα και τα αναθήματα των πιστών.

Όσον αφορά τα εγχειρίδια, αυτά απαριθμούνται σε τουλάχιστον οχτώ, καθώς και σε αρκετά τμήματα αυτών. Το μέγεθος των περισσότερων παραπέμπει, μάλλον, σε αναθηματικό χαρακτήρα παρά σε χρηστικό. Την ίδια εικόνα παρουσιάζουν και τα δρεπάνια και τα δρεπανόσχημα εγχειρίδια. Ο σιδερένιος οβελός που εντοπίστηκε στο εσωτερικό του σηκού ενισχύει την άποψη, ότι στο ναό τελούνταν δείπνα⁴²⁴.

⁴¹⁷ Αδάμ-Βελήνη – Πουλάκη και Τζαναβάρη 2003, 238, αρ. 320. *ΑρχΔελτ* 54 (1999), 387, εικ. 2. Αδάμ-Βελήνη 1998, 60-5, εικ. 47.

⁴¹⁸ Για τον τύπο βλ. Πωλογιώργη 1988, 123-129. Για σιδερένια στλεγγίδα βλ. Θέμελης και Τουράτσογλου 1997, 49, αρ. Α125, πιν. 54.

⁴¹⁹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 152, πιν. 135α. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989-1991, 89.

⁴²⁰ Τα επίχρυσα δαχτυλίδια, ενδεχομένως, ανήκουν σε τοπικό εργαστήριο που αντιγράφει πρωτότυπα χρυσά κοσμήματα. Marshall 1907, 118, pl. XVII, no.707.

⁴²¹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 151-52, αρ. 408, 414, πιν. 132-133.

⁴²² Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 149, αρ. 393, πιν. 127γ.

⁴²³ *Isthmia* VII, 121, no.446- 448.

⁴²⁴ Βλ. σελ. 41-42.

4.7 – Τα νομίσματα

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας του χώρου του ιερού προέκυψαν έξι χάλκινα νομίσματα. Από αυτά μόνο τρία σχετίζονται με το ιερό, καθώς εμπίπτουν χρονικά στην περίοδο λειτουργίας του, ενώ τα άλλα τρία προέρχονται από ανώτερες επιχώσεις ή αποτελούν «τυχαία» ευρήματα και χρονολογούνται στην υστερορωμαϊκή περίοδο.

N 4297

Χάλκινο νόμισμα Μελιταίας (**Εικ. 161**). Βρέθηκε κατά τον καθαρισμό της εξωτερικής όψης της βόρειας πλευράς του σηκού. Χρονολογία κοπής 350-325 π.Χ.⁴²⁵ Βάρος: 1.69 γρ. Διάμετρος: 14 χιλ. Άξονας: 3. Εμπροσθότυπος: Δαφνοστεφανομένη κεφαλή Διός Οθρυίου⁴²⁶ προς τα αριστερά. Οπισθότυπος: Μέλισσα με ανοιχτά φτερά. Εκατέρωθεν σε κιονηδόν διάταξη επιγραφή [M-E]/ Λ-I.

N 4298

Χάλκινο νόμισμα Δημητρίου Α΄ Πολιορκητή (**Εικ. 162**). Εντοπίστηκε κατά την αποκάλυψη της εσωτερικής πλευράς του τοίχου της αρχικής φάσης, ο οποίος εντοπίστηκε εσωτερικά του σηκού. Χρονολογία κοπής 294-288 π.Χ.⁴²⁷ Βάρος: 3.67 γρ. Διάμετρος: 17 χιλ. Άξονας: 4. Εμπροσθότυπος: Μακεδονική ασπίδα με μονογράφημα στο κέντρο. Οπισθότυπος: Μακεδονική περικεφαλαία. Σύμβολο αδιάγνωστο. Εκατέρωθεν επιγραφή ΒΑ-ΣΙ.

N 4299

Χάλκινο νόμισμα Αθηνών (**Εικ. 163**). Το νόμισμα βρέθηκε στο χώρο του πρόναου, κάτω από το επίπεδο αποκάλυψης της προέκτασης του τοίχου της αρχικής φάσης, που εντοπίστηκε εντός του σηκού. Χρονολογία κοπής: 322-317/307 π.Χ.⁴²⁸ Βάρος: 3.22 γρ. Διάμετρος: 15 χιλ. Άξονας: 12. Εμπροσθότυπος: Κεφαλή Αθηνάς προς τα δεξιά με αττικό κράνος. Οπισθότυπος: Δύο αντωπές κουκουβάγιες που

⁴²⁵ BCD Thessaly lot 458.1. Το βάρος του νομίσματος παρεκκλίνει του αρχικού, καθώς η επιφάνειά του φέρει αποκρούσεις.

⁴²⁶ Σταυρογιάννης 2012 (υπό εκτύπωση).

⁴²⁷ SNG Alpha Bank, no. 967.

⁴²⁸ Agora XXVI, 42, no. 45, pl. 4.

πατούν σε πλημοχόη. Ανάμεσά τους τα γράμματα ΑΘ. Η όλη παράσταση περικλείεται με στεφάνι από φύλλα ελιάς.

N 4300

Χάλκινο νόμισμα εποχής Αντωνινιάνου Πρόβου (Εικ. 164). Το νόμισμα περισυλλέχθηκε πάνω από το στρώμα καταστροφή κοντά στη δυτική πλευρά του σηκού. Χρονολογία κοπής: 276-282 μ.Χ.⁴²⁹ Νομισματοκοπείο: Ρώμης. Βάρος: 2.74 γρ. Διάμετρος: 21 χιλ. Άξονας: 12. Εμπροσθότυπος: Προτομή Πρόβου προς τα δεξιά με ακτινωτό διάδημα. Φορά στρατιωτικό ένδυμα. Κυκλοτερώς η επιγραφή IMP PRO[B]-VS[P] AVG. Οπισθότυπος: Ο αυτοκράτορας έφιππος προς τα αριστερά. Με το αριστερό χέρι κρατά δόρυ, ενώ υψώνει το δεξί σε στάση χαιρετισμού. Κάτω από τα πόδια του αλόγου γονατιστή μορφή βαρβάρου. Κυκλοτερώς η επιγραφή [ADVEN]-[T]VSAVG. Στο έξεργο η δήλωση του νομισματοκοπείου: R (;).

N 4301

Χάλκινο νόμισμα εποχής Νεοαντωνιανού Μαξιμιανού (Εικ. 165). Περισυλλέχθηκε από τα μπάζα του εκσκαφέα. Χρονολογία κοπής: 295-299 μ.Χ.⁴³⁰ Νομισματοκοπείο: Κύζικος (;). Βάρος: 2.66 γρ. Διάμετρος: 22 χιλ. Άξονας: 12. Εμπροσθότυπος: Κεφαλή Μαξιμιανού προς τα δεξιά με ακτινωτό διάδημα. Κυκλοτερώς η επιγραφή IMP CMA MAXIMIANVS PF AVG. Οπισθότυπος: Δεξιά ο Δίας κρατώντας στο αριστερό χέρι δόρυ προσφέρει με το δεξί μικρή Νίκη στον αυτοκράτορα που στέκεται αριστερά. Κυκλοτερώς η επιγραφή [C]ON[CORDIAM]-LITVM]. Πάνω από το έξεργο η δήλωση του νομισματοκοπείου: K (;).

N 4302

Φόλλις Μεγάλου Κωνσταντίνου και διαδόχων⁴³¹. Χρονολογία κοπής: 331 μ.Χ.⁴³² Νομισματοκοπείο: Κύζικος. Βάρος: 2.11 γρ. Προτομή της προσωποποιημένης Κωνσταντινούπολης προς τα αριστερά. Κυκλοτερώς η επιγραφή CONSTA[N]-

⁴²⁹ *RIC* V2, 31, no. 133.

⁴³⁰ *RIC* VI, 581, no. 15b.

⁴³¹ Το νόμισμα N 4302 δεν εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια της μελέτης στην νομισματοθήκη της ΙΔ' Ε.Π.Κ.Α. και έτσι η ταύτιση και η χρονολόγησή του βασίστηκε στην ταύτιση της Β. Πένα, που συνοδεύει το άρθρο της Φ. Δακορώνια (Δακορώνια 2001, 410, αρ. 6).

⁴³² *RIC* VII, 656, no. 93.

[TINOPOLI]. Οπισθότυπος: Νίκη προς τα αριστερά πατά σε πρόρα πλοίου. Κρατά δόρυ και ασπίδα. Στο έξεργο η δήλωση του νομισματοκοπείου[S]ΜΚΑ.

Μέρος Γ΄ Σύνθεση των δεδομένων

5. – Ο ναός

5.1 – Χρονολόγηση

I. Α΄ Οικοδομική Φάση

Όπως διαπιστώθηκε ανασκαφικά, ο ναός παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις με παρόμοια περίπου κάτοψη και προσανατολισμό. Από την αρχική φάση διατηρήθηκαν μόνο κάποια αρχιτεκτονικά λείψανα, κυρίως από το νότιο τμήμα του οικοδομήματος, τα οποία αποκαλύφθηκαν σε τομή που διανοίχθηκε εντός του σηκού και στον πρόναο και η θυμέλη. Η ίδρυση του ιερού θα πρέπει να τοποθετηθεί στο β΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Σε αυτή την άποψη συνάδουν, κυρίως τα ευρήματα της κεραμικής και ορισμένοι λύχνοι.

Οι λαβές σκύφων αττικού τύπου, όπως προαναφέρθηκε, χρονολογούνται στο β΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Στην ίδια, περίπου, περίοδο τοποθετούνται και ορισμένα θραύσματα σκύφων Bolsal με τις ανοιχτές πεταλόσχημες λαβές και τη διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων στη βάση τους, τα τμήματα κανάστρων, καθώς και οι λύχνοι **K 14091** και **K 10592**.

Ο αρχικός ναός λειτουργεί καθ' όλη τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ. και καταστρέφεται, ενδεχομένως, από φωτιά στα τέλη του ίδιου ή στις αρχές του επόμενου αιώνα. Η αιτία καταστροφής του ναού τεκμαίρεται από το γεγονός, ότι οι τοίχοι της β΄ φάσης εδράζονται κατά τόπους σε έδαφος με ίχνη καύσης, τα οποία, πιθανότατα, συνδέονται με την καταστροφή του αρχικού ναού. Σχετικά με τη διάρκεια χρήσης του χώρου, η ανεύρεση του νομίσματος **N 4298** του Δημητρίου Α΄ Πολιορκητή (294 – 288 π.Χ) στην εσωτερική τομή του σηκού και πλησίον του αποκαλυφθέντος τοίχου της αρχικής φάσης και του χάλκινου νομίσματος **N 4299** των Αθηνών (322 – 317/307 π.Χ.) κοντά στη βόρεια όψη της προέκτασης του ίδιου τοίχου στο εσωτερικό του πρόναου αποτελούν *terminus ante quem* της α΄ φάσης λειτουργίας του ναού. Επιπλέον, από το επίπεδο αποκάλυψης των οικοδομικών λειψάνων του πρώτου ναού περισυλλέχθηκαν όστρακα αγγείων που χρονολογούνται στα τέλη του 4^{ου} με αρχές 3^{ου} αι. π.Χ., όπως το τμήμα σκύφου τύπου Bolsal με τις κλειστές

πεταλόσχημες λαβές, καθώς και τα τμήματα μελαμβαφούς κανθάρου με την κωνική βάση και την ταινιωτή λαβή, ενισχύοντας την παραπάνω χρονολόγηση.

Στην α' οικοδομική φάση, λοιπόν, η οποία καλύπτει το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. και τον 4^ο αι. π.Χ., εντάσσονται διάφοροι τύποι αγγείων, όπως οι σκύφοι τύπου Bolsal, τα μελαμβαφή σκυφίδια με έσω νεύον χείλος και ορισμένα πινάκια και ιχθυοπινάκια, ο λαιμός της ερυθροβαφούς οينوχόης με τη φυλλόσχημη διακόσμηση, τα αλατοδοχεία και άλλα. Στα λυχνάρια αυτής της φάσης, εκτός από τα προαναφερόμενα ανήκει και το **K 9579**, καθώς και το θυμιατήρι **K 10591**. Στην αρχική φάση, επίσης, εντάσσονται οι γυναικείες κεφαλές ειδωλίων **E 3579** και **E 4893**, καθώς και η εφηβική μορφή **E 3580**, το πήλινο πηνίο το οποίο εντοπίστηκε κοντά στη θεμελίωση της νότιας πλευράς της αρχικής φάσης του ναού, όπως και το χάλκινο νόμισμα **N 4297** της Μελιταίας. Από τα γλυπτά αναθήματα η γυναικεία κεφαλή **A 910**, η οποία χρονολογείται γύρω στο 310 π.Χ., πιθανότατα, ανήκει στην αρχική φάση, αν και χρονικά πλησιάζει το μεταίχμιο των δύο φάσεων.

II. Β' Οικοδομική Φάση

Μετά την καταστροφή του αρχικού ναού δε φαίνεται να μεσολαβεί μεγάλο χρονικό διάστημα από την επανίδρυσή του, καθώς παρατηρείται χρονική ακολουθία μεταξύ των ευρημάτων. Η β' οικοδομική φάση του ναού ο οποίος φαίνεται να ακολουθεί ως προς την κάτοψη και τον προσανατολισμό τον παλαιότερο ναό, πιθανότατα, ξεκινά γύρω στα τελευταία έτη του 4^{ου} ή στις πρώτες δεκαετίες του 3^{ου} αι. π.Χ. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγούμαστε από την ανεύρεση κεραμικής αυτής της εποχής κοντά στη θεμελίωση του νεώτερου ναού. Πιο συγκεκριμένα μεταξύ της κεραμικής που εντοπίστηκε κοντά στην έδραση της δυτικής και βόρειας πλευράς της β' φάσης ανήκει το σκυφίδιο **K 10594**, που τοποθετείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., καθώς και το τμήμα κανθάρου με ριπιδωτή διακόσμηση του α' μισού του 3^{ου} αι. π.Χ. Το ιερό λειτουργεί μέχρι και τα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ., οπότε καταστρέφεται από πυρκαγιά, όπως διαπιστώνεται από τα παχιά στρώμα στάχτης σε όλη την έκταση του εσωτερικού του ναού, καθώς και τα έντονα ίχνη καύσης σε μεγάλο μέρος της κεραμικής.

Όσον αφορά το *terminus ante quem* της β' φάσης, τα ευρήματα που οδηγούν στην παραπάνω χρονολόγηση είναι ο λύχνος **K 7863**, που χρονολογείται μέχρι και το γ' τέταρτο του 1^{ου} αι. π.Χ. και ο λύχνος **K 9582**, ο οποίος χρονολογείται στα τέλη του

2^{ου} αι. π.Χ. με α΄ μισό του 1^{ου} αι. π.Χ., ο αμφορέας **K 14094**, που χρονολογείται από τα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. και επιβιώνει σαν σχήμα μέχρι και τις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ. Στην ίδια περίοδο ανήκει το τμήμα του πινακίου με την επίθετη λευκή διακόσμηση αστραγάλου που ανήκει στη λεγόμενη ομάδα “Large leaf Group” 3 και 4 της αθηναϊκής Αγοράς που χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} με αρχές 1^{ου} αι. π.Χ.

Στη παραπάνω περίοδο λειτουργίας του ιερού ανήκει ένα μεγάλο μέρος των ευρημάτων. Εκτός από τους προαναφερθέντες λύχνους, οι λύχνοι **K 7862**, **8110**, **9578**, και **10593**, καθώς και το θυμιατήρι **K 10352** εντάσσονται με ασφάλεια στη συγκεκριμένη περίοδο. Επιπλέον, οι κεφαλές ειδωλίων **E 3578**, **3582**, **4892**, τα θραύσματα **E 3815**, **3834**, **3835-3840-3851**, **E 3843** και ο πήλινος ανθορόδακας **E 3600** ανήκουν στην β΄ φάση της λειτουργίας του ιερού. Από την κεραμική που εντοπίστηκε στο ναό στην παραπάνω χρονική περίοδο εντάσσονται τα θραύσματα του ερυθρόβαφου κρατήρα και αυτά με τη διακόσμηση των εξηρημένων ταινιών, τα τμήματα των βαθιών λεκανών, το χείλος σκυφιδίου με την ακιδωτή διακόσμηση, τα θραύσματα σκυφιδίων με τογωνιώδες περίγραμμα στο ύψος της κοιλιάς και εκείνο με το ερυθροβαφές γάνωμα, καθώς και τα τμήματα κανθάρων. Στην ίδια περίοδο ανήκουν το θραύσμα πινακίου με την επίθετη, λευκού χρώματος, φυλλόσχημη διακόσμηση, οι αρυτήρες **K 10350** και **K 10351**, τα θραύσματα των ανάγλυφων σκύφων, τα θραύσματα των μυροδοχείων και τα τμήματα των μελαμβαφών λεκανίδων με τογωνιώδες περίγραμμα. Στην παραπάνω περίοδο λειτουργίας του ιερού θα πρέπει να ενταχθούν το ακέφαλο αγαλματίδιο **A 909** και τα δύο επίχρυσα δαχτυλίδια που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του ναού.

5.2 – Προβληματισμοί σχετικά με την ίδρυση και τη διάρκεια της λειτουργίας του ιερού.

Όπως διαπιστώνεται, λοιπόν, από τα παραπάνω η παρουσία του ιερού στον συγκεκριμένο χώρο φαίνεται να είναι μακράνιση. Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποδηλώνουν στο χώρο λατρεία πρωιμότερη του 5^{ου} αι. π.Χ., εντούτοις, αυτή δεν μπορεί να αποκλειστεί, καθώς η ύπαρξη της θυμέλης αφήνει υπόνοιες για έμπυρες τελετές οι οποίες δεν άφηναν αρκετά ανιχνεύσιμα και χρονολογήσιμα στοιχεία και

ενδεχομένως να αποτέλεσε την αιτία για την ανέγερση των δύο διαδοχικών ναών⁴³³. Παρόμοια εικόνα παρουσιάζει το μεγάλο ιερό της Εννοδίας στις Φερές, όπου ένας χθόνιος βωμός αποτέλεσε, πιθανόν, τον πυρήνα για την ίδρυση ενός ναού από ξύλα και πλιθιές, ο οποίος δεν μπορεί να ανιχνευθεί ανασκαφικά παρά μόνο από τα αναθήματα των πιστών⁴³⁴.

Οι καταστροφές των ναών κατά τα τέλη του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και κατά τα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ. δε μπορούν να συνδεθούν με ασφάλεια με κάποια ιστορικά γεγονότα, εφόσον απουσιάζουν εκείνα τα στοιχεία που θα προσέφεραν αδιαμφισβήτητες αποδείξεις. Έτσι μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν. Σχετικά με την α' φάση δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία που να συνδέουν την καταστροφή του ναού με κάποια γνωστή πολεμική αναμέτρηση που έλαβε χώρα στην περιοχή ή μια φυσική καταστροφή, όπως έναν σεισμό. Οι συγκρούσεις μεταξύ του Κασσάνδρου και του Δημητρίου Πολιορκητή που πραγματοποιούνται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. εντοπίζονται στο ανατολικό τμήμα της Αχαΐας Φθιώτιδας, καθώς το δυτικό βρίσκεται στην κατοχή του Κασσάνδρου⁴³⁵.

Η ανοικοδόμηση της β' φάσης του ναού συμπίπτει χρονικά με την ανέγερση της ελληνιστικής φάσης του μεγάλου ναού της Εννοδίας στις Φερές στην οποία, ενδεχομένως, βοήθησε οικονομικά ο Δημήτριος Πολιορκητής⁴³⁶. Μετά το θάνατο του Κασσάνδρου το 297 π.Χ. όλο το τμήμα της δυτικής Αχαΐας Φθιώτιδας περνάει στα χέρια του Δημητρίου Πολιορκητή. Η χρονική σύμπτωση της ανέγερσης των δύο ναών με την αλλαγή καθεστώτος στην πόλη της Μελιταίας, είναι δυνατόν να σχετίζονται και επομένως δε μπορεί να αποκλεισθεί η συμμετοχή με κάποιο τρόπο του Δημητρίου Πολιορκητή στην ανέγερση της β' φάσης του ναού μιας και οι δύο πόλεις συνδέονταν φιλικά από παλιά.

Όσον αφορά την τελική καταστροφή του ναού, η Δακορώνια⁴³⁷ αφήνει υπόνοιες για την απόδοσή της στον Σύλλα⁴³⁸ και την παρουσία του στην περιοχή το 86 π.Χ. Όμως δεν υπάρχουν πληροφορίες οι οποίες να συνδέουν την παρουσία του με εχθροπραξίες και καταστροφές στην πόλη. Επιπλέον, όπως και η ίδια υπογραμμίζει,

⁴³³ Robert 1939, 259.

⁴³⁴ Χρυσοστόμου 1998, 38.

⁴³⁵ Διοδ. Σικ. 20.110.1, 20.112.1.

⁴³⁶ Χρυσοστόμου 1998, 42.

⁴³⁷ Δακορώνια 2001, 404, υποσ. 6.

⁴³⁸ Πλούτ., Σύλλας, 20.1.

ορισμένοι τύποι κεραμικής κατεβαίνουν χρονικά μετά τα μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ. οπότε και τοποθετείται η καταστροφή του ναού.

Ένα άλλο στοιχείο που θα πρέπει να συζητηθεί είναι η παρουσία του ναού σε σχέση με την τείχιση της πόλης της Μελιταίας. Όπως προαναφέρθηκε⁴³⁹, ναοί αφιερωμένοι στην Εννοδία τοποθετούνταν εξωτερικά των τειχών και κοντά σε κάποια κεντρική πύλη της πόλης. Εφόσον η ίδρυση του ιερού ανήκει στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., τότε έχουμε ένα *terminus ante quem* για την τείχιση της πόλης και την επέκτασή της από την ακρόπολη, όπου υπάρχουν ενδείξεις για κατοίκηση στην αρχαϊκή εποχή, στις υπώρειες του λόφου και στην κάτω πόλη ήδη πριν από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. Επίσης το νοτιοδυτικό νεκροταφείο το οποίο είναι κοντά το ιερό θα πρέπει να ήταν σε χρήση ήδη από εκείνη την εποχή ή να υπήρχαν αρχαιότεροι τάφοι πλησίον του, όπως στην περίπτωση των ιερών της Εννοδίας στις Φερές⁴⁴⁰. Η πόλη ήταν φίλα προσκείμενη με τις Φερές, από όπου φαίνεται να ξεκίνησε και να διαδόθηκε η λατρεία της Εννοδίας ήδη πριν την εποχή των τυράννων, δηλαδή, πριν από το 404 π.Χ. και έτσι ίσως ερμηνεύεται η πρωιμότητα της λατρείας στην πόλη, καθώς το ιερό που εντοπίστηκε στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Αθ. Καλαμάρα αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα ανασκαμμένα ιερά εκτός των Φερών.

Συμπερασματικά θα μπορούσε να ειπωθεί ότι το συγκεκριμένο ιερό αποτελεί ένα από τα τρία επιβεβαιωμένα ανασκαφικά, ιερά της Εννοδίας μαζί με το μεγάλο και το μικρό ιερό της θεάς στις Φερές και το πρώτο εκτός των Φερών. Η συμβολή του στην έρευνα είναι πολύ σημαντική, καθώς αποτελεί μια συνθετική προσέγγιση της λατρείας της θεάς και γενικότερα της θρησκείας στη Μελιταία και στον ευρύτερο χώρο της Θεσσαλίας, βασιζόμενη σε δεδομένα που προέκυψαν από την ανασκαφική του έρευνα.

⁴³⁹ Βλ. κεφ. 3.2

⁴⁴⁰ Το μεγάλο και το μικρό ιερό της Εννοδίας στις Φερές ήταν ιδρυμένα πάνω σε νεκροταφείο της γεωμετρικής εποχής. Βλ. Χρυσοστόμου 1998, 37-8, 45.

6. – Η ενεπίγραφη βάση από το ιερό.

Η ενεπίγραφη βάση **Λ 870**, που αποκαλύφθηκε στο ιερό της Εννοδίας απέδωσε ορισμένες σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την προσωπογραφία της πόλης. Η βάση έφερε το άγαλμα το οποίο είχε αναθέσει στη θεά η Νικαγόρα, η κόρη του Πολυσάωνα. Το όνομα της αναθέτριας μαρτυρείται σε επιτύμβιες στήλες από τον Άτραγα⁴⁴¹ και από την Άζωρο⁴⁴² που χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ. Στη Θεσσαλία απαντά επίσης ο τύπος Νεικαγόρα σε επιγραφή του 1^{ου} αι. π.Χ. από τη Λάρισα⁴⁴³. Ο πατέρας της, ο Πολυσάων, διατέλεσε άρχοντας της πόλης⁴⁴⁴ στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. και μαρτυρείται σε αρκετές επιγραφές ως ξενοδόκος στη διευθέτηση της συνοριακής διαφοράς μεταξύ Άλου και Φθιωτιδών Θηβών⁴⁴⁵, ως βεβεωτήρ σε απελευθερωτική πράξη στους Δελφούς⁴⁴⁶ και πιθανόν, πρόξενος στην Υπάτη⁴⁴⁷. Τα αδέρφια του Κρατησίμαχος⁴⁴⁸ και Λαμπρόμαχος⁴⁴⁹ διατέλεσαν ιερομνήμονες στους Δελφούς στο β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ., ενώ ο τελευταίος εκπροσώπησε την πόλη ενώπιον της ρωμαϊκής συγκλήτου κατά τη διευθέτηση συνοριακής διαφοράς⁴⁵⁰ μεταξύ της Μελιταίας και του Ναρθακίου στα μέσα του ίδιου αιώνα. Προπάππους τους, πιθανόν, ήταν ο Ξένων Πολυσαωνείου ο οποίος αναφέρεται ως ένας από τους άρχοντες της πόλης κατά τη διευθέτηση συνοριακής διαφοράς μεταξύ της Μελιταίας και του Πεύματος⁴⁵¹, την οποία έκριναν δικαστές από την Κασσάνδρεια στο α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.

Όπως διαπιστώνεται από τα παραπάνω η Νικαγόρα καταγόταν από μια εξέχουσα και αριστοκρατική οικογένεια της πόλης. Τόσο η καταγωγή της, όσο και η ανάθεσή της, δίνουν τη δυνατότητα να διατυπωθούν ορισμένες σκέψεις σχετικά με την παρουσία της στο ιερό. Από τις επιγραφικές μαρτυρίες πληροφορούμαστε ότι οι

⁴⁴¹ *ArchΔελτ* 52 (1997), B2 Χρονικά, 526, αρ. 61.

⁴⁴² *SEG* 35, no. 544.

⁴⁴³ *IG IX*² 763.

⁴⁴⁴ *SGDI II*² 138.

⁴⁴⁵ *FdD III*⁴ 355.

⁴⁴⁶ *SGDI II* 2138.

⁴⁴⁷ Κοντογιάννης 1998, αρ. 64.

⁴⁴⁸ *FdD III*² 68.

⁴⁴⁹ *IG II*² 1133.

⁴⁵⁰ *IG IX*² 89.

⁴⁵¹ *FdD III*⁴ 351.

ιέρειες της Εννοδίας είχαν αριστοκρατική καταγωγή⁴⁵², η θητεία τους ήταν ετήσια και ήταν παρθένες⁴⁵³. Το αξίωμα της ιεροσύνης στην κλασική και ελληνιστική εποχή ήταν κοινωνικά επίζηλο αξίωμα γι' αυτό αναλαμβάνονταν από αντρικά και γυναικεία μέλη της τοπικής αριστοκρατίας, τα οποία είχαν τα τυπικά και ουσιαστικά προσόντα⁴⁵⁴.

Η Νικαγόρα, λοιπόν, πληρούσε τις προαναφερόμενες προϋποθέσεις για να ανέλθει σε ένα τέτοιο αξίωμα. Από τον κατάλογο που διασώζεται από το μεγάλο ιερό της Εννοδίας στις Φερές και χρονολογείται στο α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. μαθαίνουμε ότι οι ιέρειες κατά την ενιαύσια θητεία τους αφιέρωναν αργυρές φιάλες με έκτυπο προσωπίο της θεάς στη βάση τους στο ιερό για την κοινωνική τους προβολή, για ενθύμηση ή για ευχαριστία προς τη θεά⁴⁵⁵. Στο ιερό της Μελιταίας δεν διαπιστώνεται η παραπάνω πρακτική. Τα μόνα πολύτιμα αντικείμενα που θα μπορούσαν να συνδεθούν με την συγκεκριμένη πρακτική είναι τα δύο πανομοιότυπα επίχρυσα δαχτυλίδια με φακοειδή υαλόμαζα στη σφενδόνη⁴⁵⁶. Στο ιερό της Δήμητρας στο Δίον οι ιέρειες μετά την περάτωση της θητείας τους ανέθεταν στο ιερό⁴⁵⁷. Σε άλλα ιερά της ίδιας περιόδου, όπως αυτό της Αρτέμιδας στη Δήλο, ήταν σύνηθες οι γονείς των ιερειών να αφιερώνουν πορτραίτα των κορών τους για τις υπηρεσίες τους και την κοινωνική τους προβολή⁴⁵⁸. Ανάθεση πορτρέτων ιερειών, πιθανότατα, διαπιστώνεται και στο ιερό της Δήμητρας στο Δίον⁴⁵⁹.

Η παραπάνω ανάθεση, αν και δεν αποκλείεται, δεν μπορεί να συνδεθεί άμεσα με τελετές ενηλικίωσης, καθώς δεν υπάρχουν μαρτυρίες για την Εννοδία, οι οποίες να παραπέμπουν στην συγκεκριμένη πρακτική στα ιερά της με τη μορφή που αναφέρεται σε αυτά της Αρτέμιδας⁴⁶⁰, παρόλο που ήταν μια κουροτρόφος θεά.

Ωστόσο, αναθέσεις σε ιερά της Εννοδίας δεν πραγματοποιούνταν μόνο από γυναίκες αναθέτριες, ως ιέρειες ή απλά ως λατρευτές. Αρκετές είναι οι επιγραφικές

⁴⁵² Ένας κατάλογος με ονόματα ιερειών από το μεγάλο ιερό της Εννοδίας στις Φερές αφήνει το περιθώριο να υποθέσουμε ότι ανήκαν στην άρχουσα τάξη της πόλης. Βλ. Χρυσοστόμου 1998, 134, υποσ. 486.

⁴⁵³ Χρυσοστόμου 1998, 135.

⁴⁵⁴ Burkert 1993, 214-22.

⁴⁵⁵ Χρυσοστόμου 1998, 134-35.

⁴⁵⁶ Βλ. σελ 76 και κατάλογο ευρημάτων Α.Κ. ΜΕΛ.ΚΑΛ Ι-70 και Α.Κ. ΜΕΛ.ΚΑΛ Ι-71.

⁴⁵⁷ Πινγιάτογλου 2010, 212.

⁴⁵⁸ Dillon 2010, 40-3. Turner 1983, 324, 334-35.

⁴⁵⁹ Πινγιάτογλου 2010, 213.

⁴⁶⁰ Burkert 1993, 321-22, 535-36

μαρτυρίες που παρουσιάζουν άρρενες αναθέτες. Οι Φερές⁴⁶¹, η Λάρισα⁴⁶², η Φάλαννα⁴⁶³ και το Πύθιο⁴⁶⁴ είναι μερικές από τις περιοχές, όπου άνδρες αφιερώνουν σε ιερά της θεάς.

Επίσης, όπως διαπιστώνεται από τις επιγραφές που έχουν εντοπιστεί, ήταν αρκετά συνηθισμένο στα παραπάνω ιερά, εκτός από τις αναθέσεις, να γίνονται και απελευθερώσεις δούλων, οι οποίοι στη συνέχεια προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στο ναό σε συγκεκριμένες ημέρες του έτους, τις επονομαζόμενες «έθιμοι συναγωγαί» ή «έθιμοι ημέραι»⁴⁶⁵.

Η προαναφερόμενη βάση που έφερε την ανάθεση της Νικαγόρας, έχει χρησιμοποιηθεί δύο φορές λαμβάνοντας υπόψη τους δύο τόρμους που φέρει στην ανώτερη και στη μια στενή πλευρική της όψη. Και οι δύο τόρμοι φιλοξενούσαν γλυπτά μικρότερα του φυσικού μεγέθους. Από τα σωζόμενα τμήματα γλυπτών η γυναικεία κεφαλή **Λ 910**, χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. οπότε δε μπορεί να συνδεθεί με την παραπάνω ανάθεση στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., ενώ το ακέφαλο γυναικείο γλυπτό **Λ 909**, που φορά αττικό πέπλο και στηρίζεται σε δάδα είναι αρκετά μικρό για να ενταχθεί στον τόρμο της ενεπίγραφης βάσης. Επομένως η ανάθεση της Νικαγόρας παραμένει άγνωστη. Αυτή θα μπορούσε να είναι ένα γλυπτό που αναπαριστά τη θεά ή το πορτραίτο της ίδιας της αναθέτριας, το οποίο αφιερώθηκε για τις υπηρεσίες της στο ιερό .

⁴⁶¹ Χρυσοστόμου 1998, 43-7.

⁴⁶² IG IX² 578.

⁴⁶³ ΑρχΔελτ 10 (1926), 52, αρ. 24.

⁴⁶⁴ IG IX² 1286.

⁴⁶⁵ Νιγδέλης και Σουρής 1992, 73-5. Σε μικρή απόσταση από το ιερό εντοπίστηκε ασβεστολιθικός κιονίσκος με απελευθερωτικές πράξεις (βλ. σ. 27), οι οποίες δεν είναι δυνατόν να αναγνωστούν και να χρονολογηθούν με ακρίβεια, λόγω της κακής διατήρησης της επιφάνειας του κιονίσκου. Σε τακτά διαστήματα επαναλαμβάνεται η λέξη *απελεύθερος*. Αν και η απόσταση από το ιερό δεν είναι μεγάλη θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί στην σύνδεση της επιγραφής με αυτό, καθώς απουσιάζουν επιπλέον στοιχεία που θα διαφώτιζαν την τοπογραφία της θέσης.

7. – Η Λατρεία

7.1 – Η λατρεία της Εννοδίας στη Θεσσαλία και η εξάπλωσή της στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Η Εννοδία⁴⁶⁶ ήταν μια πολυδιάστατη θεότητα με χθόνια χαρακτηριστικά, η οποία απεικονίζεται ως φωσφόρος και συνδέεται, άλλοτε με τα νεκροταφεία και τις τιμές προς τους νεκρούς⁴⁶⁷ και άλλοτε με δρόμους, τρίστρατα και πύλες. Στην Γεωμετρική Εποχή η Εννοδία ήταν μια θεά Ανταία, όπως και η Εκάτη, η οποία εμφανιζόταν τις μεσονύκτιες ώρες και με το άντημα, απάντημα, συνάντημα προκαλούσε φόβο και κακό στους ανθρώπους⁴⁶⁸. Ορισμένοι ερευνητές⁴⁶⁹ της αποδίδουν το επίθετο Πότνια⁴⁷⁰ που αντιπροσωπεύει την θυλική υπόσταση της φύσης με διακιοδοσία στον αναπαραγωγικό κύκλο, στη γέννηση και τον θάνατο. Στην κλασική και ελληνιστική εποχή εκτός από τις παραπάνω ιδιότητες απέκτησε και μια άλλη υπόσταση πιο ανθρώπινη, φιλική, μειλίχια και ευμενής, η οποία τη συνδέει με τα παιδιά, τις παρθένες και τις άγαμες κόρες⁴⁷¹, την οικογένεια και την πόλη. Αυτή παρουσιάζεται ως κόρη της Δήμητρας⁴⁷², του Διός ή του Αδμήτου⁴⁷³ και φέρει τόσο τα χαρακτηριστικά της Αρτέμιδας, όσο και της Εκάτης της οποίας αρχικά αποτελούσε τη σκοτεινή, μαγική και δαιμονική υπόσταση⁴⁷⁴, στη συνέχεια όμως υιοθέτησε επιπλέον χαρακτηριστικά της, όπως τον γονιμικό και κουροτροφικό χαρακτήρα της. Αν και εικονογραφικά οι δύο θεότητες ομοιάζουν αποδιδόμενες ως νεαρές δαδοφόρες γυναίκες, ωστόσο διαφοροποιούνται ως προς το ότι η Εννοδία αποδίδεται συνήθως έφιππη ή με τη συνοδεία αλόγου⁴⁷⁵. Εκτός όμως από τις παραπάνω ιδιότητες οι δύο θεές λατρεύονται ως εννόδιες, προστάτιδες των οδοιπόρων, ενώ παράλληλα συνδέονται με τον Κάτω Κόσμο και τον κόσμο των ψυχών. Σε γενικές γραμμές οι δύο θεότητες φέρουν σχεδόν τα ίδια χαρακτηριστικά και ιδιότητες σε τέτοιο βαθμό που

⁴⁶⁶ Βλ. κεφάλαιο 1.1.

⁴⁶⁷ Φιλόστρατος, *Ηρωικός*, 184.

⁴⁶⁸ Χρυσοστόμου 1998, 118, υποσ. 402.

⁴⁶⁹ Παπαχατζής 1985.

⁴⁷⁰ Ο όρος πότνια μαρτυρείται ήδη σε μυκηναϊκές πινακίδες (Chadwick 1989, 89. Morris 2001, 424). Σε αυτή την πρώιμη εποχή ο όρος αφορά την Ήρα, το δίδυμο Δήμητρας-Κόρης και τον Δία ως σύζυγο της Ήρας (Koraka 2001).

⁴⁷¹ Wilamowitz-Moellendorff 1955, 172.

⁴⁷² Ευριπίδ., *Ιων*, 1048.

⁴⁷³ Χρυσοστόμου 1998, 264.

⁴⁷⁴ Kraus 1960, 82-3.

⁴⁷⁵ Robert 1960, 588-89. Χρυσοστόμου 1998, 145-55.

συχνά οι λατρείες τους συγχέονται. Η Εννοδία, εντούτοις αποτελεί μια αρχαία, αυτοτελή θεσσαλική θεά η οποία εναντιώθηκε στην εισαγωγή της λατρείας της Εκάτης την οποία φαίνεται να έχει αντικαταστήσει στη Θεσσαλία⁴⁷⁶, όπου είναι προφανής η απουσία σχετικών επιγραφικών μαρτυριών. Οι φιλολογικές πηγές⁴⁷⁷ τη συνδέουν με τη μαγεία και τις Θεσσαλές φαρμακεύτριες⁴⁷⁸. Αντίστοιχες πληροφορίες υπάρχουν για την Εκάτη την οποία επικαλούνται συχνά σε κατάδεσμούς⁴⁷⁹. Τα ιερά της σύμβολα ήταν οι δάδες τις οποίες έφερε ως φωσφόρος θεά, ενώ τα ιερά ζώα ήταν η σκύλα και το άλογο που τη συνοδεύουν και, πιθανόν, ο ταύρος και το φίδι⁴⁸⁰. Τα συγκεκριμένα σύμβολα και ιερά ζώα αποτελούν εικονιστικές επισημάνσεις του χαρακτήρα της Εννοδίας, ο οποίος είναι χθόνιος (σκύλα, άλογο)⁴⁸¹, γονιμοποιός (ταύρος)⁴⁸² και εξαγνιστικός (φίδι)⁴⁸³. Επίσης η θεά είχε ως ιερά φυτά τη μυρτιά και το ρόδο⁴⁸⁴.

Στις Φερές η Εννοδία είχε αντικαταστήσει την Αρτέμιδα στο δωδεκάθεο της πόλης, χωρίς ωστόσο να την εκτοπίσει και είχε πάρει τη θέση της, όπως η Θέμιδα είχε πάρει τη θέση της Ήρας, όπως συμπεραίνεται από τον βωμό των έξι θεαινών, που αποκαλύφθηκε στην πόλη⁴⁸⁵. Στον ίδιο βωμό το όνομά της αναγράφεται μεταξύ της Δήμητρας και της Εστίας τονίζοντας τη στενή σχέση των τριών θεοτήτων⁴⁸⁶. Στη Λάρισα η ίδια θεά λατρεύεται ως κουροτρόφος με την προσωνυμία *Κορουτάρρα*⁴⁸⁷, ενώ στις Φερές με την προσωνυμία *Κόριλλος*⁴⁸⁸ (Παρθένος) ως κουροτρόφος, αλλά και προστάτιδα των παρθένων κορών τις οποίες προετοίμαζε για τον γάμο, ενώ επίσης μεριμνούσε για την αίσια έκβαση των τοκετών αλλά και των καθαρμών από το μίasma της γέννας. Στη Λάρισα η λατρεία της ανιχνεύεται ήδη από το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. ως *Αστική* εγείροντας ερωτηματικά σχετικά με την πατρότητα της λατρείας

⁴⁷⁶ Kraus 1960, 73-83.

⁴⁷⁷ Πολύαινος, *Στρατηγήματα*, 8.43.

⁴⁷⁸ Cazeaux 1979. Βανχαγεντόρεν 2008.

⁴⁷⁹ Johhston 2008.

⁴⁸⁰ Χρυσοστόμου 1998, 179-82.

⁴⁸¹ Η σκύλα παραπέμπει άμεσα στον Κέρβερο φύλακα του Άδη. Παρόμοιο συνοδό είχε η Εκάτη, επίσης με χθόνια χαρακτηριστικά, βλ. Χρυσοστόμου 1998, 179-80.

⁴⁸² Ο ταύρος συνδέεται με τον Ποσειδώνα και με τη χθόνια υπόσταση, βλ. Χρυσοστόμου 1998, 181.

⁴⁸³ Παράλληλα το φίδι έχει χθόνιο χαρακτήρα αλλά αποτελεί και σύμβολο ευγονίας και ευκαρπίας, βλ. Χρυσοστόμου 1998, 181-82. Επιπλέον, η παρουσία του φιδίου τη συνδέει άμεσα με τον Δία Μελίχιο με χθόνια και εξαγνιστική υπόσταση, βλ. Burkert 1993, 419.

⁴⁸⁴ Χρυσοστόμου 1998, 183-4.

⁴⁸⁵ Χρυσοστόμου 1998, 50.

⁴⁸⁶ Χρυσοστόμου 1998, 50.

⁴⁸⁷ García και Helly 2007.

⁴⁸⁸ Χρυσοστόμου 1998, 110-11.

στην πόλη των Φερών⁴⁸⁹. Εντούτοις, ο Χρυσοστόμου ο οποίος έχει μελετήσει διεξοδικά τη λατρεία της υποστήριξε ότι αυτή μεταφέρθηκε στη Λάρισα μέσω των παροικούντων από τις Φερές⁴⁹⁰. Στην ίδια πόλη η θεά μαρτυρείται ως *Αλεξεατίς*, προερχόμενο, ενδεχομένως, από το ρήμα *αλέγω* που σημαίνει προφυλάσσω, αποτρέπω από αρρώστιες, ατυχήματα και βλαβερές παρενέργειες⁴⁹¹. Επιπλέον, έφερε το επίθετο *Σταθμία*⁴⁹² ως μια θεότητα των πυλών και των θυρών των σπιτιών, η οποία, όπως και η Εκάτη, προστάτευε την πόλη και την οικία και κατ' επέκταση την οικογένεια και τα παιδιά από κάθε κακόβουλη ενέργεια⁴⁹³. Η παρουσία ειδωλίων της Εννοδίας σε οικιακά ιερά στη Φάρσαλο θα πρέπει να συνδεθεί με την παραπάνω ιδιότητα⁴⁹⁴ που προφανώς έχει διττό χαρακτήρα, προστατευτικό αλλά και αποτροπαϊκό. Η χθόνια υπόσταση της θεάς πιστοποιείται στη Λάρισα μέσα από το επίθετο *Μυκαϊκή*, ένα όνομα που αποδίδεται συνήθως στον Ποσειδώνα Ενοσίχθονα, ο οποίος προσδιοριζόταν με το επίθετο *Μυκήτωρ*, δηλαδή, αυτός που προκαλεί σεισμούς με υπόκωφο ήχο και βοή. Η Εννοδία Μυκαϊκή, λοιπόν, μαζί με τον Ποσειδώνα, πιθανότατα, ήταν υπεύθυνοι για τους καταστροφικούς σεισμούς που συνέβαιναν συχνά στην ευρύτερη περιοχή⁴⁹⁵.

Στην Θεσσαλία, και συγκεκριμένα στη Λάρισα⁴⁹⁶, στο Πύθιο⁴⁹⁷ και στις Παγασές⁴⁹⁸, η Εννοδία απαντά και ως *Πατρώα*, δηλαδή, μια πατροπαράδοτη λατρεία, τουλάχιστον δύο γενεών. Στην Άζωρο λατρευόταν ως *Ιλιάς*, ένα επίθετο που το έφερε συνήθως η Αθηνά και, ενδεχομένως, προέρχεται από τον τόπο που λατρευόταν η

⁴⁸⁹ Ο Graninger (Graninger 2009, 118-19) υποστήριξε την άποψη ότι η λατρεία της Εννοδίας υπήρχε σε όλη τη Θεσσαλία, εφόσον υπάρχουν μαρτυρίες που την παρουσιάζουν ως πατρώα ή αστική, τουλάχιστον, από τον 5^ο αι. π.Χ. Αντίθετα ο Μαστροκώστας (Μαστροκώστας 1978) αφήνει υπόνοιες για την πατρότητα της λατρείας στη Θεσσαλία. Η ύπαρξη όμως στοιχείων που επιβεβαιώνουν τη λατρεία στη Θεσσαλία ήδη από την Γεωμετρική και Αρχαϊκή Εποχή, μάλλον ενισχύουν την πρώτη άποψη.

⁴⁹⁰ Χρυσοστόμου 1998, 58.

⁴⁹¹ Χρυσοστόμου 1998, 111.

⁴⁹² Με τον όρο *Σταθμός*, εκτός από τις πύλες των πόλεων και τις θύρες των σπιτιών, εννοείται το κατάλυμα για την διαμονή των οδοιπόρων και των ταξιδιωτών, όπως τα πανδοχεία. Η Εννοδία ως προστάτιδα των οδοιπόρων θα μπορούσε με το επίθετο *Σταθμία* να συνδέεται με μια λατρεία που σχετίζεται με την προστασία των ταξιδευτών. Βλ. Χρυσοστόμου 1998, 109, υποσ. 364.

⁴⁹³ Χρυσοστόμου 1998, 109.

⁴⁹⁴ Καραπάνου 2014, 426-28.

⁴⁹⁵ Χρυσοστόμου 1998, 108.

⁴⁹⁶ *ΑρχΔελτ* 51 (1996), Χρονικά, 382, αρ. 1, πιν. 98γ. Η συγκεκριμένη επιγραφή χρονολογείται στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. ενισχύοντας την αμφισβήτηση της πατρότητας της λατρείας στις Φερές. Βλ. Graninger 2009, 118-19.

⁴⁹⁷ *IG IX²* 1268.

⁴⁹⁸ *IG IX²* 358.

θεά⁴⁹⁹. Επίσης στο ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια απαντά με το επίθετο *Πολιάς* δίπλα στο όνομα της Εστίας⁵⁰⁰, ως προστάτιδα της πόλης και του δημόσιου βίου.

Στον 4^ο αι. π.Χ. αποκτά πανθεσσαλικό χαρακτήρα και μαζί με τη λατρεία του Απόλλωνα αποτελεί την θρησκευτική προπαγάνδα των Φερών τόσο σε επίπεδο Θεσσαλίας αλλά και ευρύτερα⁵⁰¹. Την εποχή αυτή η λατρεία της εντοπίζεται σε αρκετές θεσσαλικές πόλεις οι οποίες, συνήθως, αποτελούν κόμβους του οδικού δικτύου της Θεσσαλίας, καθώς και σε πόλεις της Μακεδονίας⁵⁰². Στη Βέροια η Εννοδία λατρεύεται με το επίθετο *Οσία* ως θεά των καθαρμών και των εξαγνιστικών τελετουργιών από τα μιάσματα⁵⁰³.

Από τη Θεσσαλία η λατρεία της μεταδίδεται στους Ωρεούς της Εύβοιας, στη Λοκρίδα, στην Αθήνα, στο Άργος, στην Σικυώνα, στην Κόρινθο, στην Μεσσήνη⁵⁰⁴, στη Θήρα και εξαπλώνεται μέχρι τον Κόπτο της Αιγύπτου⁵⁰⁵, την νήσο Ίσσα στις δαλματικές ακτές και την Σικελία⁵⁰⁶ με τα επίθετα Άρτεμις Φεραία, Εννοδία Φεραία ή Φεραία Θεά. Κατά την Ελληνιστική Εποχή η λατρεία της υπόκειται σε θεοκρασία με την Αρτέμιδα και εμφανίζεται εκτός Θεσσαλίας με την ονομασία Άρτεμις-Εννοδία φέροντας αρκετά από τα χαρακτηριστικά της Αρτέμιδας χωρίς, ωστόσο, οι δύο θεές να ταυτίζονται απόλυτα⁵⁰⁷.

7.2 – Τα στοιχεία της λατρείας της Εννοδίας στο ιερό της Μελιταίας.

Η λατρεία της θεάς, η οποία επιβεβαιώνεται τουλάχιστον από το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., διαδόθηκε στη Μελιταία πολύ νωρίς, λόγω των στενών σχέσεων της πόλης με τις Φερές. Αν και δεν υπάρχουν μαρτυρίες παροικούντων ή μετοίκων μεταξύ των πολιτών των δύο πόλεων εκατέρωθεν, αυτό θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένο, εφόσον οι δύο πόλεις συνδέονταν φιλικά ήδη πριν την εποχή των

⁴⁹⁹ Χρυσοστόμου 2008, 247. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 2004, 88-9.

⁵⁰⁰ Χρυσοστόμου 2008, 248.

⁵⁰¹ Graninger 2009.

⁵⁰² Χρυσοστόμου 1998, 53-84.

⁵⁰³ Χρυσοστόμου 1998, 105-6.

⁵⁰⁴ Θέμελης 1998, 120-21.

⁵⁰⁵ Χρυσοστόμου 1998, 85-8, 193-204.

⁵⁰⁶ Παλαιοθόδωρος 2012.

⁵⁰⁷ Χρυσοστόμου 1998, 206-7.

τυράνων⁵⁰⁸. Επιπλέον, η εισαγωγή της παραπάνω λατρείας, εκτός από την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων πολιτικών σκοπών μεταξύ των δύο πόλεων, συνδέεται και με τοπογραφικά δεδομένα, καθώς η πόλη είχε κομβικό χαρακτήρα στο οδικό δίκτυο της Θεσσαλίας, εφόσον δύο από τις σημαντικότερες αρτηρίες προς τη νότια Ελλάδα διέσχιζαν την «χώρα» της, τις οποίες και ήλεγχε⁵⁰⁹.

Βάσει των ευρημάτων που προέκυψαν κατά την ανασκαφική έρευνα του ιερού στη Μελιταία στοιχειοθετούνται ορισμένοι παράμετροι, σχετικά με τη λατρεία της θεάς στην πόλη. Παρόλο που επιγραφικά η θεά δε φέρει κάποιο επιπλέον επίθετο, όπως αναφέρθηκε ήδη για άλλες πόλεις, η λατρεία της φαίνεται να εμπεριέχει αρκετά από τα παραπάνω στοιχεία.

Ο χθόνιος χαρακτήρας της επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη της θυμέλης έξω από το ναό, καθώς και από την εγγύτητα του ιερού στο νοτιοδυτικό νεκροταφείο της πόλης. Η πολυάριθμη παρουσία λύχνων⁵¹⁰, εκτός της εξυπηρέτησης του φωτισμού του εσωτερικού του ναού, πιθανότατα, σχετίζεται και με τελετουργίες που λάμβαναν χώρα κατά τις νυχτερινές ώρες, όπως άλλωστε επέβαλε μια από τις υποστάσεις της θεάς⁵¹¹. Επιπλέον, η φωτιά των λύχνων έπαιξε σημαντικό ρόλο σε τελετουργίες καθαρμών⁵¹². Την ίδια χρήση φαίνεται να είχαν και τα θυμιατήρια που εντοπίστηκαν στον σηκό, καθώς χρησίμευαν στην απομάκρυνση των δυσάρεστων οσμών, μια πρωτόγονη, όπως φαίνεται, μορφή απολυμάνσεως⁵¹³.

Η παρουσία πολλών μαγειρικών σκευών, καθώς επίσης πινακίων και ηθμών στο ιερό, ενδεχομένως, συνδέεται με κάποια γιορτή κατά τη διάρκεια της οποίας τιμούσαν τους νεκρούς, αναλογικά με τον χθόνιο χαρακτήρα της θεάς, όπως οι *Χύτροι*, η γιορτή που λάμβανε χώρα κατά την τελευταία ημέρα των Ανθεστηρίων στην Αθήνα προς τιμή των νεκρών⁵¹⁴. Επιπλέον, τα ίδια αγγεία θα μπορούσαν να έχουν τελετουργική χρήση σε γιορτές που αφορούσαν την γονιμότητα⁵¹⁵, αντίστοιχες

⁵⁰⁸ Stählin 2008, 287.

⁵⁰⁹ Τις συγκεκριμένες οδούς χρησιμοποίησε ο Βρασιδίας το 424 π.Χ. (Θουκ., 4.78.1), ο Αγησίλαος το 394 π.Χ. (Ξενοφ., *Ελληνικά*, 4.3.7-9), ο στρατός των συμμάχων κατά το Λαμιακό Πόλεμο το 322 π.Χ. (Διοδ. Σικ., 18.15.1) και ο Σύλλας το 86/5 π.Χ. (Πλουτ., *Σύλλας*, 20.1).

⁵¹⁰ Η πλειονότητα των λύχνων φέρει ίχνη καύσης στο μυκτήρα τους γεγονός που επιβεβαιώνει ότι η παρουσία τους ήταν χρηστική στο ιερό.

⁵¹¹ Τα πολύμυξα φωτιστικά σκεύη που εντοπίστηκαν στο ιερό της Δήμητρας στην Κύθνο συνδέθηκαν με νυχτερινές δραστηριότητες, βλ. Μητσοπούλου 2010, 45.

⁵¹² Eitrem 1915, 76-132.

⁵¹³ Burkert 1993, 176.

⁵¹⁴ Burkert 1993, 493.

⁵¹⁵ Η Εννοδία ως *Κόρυλλος* ήταν η προστάτιδα των εγκύων γυναικών και κατ' επέκταση της γυναικείας γονιμότητας.

με αυτές που γίνονταν στα Θεσμοφόρια⁵¹⁶. Η παραπάνω άποψη ενισχύεται από την παρουσία των ειδωλίων της Δήμητρας-Κόρης, της Αθηνάς και της Αφροδίτης, θεότητες που σχετίζονται, τόσο με τη γονιμότητα της φύσης και των ζώων, όσο και της γυναίκας. Επίσης, οι οινοχόες, οι αμφορείς, οι κρατήρες και τα αγγεία πόσεως αποτελούσαν, μεταξύ άλλων, μέρος του τελετουργικού, καθώς υπάρχουν φιλολογικές μαρτυρίες οι οποίες αναφέρουν, ότι κατά τη διάρκεια ανάλογων εορτών γινόταν κατάνυξη οίνου⁵¹⁷.

Με τη γυναικεία υπόσταση και την ηλικία γάμου, πιθανόν, να συνδέονται τα τμήματα λεκανίδων με πώμα που εντοπίστηκαν στο ιερό. Αυτές χρησίμευαν για κοσμηματοθήκες, όπως οι πυξίδες και αποτελούσαν σύνηθες γαμήλιο δώρο, κτέρισμα σε γυναικείες ταφές⁵¹⁸ και ανάθημα σε ιερά και σε θεότητες που σχετίζονται με τις άγαμες κόρες ή την προστασία των παρθένων.

Ελκυστική θα ήταν η άποψη να συνδεθεί η παρουσία των λεκανών και των σκύφων στο ιερό με τελετουργίες λεκανομαντίας και σκυφομαντίας, οι οποίες αναφέρονται σε πηγές σχετικά με τη λατρεία της Εννοδίας⁵¹⁹. Ωστόσο, θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί, καθώς δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία τα οποία να επιβεβαιώνουν την παραπάνω πρακτική και επιπλέον τα συγκεκριμένα αγγεία αποτελούν συνηθισμένους τύπους και σε άλλα ιερά.

Αν και όχι τόσο κοινές, οι υδρίες και οι υδρίσκες απαντούν μεταξύ των ευρημάτων του ιερού. Αυτές συνδέονται με τη λατρεία της Δήμητρας και τον τελετουργικό εξαγνισμό με νερό⁵²⁰, γεγονός που επιβεβαιώνεται από το πλήθος υδριών και ειδωλίων υδριαφόρων γυναικών, που εντοπίζονται σε αντίστοιχα ιερά⁵²¹. Καθήκον των ιερειών ήταν να μεταφέρουν αγνό νερό από την ιερή πηγή⁵²². Σε μικρή απόσταση από το ιερό της Μελιταίας, όπως έχει ήδη αναφερθεί, εντοπίζεται μια πηγή η οποία, ενδεχομένως, σχετίζεται με τα τελετουργικά δρώμενα της συγκεκριμένης λατρείας. Η Εννοδία έχοντας εξαγνιστικό χαρακτήρα, είναι δυνατόν, να προϋπέθετε παρόμοιες τελετουργίες οι οποίες ερμηνεύουν την παρουσία των παραπάνω αγγείων στο ιερό.

⁵¹⁶ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 105.

⁵¹⁷ Αριστοφ., *Θεσμοφοριάζουσαι*, 733.

⁵¹⁸ *Agora* XII, 164.

⁵¹⁹ Χρυσοστόμου 1998, 132-33, υποσ. 481.

⁵²⁰ Eitrem 1915, 133-197.

⁵²¹ Δάφφα-Νικονάνου 1973, 31-2.

⁵²² Καλλίμαχος, *Υμνος* 2.110-112.

Όσον αφορά την ανεύρεση των πηλινών αγνύθων και των πηνίων, όπως επίσης και των επίχρυσων δαχτυλιδιών, αυτά θα μπορούσαν να συσχετιστούν με την νοικοκυροσύνη των γυναικών και γενικότερα με τη γυναικεία υπόσταση και να λογισθούν ως αναθήματα παρθένων πριν τον γάμο τους ή γυναικών που βρίσκονταν στις υπηρεσίες της θεάς⁵²³. Η ανάθεση αγνύθων και πηνίων αποτελεί συνηθισμένη πρακτική σε ιερά⁵²⁴.

Με τα παιδιά, την ενηλικίωση και τη μετάβαση από την παιδική ηλικία στην ωριμότητα, πιθανότατα, σχετίζονται τέσσερις οστέινοι αστράγαλοι που εντοπίστηκαν στο ιερό. Οι αστράγαλοι, κυρίως παιδικά παιχνίδια⁵²⁵, απαντούν πολύ συχνά σε παιδικές ταφές⁵²⁶, αλλά και ως αναθήματα σε ιερά⁵²⁷. Εξάλλου η Εννοδια μέσω του επιθέτου της *Κορουτάρρα*, το οποίο προέρχεται από τα ουσιαστικά κόρος(ή) και ταρσός (ταρρός) βοηθούσε τα μικρά παιδιά να ορθοποδήσουν. Οι ταρσοί είναι τα υπεύθυνα οστά για την όρθια στάση των ανθρώπων. Η παραπάνω ιδιότητα της θεάς παραλληλίζεται με αυτή της Αρτέμιδας Θροσίας ή Οθρωσίας, λατρεία αρκετά διαδεδομένη στη Θεσσαλία και στη νότια Ελλάδα⁵²⁸.

Μεταξύ των υπολοίπων ευρημάτων από το εσωτερικό του ναού περισυλλέχθηκαν και ορισμένα όστρεα. Αυτά ήταν πολύ συνηθισμένα σε παιδικές και γυναικείες ταφές, αλλά ταυτόχρονα απαντούν και σε ιερά και συνδέονται με την γέννηση των παιδιών και την ανατροφή τους⁵²⁹. Επιπροσθέτως τα όστρεα έχουν συνδεθεί με την γυναικεία ομορφιά και την ηλικία γάμου⁵³⁰, ενώ παράλληλα σχετίζονται με τη λατρεία της Αφροδίτης και της Δήμητρας⁵³¹. Η τελευταία μέρα της

⁵²³ Γυναικεία κοσμήματα που εντοπίστηκαν σε ιερό στην Πέλλα συνδέθηκαν με γυναίκες που υπηρετούσαν στο ιερό, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 218.

⁵²⁴ *Knossos* VIII, 122. Δρούγου 1991, 2. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 184.

⁵²⁵ Γενικά οι αστράγαλοι αποτελούσαν ένα από τα παιδικά παιχνίδια για τα παιδιά και ένα τυχερό παιχνίδι για τους ενήλικες. Αρκετές φορές είχαν ταφική χρήση ως κτερίσματα ή αποτελούσαν αναθήματα σε ιερά. Κάποιες φορές χρησίμευαν στην μαντική (αστραγαλομαντία). Βλ. Gilmour 1997, 171-73. Reese 1989, 64.

⁵²⁶ Πωλογιώργη 1988. Καλτσάς 1998, 302.

⁵²⁷ Stroud 1968, 304. Στο Καβείριο της Θήβας εντοπίστηκαν οστέινοι, γυάλινοι, μαρμάρινοι, χάλκινοι και από ήλεκτρο αστράγαλοι, βλ. Braun και Haevernick 1981, 113-14. Ένας πολύ μεγάλος αριθμός οστέινων αστραγάλων, κάποιοι εκ των οποίων ήταν διάτρητοι ή ενεπίγραφοι, εντοπίστηκε στο Κωρύκειο Άντρο, βλ. Amandry 1984, 347-78.

⁵²⁸ Graninger 2006, 150-67. Graninger 2007.

⁵²⁹ Στο ιερό του Απόλλωνα στο Σωρό Μαγνησίας, όπου ο Απόλλωνας λατρευόταν ως κουροτρόφος εντοπίστηκε μεγάλη κοιλότητα η οποία περιείχε πολλά θαλάσσια όστρεα, βλ. Μαζαράκης 2011, 155.

⁵³⁰ Stroszeck 2012, 70. Amandry 1984, 378-80.

⁵³¹ Reese 1989, 64, 70.

γιορτής των Θεσμοφορίων ήταν αφιερωμένη στα παιδιά, γεγονός που επιβεβαιώνει τον κουροτροφικό της χαρακτήρα⁵³².

Τα σιδερένια εγχειρίδια που βρέθηκαν στο εσωτερικό του ναού, εκτός από τον τελετουργικό τους χαρακτήρα ως ιερά μαχαίρια τα οποία μεταφέρονταν μέσα στα κάνιστρα από τις κανηφόρους για την θυσία ζώου⁵³³, θα μπορούσαν να έχουν και αναθηματικό χαρακτήρα. Παρόμοια εικόνα αποκομίζουμε από ιερά της Δήμητρας και της Κόρης, όπως αυτό στην Κόρινθο⁵³⁴ και στην Κνωσό⁵³⁵, καθώς και από το ιερό της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα⁵³⁶, όπου εντοπίστηκε ένας μεγάλος αριθμός σιδερένιων εγχειριδίων. Στην περίπτωση του ιερού της Εννοδίας αυτά θα μπορούσαν, επιπλέον, να συνδεθούν με την εννόδια μάχαιρα που έφεραν μαζί τους οι ταξιδευτές, οι οδοιπόροι και οι έμποροι για προστασία από τους ληστές, όταν διέσχιζαν μεγάλες αποστάσεις και ορισμένα από αυτά να αποτελούν αναθήματα της συγκεκριμένης τάξης.

Όσον αφορά την παρουσία των ειδωλίων στο χώρο του ιερού, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί η άποψη, ότι οι θεότητες οι οποίες αντιπροσωπεύονται ως πάρεδροι ή επισκέπτες στο ιερό μέσω αυτών, όπως η Αφροδίτη, η Αθηνά, η Κυβέλη, η Δήμητρα-Κόρη και ο Απόλλωνας σχετίζονται με την Εννοδία και τη λατρεία της. Παρόμοια πρακτική παρουσίας στο ίδιο ιερό παρέδρων θεοτήτων με συγγενικά χαρακτηριστικά παρατηρείται και σε άλλες περιοχές⁵³⁷ και αποτελεί σύνηθες φαινόμενο⁵³⁸.

Η Αφροδίτη, ειδώλια της οποίας απαντούν με μεγάλη συχνότητα σε τάφους⁵³⁹, δεν έχει μόνο χθόνια υπόσταση, αλλά αντιπροσωπεύει τη βλάστηση, τη γονιμότητα, τον γάμο και τα παιδιά⁵⁴⁰, τον οίκο και την οικογένεια⁵⁴¹ και ταυτόχρονα προστάτευε την πόλη, τον δημόσιο βίο και τα όρια⁵⁴². Με περίπου παρόμοιες

⁵³² Αριστοφ., *Θεσμοφοριάζουσαι*, 260. Πετρόπουλος 2010, 157.

⁵³³ Burkert 1993, 136.

⁵³⁴ Stroud 1968, 304.

⁵³⁵ *Knossos* VIII, 160, pl. 94.

⁵³⁶ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 149-50.

⁵³⁷ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 218. Πινγιάτογλου 2010, 210-12.

⁵³⁸ Alroth 1985. Alroth 1989, 65-6.

⁵³⁹ Ακαμάτη 1994, 251-53. Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 220-26.

⁵⁴⁰ Farnell 1896, 624-26.

⁵⁴¹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 218, υποσ. 721.

⁵⁴² Farnell 1896, 635, 662. Καρδαρά 1988, 78, 82.

ιδιότητες εμφανίζεται η Εννοδία μέσω των επιθέτων *Κορουτάρρα*, *Κόριλλος*, *Αλεξατίς*, *Σταθμία*, *Αστική* και *Πολιάς*, που αναφέρθηκαν πιο πάνω⁵⁴³.

Στο ταφικό και παρόδιο ιερό της Πασικράτας στη Δημητριάδα, το οποίο ήταν αφιερωμένο στην Αφροδίτη των νεκρών διαπιστώθηκε συλλατρεία της Εννοδίας⁵⁴⁴. Παράλληλα στη Λάρισα επιβεβαιώνεται επιγραφικά η συλλατρεία των δύο θεοτήτων βάσει μιας αετωματικής στήλης με αφιέρωση στην Αφροδίτη Εναγώνιο και στην Εννοδία Φωσφόρο⁵⁴⁵.

Η Αθηνά, μεταξύ άλλων⁵⁴⁶, έχει και αγροτική υπόσταση, όπως μπορεί να διαπιστωθεί από την ανεύρεση ειδωλίων της στο Θεσμοφόριο της Πέλλας ως προστάτιδα των βοοειδών της περιοχής⁵⁴⁷. Η παρουσία στο ιερό του ζωόμορφου πήλινου πλακιδίου **E3847**, που αποδίδει ταύρο ή αγελάδα, πιθανόν, ενισχύει την άποψη, ότι η παρουσία της λατρείας της Αθηνάς στο ιερό σχετιζόταν με την γονιμότητα των ζώων και των γυναικών. Επιπροσθέτως, ο ταύρος, σύμβολο της γονιμότητας, σχετιζόταν με την ίδια την Εννοδία και τη λατρεία της ως ένα από τα ιερά ζώα της θεάς. Ωστόσο, η Αθηνά συνδέεται και με την Κόρη-Περσεφόνη ως συνακόλουθός της μαζί με την Αρτέμιδα κατά τη στιγμή της αρπαγής της από τον Πλούτωνα κοντά στην Κυάνη κρήνη⁵⁴⁸.

Η παρουσία του ειδωλίου **E 3601**, που μπορεί να ταυτιστεί με τη Δήμητρα-Περσεφόνη συνάδει απόλυτα με τη λατρεία της Εννοδίας η οποία στις αρχαίες πηγές, όπως προαναφέρθηκε, παρουσιάζεται ως κόρη της Δήμητρας. Επιπροσθέτως, αρκετές ιδιότητες της θεάς, όπως η γονιμική, η κουροτροφική και ο χθόνιος χαρακτήρας της ταυτίζονται με αυτές της Δήμητρας⁵⁴⁹. Προς την ίδια άποψη συγκλίνει ένα αμφίγλυφο⁵⁵⁰ το οποίο στη μια πλευρά αναπαριστά την Εννοδία και στην άλλη τη Δήμητρα, καθώς και ένα ειδώλιο⁵⁵¹ το οποίο μπορεί να ταυτιστεί με τη Δήμητρα, που εντοπίστηκαν στο μικρό ιερό της Εννοδίας στις Φερές, γεγονός που ενισχύει την υπόθεση, ότι οι δύο θεές συνδέονται τελετουργικά. Η παραπάνω υπόθεση ενισχύεται από ένα μολύβδινο σφράγισμα, επίσης, από τις Φερές με απεικονίσεις της Δήμητρας

⁵⁴³ Παρόμοια χαρακτηριστικά φέρει η Κυβέλη ή αλλιώς Μητέρα των θεών (Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 207), στην οποία μπορεί να αποδοθεί το τμήμα ειδωλίου **E 3847**, που εντοπίστηκε στο ιερό.

⁵⁴⁴ Παπαχατζής 1958, 51-2. Παπαχατζής 1984, 149.

⁵⁴⁵ Χρυσοστόμου 2008, 251.

⁵⁴⁶ Burkert 1993, 300-7.

⁵⁴⁷ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 77.

⁵⁴⁸ Διοδ. Σικ. 5.3.3-4. Graf 1974, 154-57.

⁵⁴⁹ Δάφφα-Νικονάνου 1973, 29-30.

⁵⁵⁰ Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1990, 61.

⁵⁵¹ Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1990, 62.

και της Εννοδίας στις δύο όψεις του⁵⁵². Από την άλλη πλευρά στο ιερό της Δήμητρας-Κόρης στις Συρακούσες, μεταξύ άλλων, εντοπίστηκε μια προτομή της Εννοδίας ή Αρτέμιδας Φεραίας⁵⁵³ ενισχύοντας την άποψη, ότι οι λατρείες των δύο θεοτήτων συνδέονται. Παρόμοια εικόνα αποκομίζουμε από το Θεσμοφόριο της Δημητριάδας, στο οποίο επιβεβαιώνεται η παρουσία της Εννοδίας⁵⁵⁴.

Αν και δεν υπάρχει αντίστοιχο εύρημα από το ιερό της Μελιταίας⁵⁵⁵, η ανεύρεση στο μικρό ιερό των Φερών ενός ειδωλίου που αποδίδει νεαρή γυναίκα που φορά κοντό χιτώνα και ιμάτιο, στα πόδια ενδρομίδες και στο κεφάλι δερμάτινο σκούφο (*αλωπεκή*) και χορεύει μπροστά από ερμαϊκή στήλη⁵⁵⁶, πιθανόν, σχετίζεται με τελετουργίες κατά τις οποίες οι συμμετέχουσες γυναίκες χόρευαν, όπως αντίστοιχα μαρτυρείται στις γιορτές των Θεσμοφορίων⁵⁵⁷.

Η παρουσία του ειδωλίου **E 3580**, που αποδίδει εφηβική μορφή η οποία μπορεί να ταυτιστεί με τον Απόλλωνα, αφήνει το περιθώριο να λογισθεί ως επισκέπτης θεός στο ιερό. Η λατρεία του θεού σχετίζεται με αυτή της Εννοδίας, καθώς και οι δύο θεότητες συνδέονται με μιάσματα και εξαγνισμούς. Η Εννοδία ως *Οσία* έφερε την παραπάνω ιδιότητα. Άλλωστε ο ίδιος θεός μετά το φόνο του Δράκοντα Πύθωνα και την έκτιση της ποινής του εξαγνίστηκε από το μίasma από χθόνιες θεότητες, μεταξύ των οποίων ήταν και η Εννοδία⁵⁵⁸. Όμως, εκτός από την παραπάνω σχέση, οι δύο θεότητες φαίνεται να συνδέονται και διαφορετικά. Σύμφωνα με ένα χωρίο του Ιπποκράτη⁵⁵⁹, ο Απόλλωνας και η Εννοδία ήταν υπεύθυνοι για μια μορφή επιληψίας⁵⁶⁰ η οποία θεραπευόταν με εξαγνιστικές τελετές. Επιπλέον, μέσω του μύθου του Αδμήτου, βασιλιά των Φερών και της συζύγου του Άλκηστης, ο Απόλλωνας ο οποίος φιλοξενήθηκε από τον ίδιο και διατέλεσε βοσκός των κοπαδιών του, σχετίζεται με την Εννοδία και τον Κάτω Κόσμο στον οποίο βασιλιάς ήταν ο Άδμητος⁵⁶¹. Μια αναθηματική στήλη με αφιέρωση στην Εννοδία βρέθηκε στο ιερό

⁵⁵² Χρυσοστόμου 2008, 245.

⁵⁵³ Παλαιοθόδωρος 2014, 443.

⁵⁵⁴ Αβανιτόπουλος 1928, 93. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2010, 192.

⁵⁵⁵ Το τμήμα γυμνού χεριού ειδωλίου **E 3849** θα μπορούσε με επιφύλαξη να αποδοθεί σε χορεύτρια χωρίς, ωστόσο, η απόδοση στον συγκεκριμένο κοροπλαστικό τύπο να είναι και η μοναδική.

⁵⁵⁶ Χρυσοστόμου 1998, 46.

⁵⁵⁷ Αριστοφ., *Θεσμοφοριάζουσαι*, 947-8, 954, 1148. Farnell 1896, 87.

⁵⁵⁸ Χρυσοστόμου 1998, 251.

⁵⁵⁹ Ιπποκρ., *Περί ιερής νόσου*, 4.

⁵⁶⁰ Υπεύθυνη για ένα είδος επιληψίας των ανθρώπων θεωρούταν και η Κυβέλη, βλ. Burkert 1993, 243-45.

⁵⁶¹ Χρυσοστόμου 1998, 255.

του Απόλλωνα Πυθίου στο Πύθιο⁵⁶², γεγονός που αποδεικνύει ότι οι δύο θεοί ήταν σύνεδροι και ότι οι λατρείες τους συνδέονταν.

Όσον αφορά τα γλυπτά αναθήματα του ιερού, τα οποία συνιστούν, κυρίως τμήματα γυναικείων δαδοφόρων νεανικών μορφών, επιβεβαιώνουν την λατρευόμενη θεότητα, που δεν είναι άλλη από την Εννοδία, ακολουθώντας τους εικονογραφικούς τύπους που την παρουσιάζουν να κρατά δάδες.

Από το εσωτερικό του ναού περισυλλέχθηκαν αρκετά οστά ζώων, που ανήκαν, κυρίως σε χοιρίδια και αιγοπρόβατα. Η παρουσία τους υποδεικνύει την τέλεση δείπνων κατά τη διάρκεια των τελετουργικών δρώμενων. Παρόμοια εικόνα παρουσιάζει το ιερό του Απόλλωνα στο Σωρό Μαγνησίας⁵⁶³. Επιγραφικές μαρτυρίες αναφέρουν τη θυσία νεαρού θηλυκού κατσικιού προς τιμήν της Εννοδίας⁵⁶⁴. Παρόμοια θυσία πιστοποιείται στη Μελιταία προς τιμήν της παρθένου Ασπαλίδας⁵⁶⁵ η οποία λατρευόταν στην πόλη ως τη γονιμική υπόσταση της Αρτέμιδας που προστάτευε τις παρθένες κόρες και τις επίτοκες γυναίκες⁵⁶⁶. Η θυσία, λοιπόν, του νεαρού ζώου προς την Εννοδία, σχετίζεται με τα στοιχεία που τη συνδέουν με τον γονιμικό της χαρακτήρα και με τις παρθένες κόρες, καθώς υπάρχουν ενδείξεις, ότι για τον χθόνιο και εξαγνιστικό χαρακτήρα της γινόταν θυσία σκύλου⁵⁶⁷.

Ο γονιμικός χαρακτήρας της θεάς επιβεβαιώνεται επιπλέον και από το γεγονός, ότι στο μεγάλο ιερό της Εννοδίας στις Φερές συλλατρευόταν με τον Δία Άφριο ο οποίος ήταν προστάτης της ευφορίας των δένδρων και των αμπελιών⁵⁶⁸. Επίσης από το ίδιο ιερό προέρχεται ένα λίθινο ανάγλυφο με παράσταση γυναικείου αιδοιού⁵⁶⁹. Παρόμοια πήλινα αναθήματα προέρχονται από το Θεσμοφόριο της Πρόερνας⁵⁷⁰. Με το γονιμικό χαρακτήρα της θεάς θα πρέπει να συσχετιστούν τα σιδερένια δρεπανόσχημα εγχειρίδια και το δρεπάνι, τα οποία εντοπίστηκαν στο ιερό και να λογισθούν ως αναθήματα, καθώς ανάλογα ευρήματα προέρχονται από το ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα⁵⁷¹ και από το ιερό του

⁵⁶² Χρυσοστόμου 2008, 248.

⁵⁶³ Μαζαράκης 2011, 151.

⁵⁶⁴ Χρυσοστόμου 2008, 250.

⁵⁶⁵ Αντωνίνος Λιβεράλις, *Μεταμορφώσεων Συναγωγή* ΙΓ.

⁵⁶⁶ Για τη λατρεία της Αρτέμιδας Ασπαλίδας στη Μελιταία βλ. Cantarelli 2008, 371-434 και Σταυρογιάννης 2012 (υπό εκτύπωση).

⁵⁶⁷ Χρυσοστόμου 1998, 179-80. Θυσία σκύλου μαρτυρείται και για την Εκάτη

⁵⁶⁸ Χρυσοστόμου 1998, 232-33.

⁵⁶⁹ *RE* Suppl. XIX, 2, 1940, στ. 1009, λ. *Pherai* (E. Kirsten).

⁵⁷⁰ Δάφφα-Νικοννάνου 1979, 32-3, 83, πιν. 11, εικ. 3.

⁵⁷¹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 149, αρ. 393, πιν. 127γ.

Ποσειδῶνα στα Ἴσθμια⁵⁷². Στην ίδια κατεύθυνση προσανατολίζει ο πήλινος ρόδακας⁵⁷³.

Ταυτόχρονα, ὁμως, η θεά ἔφερε την ιδιότητα του καθαρμού από το μίasma τόσο της γέννας, ὅσο και του θανάτου και αυτό αποδεικνύεται από τη συλλατρεία της με το Δία Θαύλιο και τον Δία Μειλίχιο στις Φερές, την Αφροδίτη Πασικράτα στη Δημητριάδας και τον Απόλλωνα στο Πύθιο. Η παρουσία, λοιπόν, των επισκεπτών θεοτήτων, ὅπως διαπιστώνεται και στο ιερό της Μελιταίας, είναι ἀπόλυτα συνυφασμένη με τα χαρακτηριστικά της θεάς και αλληλοσυμπληρώνουν τη λατρεία της. Ἐτσι, αν και στην πόλη απαντά το ὄνομά της χωρίς κάποιο επιπλέον επίθετο, η λατρεία της συμπεριλαμβάνει αρκετά χαρακτηριστικά των επισκεπτών θεών που απαντούν στο συγκεκριμένο ιερό.

⁵⁷² *Isthmia* VII, 121, no. 448.

⁵⁷³ Τουράτσογλου 2009, 24-28.

8. – Συζήτηση

Συνοψίζοντας θα μπορούσε να ειπωθεί, όσον αφορά τη λατρεία της θεάς στη Μελιταία, ότι αυτή ήταν πολυδιάστατη. Το ιερό της ήταν εξωαστικό, ιδρυμένο σε ένα άνδριο, έξω από τη δυτικό τείχος, το οποίο συνδέεται με ένα από τα νεκροταφεία της πόλης, με μια πύλη της και με μια βασική οδική αρτηρία που οδηγούσε προς αυτήν, ακολουθώντας παρόμοια τοπογραφία με τα δύο ιερά της Εννοδίας στις Φερές. Ως προς την κάτοψή του ο ναός βρίσκεται παράλληλο στο μικρό ιερό της Εννοδίας, το οποίο συμπληρώνει μιας και εκείνου έχει καταστραφεί ένα μεγάλο τμήμα, δηλαδή, έχει τη μορφή απλού οίκου με πρόναο και σηκό.

Η κεραμική και τα υπόλοιπα ευρήματα τοποθετούν την ίδρυση του ιερού στη συγκεκριμένη θέση στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. χωρίς να μπορούμε να αποδώσουμε με βεβαιότητα την αιτία της καταστροφής του αρχικού ναού στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. ή στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., και του δεύτερου ναού στα μέσα περίπου του 1^{ου} αι. π.Χ. Αρκετά από τα αγγεία φαίνεται να αποτελούν τοπικά προϊόντα, χωρίς ωστόσο, να απουσιάζουν εισηγμένα αγγεία, κυρίως από την Αττική. Μέσω των παραπάνω ευρημάτων που αποδίδονται σε τοπικά εργαστήρια κεραμικής, κοροπλαστικής και γλυπτικής σκιαγραφείται η καλλιτεχνική δραστηριότητα της Μελιταίας και αναδεικνύεται η τοπική παραγωγή. Μάλιστα, μέσω των ενσφράγιστων κεράμων που διατηρούν μέρος του ονόματος του κεραμέα, αναδύεται μια σειρά εργαστηρίων τα οποία διαμορφώνουν μια πιο συγκεκριμένη εικόνα για την τοπική κεραμική παραγωγή της πόλης⁵⁷⁴.

Τα ευρήματα που εντοπίστηκαν σε αυτό παραπέμπουν σε λατρεία με χθόνια χαρακτηριστικά, η οποία σχετίζεται με τη γονιμότητα, την γέννηση και την ανατροφή των παιδιών, το γάμο και την οικογένεια. Βάσει αυτών, σκιαγραφείται η αρχαιολογική μορφή μιας γονιμικής θεάς με δικαιοδοσία στους ανθρώπους και τη φύση. Αναφορικά με την απόδοση από τη Δακορώνια⁵⁷⁵ του ιερού στην Αρτέμιδα-Ασπαλίδα, η τοπογραφία, τα ανασκαφικά δεδομένα και το αναθηματικό βάθρο με την αφιέρωση στην Εννοδία δεν αφήνουν περιθώρια αμφισβήτησης της λατρευόμενης σε αυτό θεότητας.

Μέσω των ειδωλίων που εντοπίστηκαν στο ναό, αρκετά από τα οποία μπορούν να ταυτιστούν με θεότητες, μπορούμε να υποθέσουμε ότι σε αυτόν

⁵⁷⁴ Για εργαστήρια που κατασκεύαζαν κεράμους και για τα προϊόντα τους βλ. Merker 2006, 20-84.

⁵⁷⁵ Δακορώνια 2001.

παρουσιάζονται ως πάρεδροι ή επισκέπτες και άλλοι θεοί, όπως η Αφροδίτη, η Δήμητρα-Κόρη, η Αθηνά και ο Απόλλωνας με συγγενικά χαρακτηριστικά με αυτά της Εννοδίας.

Αν και απουσιάζουν τα δημοσιευμένα ανασκαφικά δεδομένα από παραπλήσια ιερά, που θα μας επέτρεπαν με βεβαιότητα την ανασύνθεση της λατρείας της θεάς, ωστόσο, οι τελετουργίες που λάμβαναν χώρα στο ιερό μπορούν να παραλληλιστούν εν μέρει, βάσει των ευρημάτων, με αυτές που γινόντουσαν στα θεσμοφόρια και στα ιερά της Δήμητρας. Ο γονιμικός – κουροτροφικός και χθόνιος χαρακτήρας και των δύο θεοτήτων αφήνουν το περιθώριο να υποθέσουμε ότι οι δύο λατρείες ακολουθούσαν περίπου το ίδιο εθιμοτυπικό. Ο χαρακτηρισμός και των δύο θεοτήτων ως Πότνιες, καθώς και τα αρκετά κοινά χαρακτηριστικά τους, ίσως αποτελούν ενδείξεις μιας κοινής καταγωγής από μια προϊστορική θεά⁵⁷⁶. Από την άλλη πλευρά η ομοιότητές της με την Εκάτη⁵⁷⁷ ενισχύουν την παραπάνω άποψη, καθώς η συγκεκριμένη θεά συνδέεται άμεσα με τη Δήμητρα⁵⁷⁸.

Παρόλο που η Εννοδία φέρει αρκετά χαρακτηριστικά της Αρτέμιδας, σε τέτοιο βαθμό που συχνά οι δύο θεότητες να συγχέονται, εντούτοις δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί με βεβαιότητα η παρουσία της στο ιερό της Μελιταίας, αν και η λατρεία της ήταν έντονη στην πόλη. Την ίδια εικόνα παρουσιάζουν τα δύο ιερά της Εννοδίας στις Φερές. Αντίθετα, τόσο στη Θεσσαλία, όσο και στη Σικελία η θεά παρουσιάζεται, κυρίως σε ιερά της Δήμητρας μαζί με την Περσεφόνη, την Αφροδίτη, την Αθηνά και την Κυβέλη. Εντούτοις, στη Δημητριάδα, στο ιερό της Πασικράτας επιβεβαιώνεται η παρουσία της Εννοδίας με την Αρτέμιδα, μέσω ορισμένων αγαλματιδίων που εντοπίστηκαν σε αποθέτη του ιερού⁵⁷⁹. Το ίδιο μοτίβο επαναλαμβάνεται σε οικιακά ιερά της Φαρσάλου, όπου Άρτεμις και Εννοδία συνυπάρχουν μεταξύ άλλων θεοτήτων⁵⁸⁰. Συμπερασματικά θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η άποψη του Χρυσοστόμου⁵⁸¹ ο οποίος υποστήριξε ότι η Εννοδία και η Άρτεμις λατρεύονταν σε διαφορετικούς ναούς και είχαν διαφορετικές υποστάσεις στην πόλη των Φερών, ισχύει και για τη Μελιταία, καθώς, αν και η Άρτεμις λατρεύεται

⁵⁷⁶ Η Δήμητρα συνδέεται άμεσα με τη Θεσσαλία, όπου η λατρεία της αναφέρεται ήδη από τη μυκηναϊκή εποχή (Χρυσοστόμου 1998, 244, υποσ. 967).

⁵⁷⁷ Ο Ησίοδος στη Θεογονία αναφέρει την Εκάτη ως Πότνια (*Θεογονία*, 444-447).

⁵⁷⁸ Η Εκάτη συνδέεται μέσω της αρπαγής της Περσεφόνης με τη Δήμητρα, βλ. *Υμνος εις την Δήμητρα*, 51-61, 438-440. Μέσω του συγκεκριμένου μύθου η θεά συνδέεται με τα Ελευσίνια Μυστήρια, βλ. Burkert 1993, 459.

⁵⁷⁹ Χρυσοστόμου 1998, 192, υποσ. 706.

⁵⁸⁰ Καραπάνου 2014, 426-28.

⁵⁸¹ Χρυσοστόμου 1998, 187-90.

ευρύτατα στην πόλη, η παρουσία της δεν διαπιστώνεται με βεβαιότητα στο συγκεκριμένο ιερό.

Το εξωαστικό ιερό της Εννοδίας, λοιπόν, φαίνεται να κατείχε μια σημαντική θέση μεταξύ των ιερών της Μελιταίας, κρίνοντας από την πρωιμότητα της λατρείας, τη μακραίωνη παρουσία του στη συγκεκριμένη θέση και από το γεγονός, ότι η Νικαγόρα, η κόρη του άρχοντα της πόλης, Πολυσάωνα, πιθανόν, διατέλεσε ιέρεια της θεάς αφιερώνοντας ένα άγαλμα στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.

Τα παραπάνω στοιχεία μας επιτρέπουν να τοποθετήσουμε τη λατρεία της θεάς σε μια υψηλή θέση ανάμεσα στο δωδεκάθεο της πόλης και συνεκτιμώντας την με την λατρεία της στις Φερές, να υποθέσουμε ότι αποτελούσε μια από τις σημαντικότερες λατρείες της πόλης.

Όσον αφορά το ιερό, αυτό αποτελεί ένα από τα τρία ανασκαφικά επιβεβαιωμένα ιερά της Εννοδίας, το πρώτο εκτός των Φερών και ένα από τα πρωιμότερα, καθώς η λατρεία σε αυτό επιβεβαιώνεται από το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Η παρουσίαση του αρχαιολογικού υλικού που προέκυψε από την ανασκαφική του έρευνα, προσφέρει τα μέγιστα στην διερεύνηση της λατρείας της θεάς, καθώς αποτελεί την πρώτη συνθετική μελέτη, βασισμένη σε δεδομένα από ένα ανεσκαμμένο ιερό της. Παράλληλα, ο παραπάνω ναός συμπληρώνει ένα τμήμα της άγνωστης μνημειακής τοπογραφίας της Μελιταίας αναδεικνύοντας γλαφυρά μια όψη των θρησκευτικών δρώμενων της πόλης.

Βιβλιογραφία

- Αδάμ-Βελένη, Π. 1998. *Πέτρες Φλώρινας*. Θεσσαλονίκη.
- Αδάμ-Βελένη, Π., Π. Γεωργάκη, Β. Καλαβριά, και Α. Μπόλη. 2000. «Κλειστά σύνολα από την Αγορά της Θεσσαλονίκης.» Στο *Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης για την ελληνιστική κεραμική. Χρονολογικά προβλήματα, κλειστά σύνολα – εργαστήρια* επιμ. Ε. Κυπραίου, 275-97. Αθήνα.
- Αδάμ-Βελένη, Π., Ε. Πουλάκη, και Κ. Τζαναβάρη. 2003. *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους. Κεντρική Μακεδονία* επιμ. Ντ. Ζαφειροπούλου. Αθήνα.
- Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2000. «Ταφικά σύνολα από το Δυτικό νεκροταφείο των Φθιωτιδών Θηβών.» Στο *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία* επιμ. Ε. Κυπραίου, 133-46. Βόλος.
- Ager, S.L. 1989. "Judicial imperialism: the case of Melitaia." *Ancient History Bulletin* 3: 107-14.
- Ager, S.L. 1993. *Interstate Arbitrations in the Greek World, 337-90 B.C.* Berkeley.
- Ακαμάτη, Μ. 1994. *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι Πέλλας*. Αθήνα.
- Αλεξανδροπούλου, Α. 2007. «Η κεραμική των υστεροκλασικών και ελληνιστικών χρόνων από τη νεκρόπολη των Αιγών: πρώτες εκτιμήσεις.» *AEMΘ* 21: 135-42.
- Alroth, B. 1987. "Visiting Gods – Who and why." *Proceedings of the Uppsala symposium 1985* ed. T. Linders and G. Nordquist. Acta universitatis upsaliensis Boreas. Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern civilizations 15, 9-19. Uppsala.
- Alroth, B. 1989. *Greek gods and figurines. Aspects of anthropomorphic dedications* ed. R. Holthoer and T. Linders. Uppsala.
- Αξενίδης, Θ. 1947. *Η Πελασγίς Λάρισα και η αρχαία Θεσσαλία (κοινωνική και πολιτική ιστορία) Α' μέχρι της Μακεδονικής ηγεμονίας*. Αθήνα.
- Amandry, P. 1984. "Os et coquilles." Στο L' Antre Corycien II. *BCH Suppl.* 9: 347-80.
- Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, Ο. 1990. «Ένα νέο ιερό στις Φερές.» Στο *Υπέρεια. Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο 30-31 Μαΐου – 1 Ιουνίου 1986*, επιμ. Π. Καμηλάκης και Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, 57-70. Αθήνα.

- Αραχωβίτη, Π., Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, και Μ. Τσιγάρα. 2012. «Ναός Θαυλίου Διός. Νέα δεδομένα.» Στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 3. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος 12.3-15.3 2009*, επιμ. Α. Μαζαράκης-Αινιάν, Τόμος Ι, 451-58. Βόλος.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1907. «Εν Φεραίς, Δώριος ναός παρά την κάτω πόλιν.» *ΠΑΕ*: 160-61.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1908. «Εν Φθιώτισι Θήβαις.» *ΠΑΕ*: 163-201.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1910. «Μεγαρικοί σκύφοι Φθιωτίδων Θηβών.» *ΑρχΕφημ*: 82-94.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1911. «Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1911.» *ΠΑΕ*: 280-356.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1912. «Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία και Μακεδονία κατά το έτος 1912.» *ΠΑΕ* 154-246.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1915. «Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία.» *ΠΑΕ*: 131-200.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1924. «Φερών Θεσσαλίας Ανασκαφαί.» *ΠΑΕ*: 107-8.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1925. «Ανασκαφαί ιερού Θαυλίου εν Φεραίς της Θεσσαλίας.» *ΠΑΕ*: 37-42.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1926. «Ανασκαφαί εν τω Ιερώ του Διός Θαυλίου.» *ΠΑΕ*: 115-17.
- Αρβανιτόπουλος, Α. 1928. *Αι γραπταί στήλαι Δημητριάδος – Παγασών*. Αθήνα.
- Βανχαγεντόρεν, Κ. 2008. «Οι μάγισσες της Θεσσαλίας: Μια αρχαία παράδοση.» Στο *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας. Πρακτικά Συνεδρίου 9-11 Νοεμβρίου 2006*, επιμ. Α.Π. Γκλεγκλέ, 169-75. Θεσσαλονίκη.
- Bell, M. 1981. *Morgantina Studies I. The Terracottas*. Princeton, New Jersey.
- Béquignon, Y. 1937^a. *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie*. Paris.
- Béquignon, Y. 1937^b. *La vallée du Spercheios*. Paris.
- Bergquist, B. 1990. *Symptotic space: A functional aspect of Greek dining-rooms*. Oxford.
- Besques, S. 1972. *Musée national du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite Grecs Etrusques et Romaines III. Epoques Hellénistique et Romaine Grèce et Asie Mineure*. Paris.
- Bouchon, R. 2008. “L’ère auguste ébauche d’une histoire politique de la Thessalie sous Auguste.” *BCH* 32: 427-71.

- Burkert, W. 1993. *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή – Κλασσική εποχή*. Μετφρ. Ν. Μπεζαντάκος και Α. Αβαγιανού. Αθήνα.
- Βήτος, Γ., και Μ. Πανάγου. 2009. «Η κεραμική από το ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό. Προκαταρκτική μελέτη.» Στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος 16.3-19.3 2009*, επιμ. Α. Μαζαράκης-Αινιάν, Τόμος Ι, 309-28. Βόλος.
- Biesantz, H. 1965. *Die thessalischen Grabreliefs. Studien zur nordgriechischen Kunst*. Mainz.
- Burn, L., και R. Higgins. 2001. *Catalogue of Greek terracottas in the British Museum*. Vol. III. London.
- Cambitoglou, A., O. Tudor Jones, G. Jonner, και B. Mc Loughin. 2001. "The metal objects." Στο *Torone I. The excavations of 1975, 1976, and 1978*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας Αρ. 207. Athens.
- Cantarelli, Fl. 1995. "Tessaglia Meridionale. Ricerche storico - topografiche. Il primo ciclo delle indagini (1989-1991): I sistemi viari." *Bollettino di Archeologia XVI-XVIII* (1992): 302-28.
- Cantarelli, Fl. 2009. "Le ultime attività del gruppo italiano: anticipazione sul sistema difensivo della polis Meliteia." Στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος 16.3-19.3 2006*, επιμ. Α. Μαζαράκης-Αινιάν, Τόμος ΙΙ, 1187-94. Βόλος.
- Cantarelli, Fl., R. Capel-Badino, D. Citro, C. Cuscuna, S. de Francesco, E. Esposito, R. Federico, S. Morretta, C. Pesarini, P. Puppo, A. Bianchi-Spinelli, και G. Spinelli. 2008. *Acaia Ftiotide I. Intagini geostoriche, storiografiche, topografiche e archeologiche*. Rubbettino.
- Cazeaux, J. 1979. "La Thessalie des magiciennes." Στο *La Thessalie. Actes de la Table-Ronde, 21-24 Juillet 1975*, 265-75. Lyon.
- Chadwick, J. 1989. "The women of Pylos." Στο *Text, Tablets and Scribes. Studies in Mycenaean epigraphy and economy offered to E.L.Bennett, Jr.* ed. J.P. Oliver and T.G. Palaima, *Minos* 10, 43-96. Salamanca.
- Γιαννόπουλος, Ν. 1925/26. «Φθιωτικά.» *ΑρχΕφημ*: 183-89.
- Γιαννόπουλος, Ν. 1927/28. «Επιγραφή εκ Φίλιας Καρδίτσης.» *ΑρχΕφημ*: 119-27.
- Δακορώνια, Φ. 1997. «Σύνολα κεραμικής από τάφους από την ανατολική Λοκρίδα.» Στο *Δ' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, χρονολογικά προβλήματα, κλειστά σύνολα-εργαστήρια*, επιμ. Λ., Κυπραίου, 41-9. Αθήνα.

- Δακορώνια, Φ. 2000. «Ασυνήθιστοι τύποι ελληνιστικών αγγείων από την κοιλάδα του Σπερχειού.» Στο *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία*, επιμ. Ε. Κυπραίτου, 214-20. Βόλος.
- Δακορώνια, Φ. 2001. «Άρτεμις – Ασπαλίζ.» Στο *Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή*, επιμ. Α. Αλεξανδρή και Ι. Λεβέντη, 403-10. Αθήνα.
- Damangel, R., και G. Daux. 1928. *Fouillés de Delphes II. Le sanctuaire d'Athéna Pronaia*. Paris.
- Δάφφα-Νικονάνου, Α. 1973. *Θεσσαλικά ιερά Δήμητρος και κοροπλαστικά αναθήματα*. Εταιρία Θεσσαλικών Μελετών. Βόλος.
- Daux, G. 1959. "Chronique des fouilles." *BCH* 83: 567-793.
- Daux, G. 1981. "Notes de lecture." *BCH* 105: 569-91.
- Daux, G., και P. De la Coste-Messelière. 1924. "De Malide en Thessalie." *BCH* 48: 343-76.
- Dillon, S. 2006. *Ancient Greek portrait Sculpture: contexts, subjects and styles*. Cambridge-New York.
- Dillon, S. 2010. *The Female Portrait Statue in the Greek World*. Cambridge.
- Dinsmoor, W.B. 1950. *The architecture of ancient Greece*. London.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 1990. «Φεραϊκά εργαστήρια «Μεγαρικών» σκύφων.» Στο *Β' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, 121-34. Αθηνά.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 1994. «Τα ελληνιστικά λυχνάρια των Φερών.» Στο *Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης για την ελληνιστική κεραμική. Χρονολογημένα σύνολα – εργαστήρια. 24-27 Σεπτεμβρίου 1991, Θεσσαλονίκη*, 363-88. Αθήνα.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 2000. «Μήτρες για την κατασκευή ανάγλυφων σκύφων από τις Φερές και άλλες περιοχές της Θεσσαλίας.» Στο *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική* επιμ. Ε. Κυπραίτου, 507-14. Αθηνά.
- Δρούγου, Σ. 1991. «Βεργίνα. Το ιερό της Μητέρας των θεών.» *ΑΕΜΘ* 5: 1-7.
- Δρούγου, Σ. 1992. *Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964. Οι πήλινοι λύχνοι*. Αθήνα.
- Δρούγου, Σ., και Γ. Τουράτσογλου. 1980. *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βέροιας* επιμ. Αικ. Νίνου. Υπουργείο Πολιτισμού. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου Αρ. 28. Αθήνα.
- Eitrem, S. 1915. *Opferritus und Voropfer der Griechen und Römer*. Kristiania.

- Ζαούρη, Α., και Ε. Μέλλιου. 2000. «Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λάρισας.» Στο *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία* επιμ. Ε. Κυπραίου, 82-110. Βόλος.
- Farnell, L.R. 1896. *The cults of city states*. Oxford.
- Frothingham, A.L. 1888. "Archaeological news." *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts* 4: 472-530.
- Garcia, R.J., και B. Helly. 2007. "Εννοδία Κορουτάρρα "celle qui dote d'alimentation, de croissance" et autres divinités kourotrophes en Thessalie." *RPh* 80: 291-312.
- Gilmour, G.H. 1997. "The nature and the function of astragalus bones from archaeological contexts in the Levant and Eastern Mediterranean." *OJA* 16 (2): 167-75.
- Gkikaki, M. 2011. "Die weiblichen Frisuren auf den Münzen und in der Großplastik zur Zeit der Klassik und des Hellenismus. Typen und Ikonologie." Ph.D. diss., Julius-Maximilians-Universität, Würzburg.
- Gow, A.S.F. 1912. "On the meaning of the word Thymele." *JHS* 32: 213-38.
- Graf, F. 1974. *Eleusis und die orphische Dichtung Athens in vorhellenistischer Zeit*. Berlin – New York.
- Graf, F. 1985. *Nordionische Kulte. Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia*. Rome.
- Grainger, J. 1995. "The Expansion of the Aitolian League, 280-260 BC." *Mnemosyne* 48: 313-43.
- Graninger, C.D. 2006. "The regional cults of Thessaly." Ph.D. diss., Cornell University.
- Graninger, C.D. 2007. "Studies in the cult of Artemis Throsia." *ZPE* 162: 151-64.
- Graninger, C.D. 2009. "Apollo, Ennodia, and fourth-century Thessaly." *Kernos* 22: 109-24.
- Graninger, C.D. 2011. *Cult and Koinon in Hellenistic Thessaly*. Leiden-Boston.
- Gummey-Pemberton, E. 1970. "The Vrysoula Classical deposit from Ancient Corinth." *Hesperia* 39: 265-307.
- Helly, Br. 1971. "Décrets de Démétrias pour les juges étrangers." *BCH* 95: 543-59.
- Helly, Br. 2001. "Un décret fédéral des Thessaliens méconnu dans une cité

- d'Achaïe Phthiotide (*IG IX² 103*).” *BCH* 125: 239-87.
- Helly, Br., και J.L.G. Ramon. 2008. “Deux nouvelles épiclèses de la déesse En(n)odia dans des inscriptions de Larisa.” Στο *Πολύμητις, Mélanges offerts à Françoise Bader*, 41-53. Louvain.
- Higgins, R.A. 1967. *Greek Terracottas*. London.
- Hope-Simpson, R., και O.T.P.K. Dickinson. 1979. *A gazetteer of Aegean civilisation in the Bronze Age*, *Studies in Mediterranean archaeology* 52. Göteborg.
- Θέμελης, Π. 1998. «Ανασκαφή Μεσσήνης» *ΠΑΕ*: 89-126.
- Θέμελης, Π., και Ι. Τουράτσογλου. 1997. *Οι τάφοι του Δερβενίου*. Υπουργείο πολιτισμού, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου Αρ. 59. Αθήνα.
- Ιωαννίδου, Αλ. 1972. «Δοκιμαστική ανασκαφή εις Μελιταίαν Φθιώτιδος.» *ΑΑΑ* 5: 47-57.
- Jardé, A., και M. Laurent. 1902. “Inscriptions de la Grèce du Nord.” *BCH* 26: 322-98.
- Johnston, S. 2008. “Magic and the dead in Classical Greece.” Στο *Greek magic, Ancient, medieval and modern* ed. J.C.B. Petropoulos, 14-21. London.
- Jost, M. 1985. *Sanctuaires et cultes d'Arcadie*. Etudes péloponnésienes IX. École française d'Athènes. Paris.
- Κακαβογιάννης, Ε. 1980. «Ομηρικοί σκύφοι Φερών Θεσσαλίας.» *ΑΑΑ* 13: 262-84.
- Κακαβογιάννης, Ε. 1994. «Κεφάλι μαρμάρινου αγάλματος Θεάς από τις Φερές της Θεσσαλίας.» Στο *Υπέρεια. Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*. Βελεστίνο 2-4 Οκτωβρίου 1992. 61-78. Αθήνα.
- Καλογεροπούλου, Α. 1984. «Όρος Διός Παρνησίου.» *ΗΟΡΟΣ* 2, 111-18.
- Καλτσάς, Ν. 1998. *Ακανθος Ι. Η ανασκαφή του νεκροταφείου κατά το 1979*. Υπουργείο πολιτισμού, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου Αρ. 65. Αθήνα.
- Καντά, Κ. 1993. *Ελευσίνα. Ο αρχαιολογικός χώρος και το Μουσείο της. Μυθολογία-Μυστήρια-Ιστορία*. Αθήνα.
- Καραπάνου, Σ. 2014. «Πήλινα ειδώλια από την πόλη της ελληνιστικής Φαρσάλου.» Στο *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Διεθνές Συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη* επιμ. Α. Γιαννικουρή. Ρόδος 26-29 Νοεμβρίου 2009. Τόμος Ι, 419-34. Αθήνα.

- Καραπάνου, Σ., και Σ. Κατακούτα. 2000. «Αγγεία με ειδική χρήση από τη Φάρσαλο.» Στο *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία* επιμ. Ε. Κυπραίου, 112-31. Βόλος.
- Καραχρήστος, Β. 2007. «Πολιτική και στρατιωτικές αναμετρήσεις κατά το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Η τύχη της Άλου.» Στο *Αχαιοφθιωτικά Γ'. Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών, Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας 13-15 Οκτωβρίου 2000, Τόμος Α', 177-210. Αλμυρός.*
- Καρδάρ, Χρ. 1988. *Αφροδίτη Ερυκίνη: ιερόν και μαντεϊόν εις την Β.Δ. Αρκαδία*. Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρία. Αθήνα.
- Kilian, K. 1975. *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*. München.
- Kleiner, G. 1984. *Tanagrafigurinen. Untersuchungen zur hellanistischen Kunst und Geschichte*. Berlin-New York.
- Κοντογιάννης, Α. 1998. «Συμβολές στη θεσσαλική επιγραφική, Ι: Η διαλεκτική ταυτότητα των λαών του Μαλιακού κόλπου.» Αδημοσίευτη δ.δ. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Kopaka, K. 2001. "A day in Potnia's life. Aspects of Potnia and reflected "Mistress" activities in the Aegean Bronze Age." Στο *POTNIA. Deities and religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th international Aegean conference, Aegaeum 22*, ed. R. Laffineur and R. Hägg, 15-27. Göteborg.
- Kraus, Th. 1960. *Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland*. Heidelberg.
- Kravaritou, S. 2011. "Synoecism and religious interface in Demetrias." *Kernos* 24: 111-35.
- Lafèvre, F. 1998. *Amphictionie pyléo-delphique, Histoire et institutions*, BEFAR 298. Athens.
- Λεβέντη, Ι. 2012. «Τα πήλινα ειδώλια του ιερού του Απόλλωνος στη θέση Σωρός Μαγνησίας.» Στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 3. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος 12.3-15.3 2009*, επιμ. Α. Μαζαράκης-Αινιάν, Τόμος Ι, 299-313. Βόλος.
- Leventi, I. 2013. "Marble sculptures from Phthiotis in the Lamia museum." *BSA* 108: 275-321.
- Lehmann-Hartleben, K. 1940. "Preliminary report on the second campaign of excavation in Samothrace." *AJA* 44: 328-58.

- Λεκατσάς, Π. 1971. *Διόνυσος*. Αθήνα.
- Leyenaar-Plaisier, P. 1979. *Les terres cuites Grecques et Romaines. Catalogue de la collection du musée national des antiquités a Leiden*. Leiden.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 1989-1991. «Ανατολικό νεκροταφείο Πέλλας.» *ΑρχΔελτ* 44-46, Μελέτες: 73-85.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 1994. *Οι λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, επιμ. Ε. Κυπραίου. Υπουργείο Πολιτισμού. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου Αρ. 53. Αθήνα.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 1996. *Το Θεσμοφόριο της Πέλλας* επιμ. Ε. Κυπραίου. Υπουργείο Πολιτισμού. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου Αρ. 55. Αθήνα.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., επιμ. 2000. *Το ιερό της Μητέρας των θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα*. Θεσσαλονίκη.
- Μαζαράκης-Αινιάν, Α. 2011. «Το ιερό του Απόλλωνα στο «Σωρό» Μαγνησίας.» Στο *Ταξιδεύοντας στην κλασική Ελλάδα. Τόμος προς τιμή του καθηγητή Πέτρου Θέμελη* επιμ. Π. Βαλαβάνης, 143-70. Αθήνα.
- Μαλαकाσιώτη, Ζ. 2000. «Ελληνιστική Άλος. Νοτιοανατολικό νεκροταφείο: Ταφικά σύνολα.» Στο *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία* επιμ. Ε. Κυπραίου, 147-55. Βόλος.
- Marshall, F.H. 1907. *Catalogue of the finger rings, Greek, Etruscan and Roman: in the department of antiquities, British Museum*. London.
- Μαστροκόστας, Ε. 1978. «Εἰς τὸ ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα ἐκ Πέλλης AAA X (1977), 259-263.» *AAA* 11: 195-96.
- Merker, G.S. 2006. «The greek tile works at Corinth. The site and the finds.» *Hesperia* Suppl. 35.
- Μητροπούλου, Α. 1978. *Αττικά εργαστήρια γλυπτικής. Αναθηματικά ανάγλυφα με κοινή προέλευση*. Αθήνα.
- Μητροπούλου, Ε. 1990. «Λατρείες Φερών.» Στο *Υπέρεια. Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας»*. Βελεστίνο 30-31 Μαΐου – 1 Ιουνίου 1986 επιμ. Π. Καμηλάκης και Α. Πολυμέρου-Καμηλάκη, 71-87. Αθήνα.
- Μητσοπούλου, Χρ. 2010. «Το ιερό της Δήμητρας στην Κύθνο.» Στο *Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Πρακτικά συμποσίου πανεπιστημίου Θεσσαλίας τμήμα ιστορίας, αρχαιολογίας και κοινωνικής*

- ανθρωπολογίας, Βόλος 4-5 Ιουνίου 2005 επιμ. Ι. Λεβέντη και Χρ. Μητσοπούλου, 43-90. Βόλος.
- Miller, S.G. 1974. "The Altar of the Six Goddesses in Thessalian Pherai." *California Studies in Classical Antiquity* 7: 231-56.
- Mollard-Besques, S. 1963. *Myrina II. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite Grecs et Romains. Musée de Louvre et collections des universités de France*. Paris.
- Morris, S.P. 2001. "Potnia Aswia: Anatolian contributions to Greek religion." Στο *POTNIA. Deities and religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th international Aegean conference, Aegaeum 22*, ed. R. Laffineur and R. Hägg, 423-34. Göteborg.
- Μπακαλάκης, Γ. 1959. «Προϊστορικός συνοικισμός παρά τη Μελιταία.» *Θεσσαλικά* 2: 80-91.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 2010. «Λατρείες Δήμητρας και Κόρης στη Δημητριάδα.» Στο *Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Πρακτικά συμποσίου πανεπιστημίου Θεσσαλίας τμήμα ιστορίας, αρχαιολογίας και κοινωνικής ανθρωπολογίας, Βόλος 4-5 Ιουνίου 2005 επιμ. Ι. Λεβέντη και Χ. Μητσοπούλου*, 179-99. Βόλος.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α., και Π. Τριανταφυλλοπούλου. 2012. «Από τα αρχαία νεκροταφεία της Δημητριάδας – Παγασών». *ΑρχΔελτ* 58-64, Μελέτες: 211-324.
- Μπούγια, Π. 2007. «Επιτύμβιες στήλες από τη Μελίτεια.» Στο *Αχαιοφθιωτικά Γ', Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Αλμυριωτικών Σπουδών, Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας, 13-15 Οκτωβρίου 2000*, Τόμος Α', 283-300. Αλμυρός.
- Μπούγια, Π. 2008. «Αχαΐα Φθιώτις.» Στο *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, επιμ. Α. Βλαχόπουλος, 326-33. Αθήνα.
- Muller, A. 1996. *Les terres cuites votives du Thesmophorion de l'atelier au sanctuaire*. Etudes Thasiennes XVII. Ecole Française d'Athènes, Athènes.
- Mylonopoulos, J., ed. 2006. "Das Heiligtum des Zeus in Dodona. Zwischen Orakel und venatio." Στο *Archäologie und Ritual Auf der Suche nach der rituellen Handlung in den antiken Kulturen Ägyptens und Griechenlands*, 185-214. Wien.

- Νιγδέλης, Π.Μ., και Γ. Σουρής. 1992. «Απελευθερωτική επιγραφή από το ιερό της Ενοδίας (Εξοχή Κοζάνης).» *Τεκμήρια* 2: 69-81.
- Νικολάου, Ε. 2000. «Το βόρειο νεκροταφείο της Δημητριάδας.» Στο *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία* επιμ. Ε. Κυπραίου, 45-58. Βόλος.
- Nilsson, M. 1906. *Griechische Feste von religiöser Bedeutung (mit Ausschluss der attischen)*. Leipzig.
- Nilsson, M. 1955. *Geschichte der griechischen Religion I. Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft*. München.
- Νικολαΐδου-Πατέρα, Μ. 1994. «Σύνολο ελληνιστικής κεραμικής από τα περίχωρα της Ηιόνας.» Στο *Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, χρονολογημένα σύνολα-εργαστήρια*, 104-14. Αθήνα.
- Ορλάνδος, Α.Κ. 1959. *Το έργο της Αρχαιολογικής Εταιρίας κατά το 1958*. Αθήνα.
- Østby, E. 1990. «Ο ναός Διός Θαυλίου - Τα θεμέλια και η αναπαράστασις.» Στο *Υπέριβα. Α' Διεθνές Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*. Βελεστίνο 30-31 Μαΐου και 1 Ιουνίου 1986 επιμ. Π. Καμηλάκης και Α. Πολυμέρου-Καμηλάκη, 33-55. Αθήνα.
- Østby, E. 1992. "Der dorische Tempel von Pherai." *OpAth* 19: 85-104.
- Østby, E. 1994. "A reconsideration of the Classical Temple at Pherai." Στο *Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990*, 139-42. Αθήνα.
- Παλαιοθόδωρος, Δ. 2012. «Η λατρεία της Αρτέμιδος Φεραίας από τη Θεσσαλία στις Συρακούσες.» Στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 3. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης. Βόλος 12.3-15.3 2009*, επιμ. Α. Μαζαράκης-Αινιάν, Τόμος Ι, 439-50. Βόλος.
- Πάντος, Π. 1981. «Εννοδία Οσία. Θεσσαλική θεά στη Βέροια.» *Αρχαιογνωσία* 2: 96-106.
- Παπακωνσταντίνου, Μ.-Φ. 2000^α. «Τα ελληνιστικά λυχνάρια του Εχίνου.» Στο *Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης για την ελληνιστική κεραμική. Χρονολογικά προβλήματα, κλειστά σύνολα – εργαστήρια* επιμ. Ε. Κυπραίου, 333-44. Αθήνα.
- Παπακωνσταντίνου, Μ.-Φ. 2000^β. «Εχίνος. Κλασικό-Ελληνιστικό νεκροταφείο.» Στο *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία* επιμ. Ε. Κυπραίου, 204-13. Βόλος.

- Παπασταθοπούλου, Α. 2007. «Ελληνιστικός θαλαμωτός τάφος στον Δομοκό.» Στο *Αχαιοφθιωτικά Γ'. Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Αλμυριωτικών Σπουδών, Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας*, 13-15 Οκτωβρίου 2000, 301-12. Αλμυρός.
- Παπαχατζής, Ν. 1956. «Η Πασικράτα της Δημητριάδας.» *Θεσσαλικά Α'*: 50-6.
- Παπαχατζής, Ν. 1960. «Η Κορώπη και το ιερό του Απόλλωνα.» *Θεσσαλικά Γ'*: 3-24.
- Παπαχατζής, Ν. 1972. «Ζευς Άφριος.» Στο *Κέρνος. Τιμητική προσφορά στον Γεώργιο Μπακαλάκη*, 119-21. Θεσσαλονίκη.
- Παπαχατζής, Ν. 1984. «Μύθοι και αρχαιότερες λατρείες της θεσσαλικής Μαγνησίας.» *ΑρχΕφημ*: 130-50.
- Παπαχατζής, Ν. 1985. «Θεσσαλικές προολυμπιακές θεότητες του Κάτω κόσμου.» *ΑρχΕφημ*: 45-56.
- Παππά, Β. 2014. «Πήλινοι ανθοκάλυκες από τη Μινώα της Αμοργού.» Στο *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Διεθνές Συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη επιμ. Α. Γιαννικουρή. Ρόδος 26-29 Νοεμβρίου 2009. Τόμος Ι*, 209-20. Αθήνα.
- Parcker, R. 1996. *Athenian religion: a history*. Oxford.
- Perlman, P. 2000. "Gortyn. The first seven hundred years (part 1)." Στο *Polis and Politics. Studies in ancient Greek history*, ed. P. Flensted-Jensen, Th.-H. Nielsen and L. Rubinstein, 59-90. Copenhagen.
- Πετράκος, Β. 1999. *Ο δήμος του Ραμνούντος. Ι. Τοπογραφία: Σύνοψη των ανασκαφών και των ερευνών 1813-1998*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας Αρ. 181. Αθήνα.
- Πετρόπουλος, Μ. 2010. «Η λατρεία της Δήμητρας στην Αχαΐα.» Στο *Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Πρακτικά συμποσίου πανεπιστημίου Θεσσαλίας τμήμα ιστορίας, αρχαιολογίας και κοινωνικής ανθρωπολογίας, Βόλος 4-5 Ιουνίου 2005 επιμ. Ι. Λεβέντη και Χ. Μητσοπούλου*, 155-78. Βόλος.
- Philippson, P. 1944. *Thessalische Mythologie*. Zürich.
- Πινγιάτογλου, Σ. 2010. «Το ιερό της Δήμητρος στο Δίον.» Στο *Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Πρακτικά συμποσίου πανεπιστημίου Θεσσαλίας τμήμα ιστορίας, αρχαιολογίας και κοινωνικής ανθρωπολογίας*,

- Βόλος 4-5 Ιουνίου 2005* επιμ. Ι. Λεβέντη και Χ. Μητσοπούλου, 201-24. Βόλος.
- Poggesi, G., S. Savona, M.Ch. Monaco, και M. Monaco. 1997. Un deposito di ceramiche tardoclassiche ed ellenistiche del Cabirio di Lemno.» Στο Δ' *Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, χρονολογικά προβλήματα, κλειστά σύνολα-εργαστήρια*, 220-31. Αθήνα.
- Pollaco, L. 1952/54. "Una testa di Igea dal Cabirio di Lemno." *ASAtene* 14-16: 471-75.
- Πωλωγιώργη, Μ.Ι. 1988. «Τάφοι του Ωρωπού.» *ΑρχΔελτ* 43, Μελέτες: 114-38.
- Queyrel, F. 1984. "Un nouveau bornage inscrit à Delphes." *BCH* 108: 703-7.
- Ρακατσάνης, Κ., και Α. Τζιαφάλιας. 1997. *Λατρείες και ιερά στην αρχαία Θεσσαλία. Α' Πελασγιώτις*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα Δωδώνη: Παράρτημα Αρ. 63. Ιωάννινα.
- Ρακατσάνης, Κ., και Α. Τζιαφάλιας. 2004. *Λατρείες και ιερά στην αρχαία Θεσσαλία. Β' Περραιβία*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα Δωδώνη: Παράρτημα Αρ. 71. Ιωάννινα.
- Ramon, J.L.G., και Br. Helly. 2007. "Εννοδία Κορουτάρρα (celle qui dote de nourriture, de croissance) et autres divinités kourotrophes en Thessalie." *RPh* 80 (2): 291-312.
- Ραυτοπούλου, Ε. 1989. «Αναθηματικό άγαλμα από τη Μελιταία: Απήχηση ενός θεϊκού τύπου.» Στο *Φίλια Έπη εις Γ. Μυλωνά δια τα εξήντα έτη του ανασκαφικού του έργου*, Τόμος Γ, 222-28. Αθήνα.
- Reese, D. 1989. "Faunal Remains from the Altar of Aphrodite Ourania, Athens." *Hesperia* 58: 63-70.
- Robert, F. 1939. *Thymélè*. Paris.
- Robert, L. 1960. "Une déesse à cheval en Macédoine." *Hellenica* XI-XII: 588-95.
- Robinson, C.A. 1945. "The Zeus Ithomatas of Ageladas." *AJA* 49: 121-27.
- Rotroff, S. 1991. "Attic West Slope vase painting". *Hesperia* 60: 59-102.
- Scäfer, J. 1968. *Hellenistische Keramik aus Pergamon*. Deutsches Archäologisches Institut. Berlin.
- Schmaltz, B. 1974. *Terrakotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben*. Band V. Deutsches Archäologisches Institut. Berlin.
- Sekunda, N. 1997. "The Kylooi and Eubiotoi of Hypata during the Imperial Period." *ZPE* 118: 207-26.

- Sordi, M. 1958. *La Lega Tessala fino ad Alessandro Magno*. Roma.
- Sprawski, S. 2008. "Leonnatus's campaign of 322 B.C." *ELECTRUM* 14: 9-31.
- Sprawski, S. 2011. «Ο Ιάσων των Φερών.» Μεταφρ. Ε. Γαλανούλη. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 60: 113-28.
- Stählin, Fr. 2008. *Η αρχαία Θεσσαλία*. Μεταφρ. Γ. Παπασωτηρίου και Α. Θανοπούλου. Θεσσαλονίκη.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 2001. *Το αρχαιολογικό μουσείο Πειραιώς*. Αθήνα.
- Σταμπολίδης, Ν., και Α. Παρλαμά επιμ. 2000. *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*. Αθήνα.
- Σταυρογιάννης, Α. 2010. «Ιερά και λατρείες στην αρχαία Μελιταία». Στο *Πρακτικά του 4^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας 9,10 και 11 Νοεμβρίου 2007*, 585-98. Λαμία.
- Σταυρογιάννης, Α. 2011. «Το Άστυ και η Χώρα της αρχαίας Μελιταίας.» Στο *Ασπαλίσ Ι. Επιστημονική ημερίδα για την ιστορία και την αρχαιολογία της Μελιταίας και της ευρύτερης περιοχής της, 5 Αυγούστου 2011*. Μελιταία (υπό εκτύπωση).
- Σταυρογιάννης, Α. 2012. «Δίας Οθρύιος». Στο *Ιερά και λατρείες στην αρχαία Θεσσαλία*. British School at Athens 30 Νοεμβρίου – 1 Δεκεμβρίου 2012 (υπό εκτύπωση).
- Σταυρογιάννης, Α. 2013. «Σκύφοι με ανάγλυφη διακόσμηση από τη Μελιταία. Πρώτη παρουσίαση.» Στο *Πρακτικά 5^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας 16, 17 και 18 Απριλίου 2010*, 115-34. Λαμία.
- Stroszeck, J. 2011 "Grave gifts in child burials in the Athenian Kerameikos: The evidence of sea shells." Στο *L'Enfant et la mort dans l'antiquité III. Le matériel associé aux tombes d'enfants. Actes de la table ronde internationale organisée à la Maison Méditerranéenne des Sciences de l'Homme (MMSH) d'Aix-en-Provence, 20-22 Janvier 2011* ed. A. Hermay and C. Dubuis. Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 12, 57-75. Paris.
- Stroud, R. 1968. "The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth: Preliminary Report II: 1964-1965." *Hesperia* 37: 299-330.
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1984. «Ανέκδοτες Θεσσαλικές επιγραφές.» *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 7: 193-237.

- Töpperwein, E. 1976. *Terrakotten von Pergamon*. Deutsches Archäologisches Institut. Berlin.
- Τουράτσογλου, Ι. 2009. «Ερως Έλλην.» Στο *Ερως. Από τη Θεογονία του Ησιόδου στην ύστερη αρχαιότητα* επιμ. Σταμπολίδης Ν. – Τασούλας Γ., 24-28. Αθήνα.
- Τριανταφυλλοπούλου, Π. 2000, «Νεκροταφείο των Αμφανών. Οι πρώτοι ελληνιστικοί τάφοι.» Στο *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία* επιμ. Ε. Κυπραίου, 60-9. Βόλος.
- Τσάκαλου-Τζαναβάρη, Κ. 2002. *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής* επιμ. Ε. Κυπραίου. Υπουργείο Πολιτισμού. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου Αρ. 7. Αθήνα.
- Τσάκος, Κ., και Γ. Γιαννακόπουλος. 2014. «Κοροπλαστική από το ιερό της Δήμητρας Θεσμοφόρου στη Σάμο.» Στο *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Διεθνές Συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη* επιμ. Α. Γιαννικουρή. Ρόδος 26-29 Νοεμβρίου 2009. Τόμος Ι, 231-46. Αθήνα.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτου, Μ. 2005. *Μακεδονικοί τάφοι στον Φοίνικα και στον Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης* επιμ. Ντ. Ζαφειροπούλου. Υπουργείο Πολιτισμού. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου Αρ. 91. Αθήνα.
- Turner, J.A. 1983. *Hiereiai: Acquisition of feminine priesthoods in Ancient Greece*. Santa Barbara.
- Uhlenbrock, J.P., ed. 1990. "The coroplast and his craft." Στο *The coroplast's art. Greek terracottas of Hellenistic world*, 15-21. New York.
- Ure, A.D. 1960. "Euboean Floral Black-Figured Vases." *BSA* 55: 211-17.
- Van Antwerp Fine, J. 1932. "The problem of Macedonian holdings in Epirus and Thessaly in 221 B.C." *TAPA* 63: 126-55.
- Vogeikoff-Brogan, N. 2000. "Late Hellenistic pottery in Athens: A new deposit and further thoughts on the association of pottery and societal change." *Hesperia* 69: 293-333.
- Voza, G. 1968-1969. L'Attività della soprintendenza alle antichità della Sicilia orientale fra il 1965 e il 1968. Intervento di G. Voza (Siracusa). *ΚΩΚΑΛΙΟΣ* XIV-XV: 357-64.
- Wade-Gery, H.T. 1924. "Jason of Pherae and Aleuas the Red." *JHS* 44: 55-64.
- Weastlake, H.D. 1998. «Η Θεσσαλία τον 4^ο αι. π.Χ.» Μεταφρ. Ε. Σωτηρίου. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 34: 32-48.

- Weastlake, H.D. 2000. «Η Θεσσαλία τον 4^ο αι. π.Χ.» Μεταφρ. Ε. Σωτηρίου. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 37: 80-98.
- Wilamowitz-Moellendorff, von U. 1886. *Isyllos von Epidauros*. Berlin.
- Wilamowitz-Moellendorff, von U. 1955². *Der Glaube der Hellenen I*. Klafenbach – Günther.
- Woodward, A.M. 1910. “Greek Inscriptions from Thessaly.” *Annals of Archaeology and Anthropology* 3: 145-60.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 2004. «Ανάγλυφοι σκύφοι από τη δυτική Θεσσαλία, νομός Καρδίτσας.» Στο *ΣΤ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική* επιμ. Ε. Κυπραίου, 137-47. Αθήνα.
- Χρυσοστόμου, Π. 1994. «Εν(ν)οδία, Ενοδία, Εκάτη, Εκάτη Ενοδία.» Στο *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Λύων, 17-22 Απριλίου 1990* επιμ. Ε. Κυπραίου και Ντ. Ζαφειροπούλου, Τόμος Β΄, 339-46. Αθήνα
- Χρυσοστόμου, Π. 1998. *Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά* επιμ. Ε. Κυπραίου. Υπουργείο Πολιτισμού, δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου Αρ. 64. Αθήνα.
- Χρυσοστόμου, Π. 1999-2001. «Ταφικό ιερό μυστών του Διονύσου στη Μενήδα Βοττιαίας.» *AAA* 32-34: 195-220.
- Χρυσοστόμου, Π. 2008. «Η θεσσαλική θεά Εννοδία ή Φεραία. Τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα της τελευταίας δεκαετίας (1991-2006).» Στο *1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας. Πρακτικά Συνεδρίου 9-11 Νοεμβρίου 2006*, επιμ. Λ.Π. Γκλεγκλέ, 245-57. Θεσσαλονίκη.
- Zelnick-Abramovitz, R. 2000. “The xenodokoi of Thessaly.” *ZPE* 130: 109-20.
- Ωνάσογλου, Α. 1994. «Νεκροταφείο των Οπουντίων Λοκρών.» Στο *Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, χρονολογημένα σύνολα-εργαστήρια*, 56-70. Αθήνα.

Συντομογραφίες :

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών.
AEMΘ	Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη.
Agora IV	Howland, H.R. 1958. <i>The Athenian Agora. Greek Lamps and Their Survivals</i> . Princeton, New Jersey.
Agora XII	Sparkes, B.A., και L. Talcott. 1970. <i>The Athenian Agora. Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.</i> Princeton, New Jersey.
Agora XXIII	Grandjouan, C., E. Markson, και S. I. Rotroff. 1989. <i>Hellenistic relief molds from the Athenian Agora</i> . Princeton, New Jersey.
Agora XXVI	Kroll, J.H., και A.S. Walker. 1993. <i>The Greek coins. The Athenian Agora. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i> . Princeton, New Jersey.
Agora XXIX	Rotroff, S.I. 1997. <i>Hellenistic pottery Athenian and imported wheelmade table ware and related material</i> . Princeton, New Jersey.
Agora XXXIII	Rotroff, S.I. 2006. <i>Hellenistic Pottery: The Plain Wares</i> . Princeton, New Jersey.
AJA	American Journal of Archaeology.
ΑρχΔελτ	Αρχαιολογικόν Δελτίον.
ΑρχΕφημ	Αρχαιολογική Εφημερίς.
ASAtene	Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni Italiane in Oriente.
BCD Thessaly	Triton XV, The BCD Collection of the coinage of Thessaly, 3 January 2012, New York.
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique.
BÉFAR	Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome.
BSA	Annual of the British School at Athens.
Corinth VII/3	Edwards, R.G. 1975. <i>Corinth. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens, Volume VII, Part III. Corinthian Hellenistic Pottery</i> . Princeton, New Jersey.
Corinth XV/2	Stillwell, A.N. 1952. <i>Corinth. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens, Volume XV, Part II. The Potters' Quarter: The Terracottas</i> . Athens.

- Corinth XVIII/1* Pemberton, E.G., K. Warner-Slone, και C.K. Williams. 1989. *Corinth. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens, Volume XVIII, Part I. The Sanctuary of Demeter and Kore. The Greek Pottery*. Princeton, New Jersey.
- Corinth XVIII/4* Merker, S.G. 2000. *Corinth. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens, Volume XVIII, Part IV. The Sanctuary of Demeter and Kore: Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods*. Athens.
- Delos XVIII* Deonna, W. 1938. *Exploration archéologique de Délos. Le mobilier délien*. Paris.
- Delos XXIII* Laumonier, A. 1956. *Exploration archéologique de Délos. Les figurines de terre cuite*. Paris.
- Delos XXXI* Laumonier, A. 1977. *Exploration archéologique de Délos. La céramique hellénistique a reliefs. 1. Ateliers «Ioniens»*, Paris.
- FdD* Fouilles de Delphes, École Française d'Athènes.
- FGrHist* Jacoby, F. 1986. *Die Fragmente der Griechischen Historiker*. Leiden
- Hesperia* Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens.
- IG* M. Fraenkel, *Inscriptiones graecae* (Berlin 1895–1902).
- Isthmia VII* Raubitschek, I. 1998. *Isthmia VII: Excavations by the University of Chicago under the auspices of the American School of Classical Studies at Athens. The metal objects (1952-1989)*. Princeton.
- JHS* Journal of Hellenic Studies.
- Kerameikos XI* Scheibler, I. 1976. *Griechische Lampen*. Deutsches Archäologisches Institut. Berlin.
- Kerameikos XV* Vierneisel-Schlörb, B. 1997. *Die Figürlichen terrakotten. I. Spätmykenisch bis späthellenistisch*. Deutsches Archäologisches Institut. München.
- Knossos VIII* Coldstream, J.N., R.A. Higgins, G.B. Waywell, A. Jackson, H. Hughes-Brock, V.E.G. Kenna, και M.R. Jarman. 1973. *Knossos: The Sanctuary of Demeter. The British School at Athens. Supplementary Volume 8*. Athens.

<i>KΩKAAIOΣ</i>	Studi pubblicati dall'Istituto di Storia Antica dell'Università di Palermo.
<i>LIMC</i>	Boardman, J. <i>Lexicon iconographicum mythologiae classicae</i> (Zurich 1981–2009).
<i>Mnemosyne</i>	Mnemosyne. Bibliotheca classica batava.
<i>OJA</i>	Oxford Journal of Archaeology.
<i>Olynthus XIII</i>	Robinson, D. 1950. <i>Excavation at Olynthus. Vases found in 1934 and 1938</i> . Baltimore-London-Oxford.
<i>OpAth</i>	Opuscula Atheniensia.
<i>ΠΑΕ</i>	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας.
<i>RE</i>	Pauly, A., και G. Wissowa, <i>Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft</i> (1893–1978).
<i>RIC V2</i>	Webb, P.H. 1933. <i>The Roman Imperial Coinage</i> . Part 2. London.
<i>RIC VI</i>	Sutherland, C.H.V. 1967. <i>The Roman Imperial Coinage. From Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximianus (A.D. 313)</i> . London.
<i>RIC VII</i>	Bruun, P.M. 1966. <i>The Roman Imperial Coinage. Constantine and Licinius A.D. 313-337</i> . London.
<i>Rph</i>	Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes.
<i>Samothrace 5</i>	Lehmann, P.W., και D. Spittle. 1982. <i>Samothrace. The Temenos</i> . Princeton.
<i>SDGI II</i>	Baunack, J. et al. 1885-1889. <i>Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften, II. Epirus, Akarnanien, Aetolien, Aenianen, Phthiotis, Lokris, Phokis, Dodona, Achaia und seine Colonien, Delphi επιμ.</i> H. Collitz. Göttingen.
<i>SEG</i>	Supplementum Epigraphicum Graecum.
<i>SIG</i>	Dittenberger, W. <i>Sylloge inscriptionum graecarum</i> (Leipzig 1883–)
<i>SNG Alpha Bank</i>	<i>Sylloge Nummorum Graecorum, The Alpha Bank Collection</i> , Athens 2000.
<i>TAPA</i>	Transactions of the American Philological Association.
<i>ZPE</i>	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΤΑΛΟΓΟ

Τα αντικείμενα του καταλόγου που παρουσιάζονται επιλεκτικά, ακολουθούν τη σειρά που παρουσιάζονται στο κεφάλαιο της κεραμικής από το ιερό της Εννοδίας με αύξοντα αριθμό αρ. κατ. ΜΕΛ.ΚΑΛ II-1 – I-41. Η συντομογραφία ΜΕΛ.ΚΑΛ μπροστά από κάθε αντικείμενο αντιστοιχεί στον τόπο της ανασκαφής, δηλαδή, Μελιταία, οικ. Καλαμάρα. Οι λατινικοί αριθμοί I και II αντιστοιχούν στις τομές και στις προεκτάσεις αυτών, βάσει των οποίων ανασκάφθηκε ο ναός, ενώ ο αριθμός 1 αντιστοιχεί στο σειρά με την οποία παρουσιάζονται τα αντίστοιχα αντικείμενα στο κείμενο. Ο αριθμός στις εικόνες (π.χ. Εικ. 2.3) αντιστοιχεί στην εικόνα και στον αριθμό του αντικειμένου που περιλαμβάνεται σε αυτή.

Αντίστοιχος κατάλογος υπάρχει για τα πήλινα (ΜΕΛ.ΚΑΛ. II-42 – I-53) και τα μέταλλα (ΜΕΛ.ΚΑΛ. II-54 – I-71) αντικείμενα ακολουθώντας τον τρόπο παρουσίασης της κεραμικής. Ο αριθμός ευρετηρίου που αναφέρεται σε ορισμένα αντικείμενα του καταλόγου αντιστοιχεί στον αριθμό του βιβλίου καταγραφής του Αρχαιολογικού Μουσείου Λαμίας.

Οι φωτογραφίες έγιναν από τον συγγραφέα και τα σχέδια των κεραμικών αντικειμένων έγιναν από την κ. Καίτη Σπανού, σχεδιάστρια της ΙΔ' ΕΠΚΑ. Για τις ακριβείς διαστάσεις των αντικειμένων βλ. τον κατάλογο. Οι αριθμοί κάτω από κάθε φωτογραφία ή σχέδιο αντιστοιχούν στους αριθμούς καταλόγου των αντικειμένων

Επιλεκτικός Κατάλογος Κεραμικής

- Αριθμός καταλόγου:** ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-1
Αριθμός ευρετηρίου: - **Εικόνα: 14 Σχ. 1**
Χρήση: Επιτραπέζιο
Κατηγορία: Χονδροειδής κεραμική
Σχήμα: Κρατήρας. **Διαστάσεις λαβής:** Μ. 0.08 μ. Π. 0.02 μ. Εκτιμ. διάμ. βάσης: 0.15 μ.
Πηλός: κιτρινέρυθρος (5 YR 6/6 reddish yellow)
Περιγραφή: Τμήμα βάσης και λαβής ερυθροβαφούς κρατήρα. Η βάση είναι υψηλή κωνική και φέρει απολείψεις. Το γάνωμα είναι ερυθρό εξίτηλα. Η λαβή είναι κυλινδρική, οριζόντια, χαμηλή και φέρει εξίτηλο ερυθρό γάνωμα.
Παράλληλα: Roggesi et al. 1997, 225-26, πιν. 144δ.
Χρονολόγηση: τέλη 4^{ου} αι. π.Χ – 3^{ος} αι. π.Χ.
- Αριθμός καταλόγου:** ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-2
Αριθμός ευρετηρίου: - **Εικόνα: 15.3**
Χρήση: επιτραπέζιο
Κατηγορία: Χονδροειδής κεραμική
Σχήμα: Κρατήρας. **Διαστάσεις:** Μ. 0.11 μ. Υ. 0.15 μ.
Πηλός: Ταφρός ροδαλός (7.5 YR 6/2 pinkish grey)
Περιγραφή: Τμήμα από το σώμα αγγείου, πιθανόν κρατήρα. Φέρει διακόσμηση εξηρημένων μελανών ταινιών.
Παράλληλα: Agora XXXIII, 269, no. 225, fig. 38, pl. 32.
Χρονολόγηση: τέλη 4^{ου} αι. π.Χ – 3^{ος} αι. π.Χ.
- Αριθμός καταλόγου:** ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-3
Αριθμός ευρετηρίου: - **Εικόνα: 17**
Χρήση: Επιτραπέζιο
Κατηγορία: Χονδροειδής κεραμική
Σχήμα: Κιονωτός κρατήρας. **Διαστάσεις:** Υ. 0.04 μ. Π. 0.01 μ..
Πηλός: Ανοιχτός καστανέρυθρος (5 YR 6/2 light reddish brown)
Περιγραφή: Τμήμα ταινιωτής λαβής κιονωτού κρατήρα, η οποία σχηματίζει γωνία.
Παράλληλα: Agora XII, 240, no. 58, pl. 3.
Χρονολόγηση: τέλη 4^{ου} αι. π.Χ – 3^{ος} αι. π.Χ.
- Αριθμός καταλόγου:** ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-4
Αριθμός ευρετηρίου: - **Εικόνα: 18**
Χρήση: Επιτραπέζιο
Κατηγορία: Χονδροειδής κεραμική
Σχήμα: Υδρία. **Διαστάσεις λαβής:** Υ. 0.064 μ. Π. 0.042 μ. Εκτιμ. διάμ. βάσης: 0.14 μ.
Πηλός: Ταφρορόδινος (2.5 YR 5/1 reddish grey)
Περιγραφή: Τμήμα βάσης και λαβής μελαμβαφούς υδρίας. Η βάση είναι υψηλή κωνική και φέρει θαμπό μελανό γάνωμα κατά τόπους εξίτηλο. Η λαβή είναι πλατιά, ταινιωτή, κάθετη και φέρει εξίτηλο μελανό γάνωμα.
Παράλληλα: Agora XII, 239, no. 50, pl. 3.
Χρονολόγηση: 400 π.Χ.
- Αριθμός καταλόγου:** ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-5
Αριθμός ευρετηρίου: - **Εικόνα: 21.1 Σχ. 2**
Χρήση: Επιτραπέζιο
Κατηγορία: Χονδροειδής κεραμική
Σχήμα: Οينوχόη. **Διαστάσεις λαβής:** Υ. 0.05 μ. Π. 0.02 μ.
Πηλός: Ανοιχτός καστανέρυθρος (5 YR 6/4 light reddish brown)
Περιγραφή: Τμήμα λαβής άβαφης οينوχόης, το οποίο σώζει μικρό τμήμα του χείλους του λαιμού και του ώμου του αγγείου. Η λαβή είναι υψηλή ταινιωτή και κάθετη υπερβαίνοντας το ύψος του χείλους του αγγείου στο οποίο εφάπτεται κάθετα.
Παράλληλα: Corinth VII/3, 55, no. 274-275, pl. 48.
Χρονολόγηση: τέλη 4^{ου} αι. π.Χ – 3^{ος} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-6

Αριθμός ευρετηρίου: Κ 14094

Εικόνα: 23 Σχ. 3

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Χονδροειδής κεραμική

Σχήμα: Αμφορέας. **Διαστάσεις:** Υ. 0.24 μ. Διάμ. βάσης: 0.104 μ. Διάμ. σώματος: 0.16 μ.

Πηλός: Ερυθρώπός (2.5 YR 5/6 reddish)

Περιγραφή: Άβαφος αμφορέας συγκολλημένος και ελλιπής. Σώζεται η επίπεδη βάση, μέρος του υψηλού ωοειδούς σώματος, η μια ταινιωτή λαβή και μέρος του κωνικού στομίου και του λαιμού του.

Παράλληλα: *Agora XXXIII*, 259, no. 140, fig. 21, pl. 20.

Χρονολόγηση: τέλη 2^{ου} αι. π.Χ – αρχές 1^{ου} αι. μ.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-7

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 24 Σχ. 4

Χρήση: επιτραπέζιο

Κατηγορία: Χονδροειδής κεραμική

Σχήμα: Λεκάνη. **Εκτιμώμενη διάμετρος χείλους:** 0.24 μ.

Πηλός: ανοιχτός ερυθρός (2.5 YR 6/8 light red)

Περιγραφή: Τμήμα έξω νεύοντος χείλους και μικρό μέρος του σώματος άβαφης βαθιάς λεκάνης. Το χείλος στην ανώτερη επιφάνειά του φέρει εγχάρακτη γραμμική διακόσμηση η οποία ορίζεται από δύο παράλληλες αυλακώσεις. Το τελείωμα του χείλους φέρει κυματοειδή διακόσμηση.

Παράλληλα: *Agora XXXIII*, 274, no. 277, 279, fig. 48, pl. 39.

Χρονολόγηση: 3^{ος} αι. π.Χ – μέσα 2^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-8

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 26.4 Σχ. 5

Χρήση: επιτραπέζιο / πόσεως

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Σκύφος τύπου Bolsal. **Διαστάσεις:** Διαμ. βάσης: 0.07 μ.

Πηλός: Κιτρινέρυθος (5 YR 6/6 reddish yellow).

Περιγραφή: Τμήμα βάσης σκύφου τύπου Bolsal, η οποία εσωτερικά φέρει ακιδωτή διακόσμηση. Στην ανώτερη επιφάνειά της κατά τόπους παρατηρούνται απολεπίσεις. Το γάνωμα είναι μελανό και στιλπνό. Στο κέντρο υπάρχει διπλός εγχάρακτος δακτύλιος. Το κάτω μέρος είναι επίσης μελαμβαφές εκτός από την επιφάνεια έδρασης, η οποία έχει παραμείνει στο χρώμα του πηλού.

Παράλληλα: Ως προς τη διακόσμηση η οποία είναι πάρα πολύ κοινή βρίσκει παράλληλο σε πινάκιο από την αθηναϊκή Αγορά, βλ. *Agora XXIX*, 309, no. 631, pl. 142

Χρονολόγηση: γ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-9

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 26.6 Σχ. 6

Χρήση: επιτραπέζιο / πόσεως

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Σκύφος τύπου Bolsal. **Διαστάσεις:** Διαμ. βάσης: 0.07 μ.

Πηλός: Ανοιχτός καστανέρυθος (5 YR 6/4 light reddish brown)

Περιγραφή: Τμήμα βάσης σκύφου τύπου Bolsal, η οποία εσωτερικά φέρει ακιδωτή διακόσμηση και διακόσμηση έκτυπων ανθεμίων. Το γάνωμα είναι μελανό και στιλπνό. Στο κέντρο υπάρχει διπλός εγχάρακτος δακτύλιος. Ο δακτύλιος της βάσης φέρει στο κάτω μέρος του αυλάκωση.

Παράλληλα: Ως προς τη διακόσμηση η οποία είναι πάρα πολύ κοινή βρίσκει παράλληλο σε πινάκιο από την αθηναϊκή Αγορά βλ. *Agora XXIX*, 309, no. 637, pl. 142.

Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-10

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 29

Χρήση: Επιτραπέζιο / πόσεως

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Σκύφος τύπου Bolsal. **Διαστάσεις:** μεγ. Μ. 0.05 μ. Παχ. 0.012 μ.

Πηλός: Ανοιχτός καστανός (7.5 YR 6/4 light brown)

Περιγραφή: Λεπτή κυλινδρική λαβή με ανοιχτό περίγραμμα, σκύφου τύπου Bolsal. Φέρει μελανό στιλπνό γάνωμα.

Παράλληλα: *Agora XII*, 274, no. 549-550, pl. 24.

Χρονολόγηση: τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-11

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 30 Σχ. 7

Χρήση: Επιτραπέζιο / πόσεως

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Σκύφος τύπου Bolsal. **Διαστάσεις:** Μήκος λαβής: 0.03 μ. Εκτιμ. διαμ. χείλους: 0.10 μ.

Πηλός: Κιτρινέρυθρος (5 YR 6/6 reddish yellow)

Περιγραφή: Λεπτή πεταλόσχημη λαβή με έντονα κλειστό περίγραμμα και τμήμα χείλους σκύφου τύπου Bolsal. Φέρει μελανό εξίτηλο γάνωμα.

Παράλληλα: Μαλακασιώτη 2000, 149-50, εικ. 3.

Χρονολόγηση: τέλη 4^{ου} αι. π.Χ. – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-12

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 31.2

Χρήση: Επιτραπέζιο / πόσεως

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Σκύφος αττικού τύπου. **Διαστάσεις:** Μήκος λαβής: 0.03 μ. Εκτιμ. διαμ. χείλους: 0.11 μ.

Πηλός: Κιτρινέρυθρος (5 YR 6/6 reddish yellow)

Περιγραφή: Χονδρή κυλινδρική πεταλόσχημη λαβή με ανοιχτό περίγραμμα η οποία φύεται λίγο πιο κάτω από το κάθετο χείλος του αγγείου χωρίς να το ξεπερνά. Φέρει μελανό στιλπνό γάνωμα κατά τόπους απολεπισμένο.

Παράλληλα: *Agora* XII, 85, 259, no. 343-344, pl. 16.

Χρονολόγηση: β' μισό 5^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-13

Αριθμός ευρετηρίου: K 14093

Εικόνα: 32 Σχ. 8

Χρήση: Επιτραπέζιο / πόσεως

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Άωτο σκυφίδιο. **Διαστάσεις:** Υ. 0.033 μ. Διάμ. σωμ. 0.074 μ. Διάμ. βάσης 0.005 μ.

Πηλός: Ανοιχτός καστανέρυθρος (5 YR 6/3 light reddish brown)

Περιγραφή: Τμήμα άωτου μελαμβαφούς σκυφιδίου το οποίο σώζεται κατά το ήμισυ. Η βάση του είναι χαμηλή δακτυλιόσχημη-κωνική και φέρει αυλάκωση στο κάτω μέρος της. Το σώμα είναι πεπιεσμένο με έντονα κυρτά και χοντρά τοιχώματα. Το χείλος είναι έσω νεύον. Το γάνωμα είναι στιλπνό μελανό, ομοιόμορφο και φέρει κατά τόπους απολείψεις και αποκρούσεις.

Παράλληλα: *Agora* XII, 302, no. 943, pl. 34.

Χρονολόγηση: β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-14

Αριθμός ευρετηρίου: K 10594

Εικόνα: 34 Σχ. 9

Χρήση: Επιτραπέζιο / πόσεως

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Σκυφίδιο. **Διαστάσεις:** Υ. 0.039 μ. Διαμ. βάσης 0.04 μ.

Πηλός: Κιτρινέρυθρος (5YR 6/6 reddish yellow)

Περιγραφή: Η βάση του είναι χαμηλή δακτυλιόσχημη και το σώμα σχετικά βαθύ με σχεδόν κάθετα τοιχώματα και έσω νεύον χείλος. Εσωτερικά φέρει καστανέρυθρο επίχρισμα, το οποίο εξωτερικά παρουσιάζει χρωματικές διαβαθμίσεις λόγω όπτησης.

Παράλληλα: *Agora* XXIX, 343, no. 1026, fig.64, pl. 77.

Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-15

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 35

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Σκυφίδιο. **Διαστάσεις:** Μ. 0.083 μ. Π. 0.02 μ.

Πηλός: Κιτρινέρυθρος (5YR 6/6 reddish yellow).

Περιγραφή: Τμήμα μελαμβαφούς έξω νεύοντος χείλους με ακιδωτή διακόσμηση στην ανώτερη επιφάνειά του.

Παράλληλα: Δακορώνια 2000, 216-17, εικ. 4.

Χρονολόγηση: αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-16

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 36

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Σκυφίδιο. **Διαστάσεις:** Υ. 0.033 μ. Π. 0.027 μ.

Πηλός: Τεφρορόδινος (5YR 6/2 pinkish grey)

Περιγραφή: Τμήμα σκυφιδίου μεγωνιώδες περίγραμμα και έξω νεύον χείλος, μελαμβαφές στο εσωτερικό και σε μέρος της ανώτερης εξωτερικής επιφάνειάς του.

Παράλληλα: Αδρύμη-Σισμάνη 2000, 137, 141, εικ. 5. Δρούγου και Τουράτσογλου 1980, 129-133, Π 1367, πιν. 26.

Χρονολόγηση: β' τέταρτο 2^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-17

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 39.1 Σχ. 10

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Πινάκιο (Bowl). **Διαστάσεις:** Μ. 0.064 μ. Π. 0.044 μ. Εκτιμ. διάμ. χείλους: 0.16 μ.

Πηλός: Κιτρινέρυθρος (5YR 6/6 reddish yellow).

Περιγραφή: Τμήμα μελαμβαφούς πινακίου (Bowl) σχετικά βαθιού. Φέρει σχεδόν κάθετο έσω νεύον χείλος. Το γάνωμα είναι μελανό, θαμπό με πολλές απολεπίσεις εσωτερικά και εξωτερικά και λίγες αποκρούσεις στο χείλος.

Παράλληλα: *Agora* XII, 296, no. 834, pl. 33.

Χρονολόγηση: β' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-18

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 39.3 Σχ. 11

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Πινάκιο (Bowl). **Διαστάσεις:** Μ. 0.061 μ. Π. 0.040 μ. Εκτιμ. διάμ. χείλους: 0.16 μ.

Πηλός: Κιτρινέρυθρος (5YR 6/6 reddish yellow)

Περιγραφή: Τμήμα μελαμβαφούς πινακίου (Bowl) σχετικά βαθιού. Φέρει σχεδόν κάθετο έσω νεύον χείλος. Το γάνωμα είναι μελανό, σχετικά στιλπνό, χωρίς απολεπίσεις.

Παράλληλα: *Agora* XII, 296, no. 833, pl. 33.

Χρονολόγηση: β' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-19

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 40

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Πινάκιο (bowl). **Διαστάσεις:** Υ. δακτυλίου: 0.015 μ. Εκτιμ. διαμ. βάσης: 0.11 μ.

Πηλός: Κιτρινέρυθρος (5YR 6/6 reddish yellow)

Περιγραφή: Τμήμα πινακίου συγκολλημένο και αποκεκρουσμένο με ακιδωτή διακόσμηση στην εσωτερική επιφάνειά του. Σώζει μέρος της υψηλής δακτυλιόσχημης βάσης του. Εσωτερικά φέρει στιλπνό μελανό γάνωμα και έντονες αποκρούσεις. Ο δακτύλιος της βάσης του φέρει εσωτερικά και εξωτερικά εξίτηλο μελανό γάνωμα, ενώ η επιφάνεια έδρασής του έχει αφεθεί στο χρώμα του πηλού. Η έδραση φέρει ρηχή αυλάκωση.

Παράλληλα: *Agora* XII, 294, no. 807, pl. 32.

Χρονολόγηση: β' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-20

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 42

Χρήση: επιτραπέζιο / αγγείο φαγητού

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Βαθύ πινάκιο **Διαστάσεις:** Μ. 0.12 μ. Π. 0.04 μ.

Πηλός: Κιτρινέρυθρος (5YR 6/6 reddish yellow)

Περιγραφή: Τμήμα μεγάλου μελαμβαφούς πινακίου το οποίο φέρει στο πεπλατυσμένο, έξω νεύον, χείλος του επίθετη λευκή διακόσμηση από κλαδί ελιάς ή μυρτιάς, που διατρέχει περιμετρικά το εσωτερικό του, ενώ χαμηλότερα υπάρχουν δύο επίσης λευκοί δακτύλιοι.

Παράλληλα: *Agora* XXIX, 153, 326-27, no. 829-840, pl. 69-70.

Χρονολόγηση: 3^{ος} - 2^{ος} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Π-21

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 43 Σχ. 12

Χρήση: επιτραπέζιο

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Πινάκιο. **Διαστάσεις:** Μ. 0.077 μ. Π. 0.004 μ. Εκτιμ. διάμ. χείλους: 0.25 μ.

Πηλός: Κιτρινέρυθρος (5YR 6/6 reddish yellow)

Περιγραφή: Τμήμα μελαμβαφούς πινακίου με λευκή επίθετη διακόσμηση εναλλασσόμενων στιγμών με διπλές κάθετες γραμμές, στον τύπο του αστραγάλου, πάνω στο πεπλατυσμένο χείλος, οι οποίες ορίζονται εκατέρωθεν από δύο αυλακώσεις. Στο εσωτερικό του διατηρούνται τρεις επάλληλες εγχάρακτες γραμμές.

Παράλληλα: Η συγκεκριμένη διακόσμηση βρίσκει παράλληλο ως προς το διακοσμητικό μοτίβο στον τύπο "Large leaf Group" 3 και 4 της Αθήνας (Rotroff 1991, 89-90, 93-101, pl. 43-44.), καθώς σε άωτο σκύφο από τη Λάρισα (Ζαούρη και Μέλιου 2000, 85, εικ. 3).

Χρονολόγηση: τέλη 2^{ου} αι. π.Χ – αρχές 1^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Π-22

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 44

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Πινάκιο. **Διαστάσεις:** Μ. 0.064 μ. Π. 0.044 Μ. Εκτιμ. διάμ. χείλους: 0.019 μ.

Πηλός: Κιτρινέρυθρος (5YR 6/6 reddish yellow)

Περιγραφή: Τμήμα άβαφου πινακίου με έξω νεύον χείλος και σχετικά βαθύ σώμα, το οποίο φέρει μια οπή κοντά στο περιχείλωμα, πιθανότατα για ανάρτηση.

Παράλληλα: Παπακωνσταντίνου 2000, 209-11, εικ. 11-12.

Χρονολόγηση: μετά τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Π-23

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 45

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Ιχθυοπινακίο. **Διαστάσεις:** Μ. 0.062 μ. Υ. χείλους. 0.022 μ. Εκτιμ. διάμ. χείλους: 0.25 μ.

Πηλός: Ανοιχτός καστανέρυθρος (5 YR 6/3 light reddish brown)

Περιγραφή: Τμήμα μελαμβαφούς ιχθυοπινακίου. Σώζει μέρος του κάθετου χείλους. Το σημείο ένωσης του χείλους με το υπόλοιπο σώμα έχει αφεθεί άβαφο. Το υπόλοιπο φέρει μελανό γάνωμα με πολλές απολεπίσεις. Άβαφο έχει αφεθεί και τμήμα του πίσω μέρους του χείλους.

Παράλληλα: *Agora* XXIX, 315, no. 710-711, fig. 50, pl. 63.

Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Π-24

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 46. Σχ. 13

Χρήση: Επιτραπέζιο / πόσεως

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Κάνθαρος. **Διαστάσεις:** Υ. 0.041 μ. Π. 0.037 μ.

Πηλός: Ανοιχτός καστανός (7.5 YR 6/3 light brown)

Περιγραφή: Τμήμα από το ύψος του ώμου και του λαιμού μελαμβαφούς κανθάρου. Στο σώμα φέρει ριπιδωτή διακόσμηση. Στο σημείο σύνδεση του ώμου και του λαιμού υπάρχει εγχάραξη. Γάνωμα στιλπνό, με λίγες απολεπίσεις.

Παράλληλα: *Agora* XXIX, 244-45, no. 26-29, pl. 3.

Χρονολόγηση: α' μισό 3^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Π-25

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 50. Σχ. 14

Χρήση: Επιτραπέζιο / πόσεως

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Κάνθαρος. **Διαστάσεις:** Υ. βάσης 0.018 μ. διάμ. βάσης: 0.044μ. Μεγ. σωζ.. Υ. 0.04 μ.. Μ. λαβής 0.046 μ. Π. 0.015 μ.

Πηλός: Ανοιχτός καστανός (7.5 YR 6/3 light brown)

Περιγραφή: Μη συνανήκουσα μελαμβραφής ταινιωτή λαβή και τμήμα κανθάρου που σώζει την υψηλή κωνική βάση και μέρος του κατώτερου σώματος του αγγείου. Γάνωμα εξίτηλο με διαβαθμίσεις. Η βάση στην έδρασή της φέρει ρηχή αυλάκωση

Παράλληλα: Μαλακασιώτη 2000, 150-51, εικ. 6-7. Μπάτζιου-Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2012, 228-29, εικ. 39.

Χρονολόγηση: τέλη 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. II-26

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 53. Σχ. 15

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Οινοχόη. **Διαστάσεις:** Υ. 0.098 μ. Π. 0.105

Πηλός: Ανοιχτός καστανός (7.5 YR 6/3 light brown)

Περιγραφή: Τμήμα από το σώμα οινοχόης με διακόσμηση μελανών εξηρημένων ταινιών. Το σώμα είναι σχεδόν σφαιρικό.

Παράλληλα: *Agora* XXIX, 296, no. 493, fig. 36, pl. 48.

Χρονολόγηση: 4^{ος} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. II-27

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 55.

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Κάναστρο. **Διαστάσεις:** Υ. 0.048 μ. Εκτιμ. διάμ. βάσης: 0.08 μ.

Πηλός: Ανοιχτός καστανός (7.5 YR 6/3 light brown)

Περιγραφή: Τμήμα που σώζει μέρος της δακτυλιόσχημης βάσης και το κατώτερο μέρος του αγγείου. Η βάση φέρει μελανό γάνωμα στην ανώτερη εξωτερική επιφάνεια, ενώ η επιφάνεια έδρασης έχει αφεθεί στο χρώμα του πηλού. Το κατώτερο τμήμα έχει παραμείνει, άβαφο ενώ μελανή ταινία κοσμεί το ανώτερο τμήμα του αγγείου.

Παράλληλα: *Agora* XII, 289, no. 742, pl. 30.

Χρονολόγηση: μέσα 5^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. II-28

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 57. Σχ. 16

Χρήση: Επιτραπέζιο / πόσεως

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Σκύφος με ανάγλυφη διακόσμηση. **Διαστάσεις βάσης:** Μ. 0.049μ. Π. 0.04 μ.

Πηλός: Ανοιχτός καστανός (7.5 YR 6/4 light brown)

Περιγραφή: Δύο συνανήκοντα και άλλα τρία μη συνανήκοντα τμήματα σκύφου με ανάγλυφη διακόσμηση. Το μέταλλο φέρει διακόσμηση από πεταλόσχημα μοτίβα και κισσόφυλλα διατεταγμένα αντωπά εντός διπλού πλαστικού δακτύλιου. Το σώμα κοσμεύεται με σειρές ανάγλυφων δελφινιών που «τρέχουν» προς τα αριστερά. Τα όστρακα φέρουν ερυθρό γάνωμα.

Παράλληλα: Η σύνθεση του μεταλλίου ως προς τη σύλληψη είναι μοναδική. Το πεταλόσχημο μοτίβο βρίσκεται παράλληλο στο μοτίβο των ωών του ιωνικού κυματίου, αρκετά διαδεδομένου μοτίβου στη Θεσσαλία (Χατζηαγγελάκης 2004, 140-41, πίν. 35-36. Κακαβογιάννης 1980, 279, εικ. 26 και 283, εικ. 31. Δούλγερη-Ιντζεσίλογλου 1990, πίν. 69^η), ενώ τα δελφίνια είναι αρκετά συνηθισμένα αν και αποδοσμένα διαφορετικά σε σκύφους από την Αττική (*Agora* XXII, 65, no. 179, pl. 33.) και τη Ιωνία (*Delos* XXXI, pl. 78, no. 642, 3003-4, pl. 37, no. 3009-10).

Χρονολόγηση: 2^{ος} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. II-29

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 58. Σχ. 17

Χρήση: Επιτραπέζιο / πόσεως

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Σκύφος με ανάγλυφη διακόσμηση. **Διαστάσεις:** Μ. 0.062 μ. Π. 0.037 μ.

Πηλός: Κιτρινέρυθρος (7.5 YR 6/6 reddish yellow)

Περιγραφή: Δύο συνανήκοντα τμήματα από τη βάση και το σώμα του αγγείου. Το μέταλλο κοσμεύεται με ακτινωτό πλαστικό δακτύλιο ο οποίος στο κέντρο φέρει δυσδιάκριτο μοτίβο. Η περιφέρεια του μεταλλίου ορίζεται από ζώνη από ιωνικό κυμάτιο με λόγχες και ωά, η οποία εξωτερικά ορίζεται από πλαστικό δακτύλιο. Ακολουθεί μυθολογική παράσταση από την οποία σώζεται μορφή που φορά κοντό

χιτώνα και κοιτάζει προς τα δεξιά, ενώ δεξιά της σώζεται το πόδι άλλης μορφής. Το τμήμα φέρει μελανό γάνωμα εσωτερικά και εξωτερικά, όπου κατά τόπους είναι απολεπισμένο,

Παράλληλα: Ανάγλυφοι σκύφοι με μυθολογικά θέματα είναι συνηθισμένοι στη Μελιταία (Σταυρογιάννης 2013, 121-23, πιν. 6-7). Όσον αφορά το μετάλλιο με τον ακτινωτό δακτύλιο δεν βρίσκει παράλληλο. Η ζώνη με το ιωνικό κυμάτιο αποτελεί, όπως ειπώθηκε παραπάνω, αρκετά συνηθισμένο κόσμημα σε σκύφους από Θεσσαλία και βρίσκει ακριβές παράλληλο σε τμήμα σκύφου από την Μελιταία (Σταυρογιάννης 2013, 118-19, πιν. 2γ).

Χρονολόγηση: 2^{ος} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛΚΑΛ II-30

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 60. Σχ. 18

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Αλατιέρα. **Διαστάσεις:** 0.029 μ. Εκτιμ. διάμ. βάσης: 0.007 μ.

Πηλός: Ανοιχτός καστανός (7.5 YR 6/3 light brown)

Περιγραφή: Τμήμα μελαμβαφούς αλατιέρας με έντονα κυρτά τοιχώματα. Φέρει σχετικά υψηλό πόδι. Κατά τόπους διακρίνονται απολεπίσεις. Γάνωμα στιλπνό μελανό. Σώζεται μικρό μέρος του έξω νεύοντος χείλους.

Παράλληλα: *Agora* XXIX, 302, no. 936, pl. 34.

Χρονολόγηση: 375-350 π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. II-31

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 61. Σχ. 19

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Αλατιέρα. **Διαστάσεις:** Υ. 0.025 μ. Εκτιμ. διάμ. χείλους: 0.007 μ.

Πηλός: Ανοιχτός καστανός (7.5 YR 6/4 light brown)

Περιγραφή: Τμήμα μελαμβαφούς αλατιέρας με σχεδόν κάθετα τοιχώματα. Φέρει κοντό πόδι. Κατά τόπους διακρίνονται απολεπίσεις. Γάνωμα στιλπνό μελανό. Σώζεται μέρος του έξω νεύοντος χείλους.

Παράλληλα: *Agora* XII, 302, no. 935, pl. 34.

Χρονολόγηση: 425-400 π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. I-31

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 63.

Χρήση: Αναθηματική

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Μικκύλη υδρία. **Διαστάσεις:** Υ. 0.055 μ. Π. 0.05 μ.

Πηλός: Κιτρινέρυθρος (5 YR 6/6 reddish yellow)

Περιγραφή: Τμήμα μικκύλης άβαφης υδρίας. Σώζει μία από τις οριζόντιες λαβές. Στο ύψος της λαβής το σώμα παρουσιάζει ελαφρά γωνίωση.

Παράλληλα: *Corinth* XVIII/1, 95, no. 99, pl. 13.. *Knossos* VIII, pl. 18, no. 32-35.

Χρονολόγηση: τέλη 4^{ου} - αρχές 2^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. I-32

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 68.1 Σχ. 20

Χρήση:

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Λεκανίδα χωρίς λαβές **Διαστάσεις:** μεγ. σωζ. Υ. 0.04 μ. Εκτιμ. διάμ. χείλους: 0.014 μ.

Πηλός: Ανοιχτός καστανός (7.5 YR 6/4 light brown)

Περιγραφή: Τμήμα μελαμβαφούς λεκανίδας αποτελούμενο από δύο συνανήκοντα όστρακα. Το χείλος φέρει ερυθρό γάνωμα, ενώ το υπόλοιπο σώμα φέρει μελανό εσωτερικά και εξωτερικά παρουσιάζοντας διαβαθμίσεις κατά τόπους λόγω όπτησης. Το σώμα του αγγείου έχει γωνιώδες περίγραμμα στο μέσον περίπου της κοιλιάς. Κάτω από το χείλος υπάρχει περιχέλιωμα που νεύει έντονα προς τα έξω.

Παράλληλα: *Agora* XXIXIII, 364, no. 1254, pl. 93.

Χρονολόγηση: α' μισό 3^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. I-33

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 69.2

Χρήση:

Κατηγορία: Λεπτή κεραμική

Σχήμα: Λεκανίδα με πόμα **Διαστάσεις:** Μ. 0.04 μ. Π. 0.054 μ. Υ. χείλ. 0.012 μ. Εκτιμ. διάμ. πόματος: 0.012 μ.

Πηλός: Ανοιχτός καστανός (7.5 YR 6/4 light brown)

Περιγραφή: Τμήμα μελαμβαφούς πόματος λεκανίδας. Το χείλος φέρει καμπύλο περίγραμμα και στο σημείο ένωσης με το υπόλοιπο σώμα διακρίνεται άβαφη αυλάκωση η οποία διατρέχει περιμετρικά το πόμα. Παρόμοια αυλάκωση διακρίνεται στο πάνω τμήμα του πόματος στο σημείο γένεσης της κομβιόσχημης λαβής. Εξωτερικά φέρει μελανό γάνωμα, ενώ εσωτερικά έχει παραμείνει άβαφο.

Παράλληλα: Σταμπολίδης και Παρλαμά 2000, 168, αρ. 140.

Χρονολόγηση: 4^{ος} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. II-34

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 72.

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Μαγειρικά σκεύη και άλλα

Σχήμα: Λοπάδα **Διαστάσεις:** Μ. 0.075 μ. Π. 0.10 μ..

Πηλός: Ανοιχτός τεφροκάστανος (10 YR 6/2 light brownish grey) χονδρόκοκκος με πολλές προσμίξεις.

Περιγραφή: Τμήμα λοπάδας που σώζει μέρος τις οριζόντιας λαβής και του χείλους το οποίο είναι σχεδόν κάθετο και ελαφρά έξω νεύον.

Παράλληλα: *Agora* XII, 374, no. 1970, pl. 95.

Χρονολόγηση: τέλη 5^{ου} – αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. II-35

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 73.

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Μαγειρικά σκεύη και άλλα

Σχήμα: Πόμα λοπάδας. **Διαστάσεις:** Μ. 0.075 μ. Π. 0.10 μ. Εκτιμ. διάμ. χείλους: 0.22 μ.

Πηλός: Ανοιχτός καστανέρυθρος (5 YR 6/3 light reddish brown) χονδρόκοκκος με πολλές προσμίξεις.

Περιγραφή: Τμήμα πόματος μαγειρικού σκεύους. Παρουσιάζει ελαφρά κύρτωση.

Παράλληλα: *Agora* XII, 374, no. 1979, pl. 95.

Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. I-36

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 74

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Μαγειρικά σκεύη και άλλα

Σχήμα: Ηθμός. **Διαστάσεις:** μεγ. σωζ. Υ. 0.032 μ. εκτιμ. διαμ. βάσης 0.013 μ.

Πηλός: Κιτρινέρυθρος (5YR 6/6 reddish yellow) σχετικά χονδρόκοκκος.

Περιγραφή: Τμήμα από τη βάση και το σώμα πήλινου ηθμού. Τόσο στη δισκόμορφη βάση, όσο και στο σώμα διακρίνονται οπές.

Παράλληλα: Αδαμ-Βελήνη – Πουλάκη και Τζαναβάρη 2003, 230, αρ. 282.

Χρονολόγηση: α' μισό 2^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. II-37

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 75.

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Μαγειρικά σκεύη και άλλα

Σχήμα: Ιγδίο. **Διαστάσεις:** Μ. 0.092 μ. Εκτιμ. διάμ. χείλους: 0.019 μ.

Πηλός: Ανοιχτός καστανέρυθρος (5 YR 6/3 light reddish brown) χονδρόκοκκος με πολλές προσμίξεις.

Περιγραφή: Δύο μη συνανήκοντα τμήματα πήλινου ιγδίου. Σώζουν μέρος του κάθετου χείλους, στο οποίο το ένα κομμάτι φέρει μικρή απόφυση. Σώμα σχετικά ρηχό.

Παράλληλα: *Agora* XXXIII, 265-266, no. 195, pl. 27.

Χρονολόγηση: 250-170 π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. II-38

Αριθμός ευρετηρίου: K 10350

Εικόνα: 76. Σχ. 21

Χρήση: Επιτραπέζια

Κατηγορία: Μαγειρικά σκεύη και άλλα

Σχήμα: Αρυτήρας. **Διαστάσεις:** Υ. 0.075 μ. Διαμ. σώμ. 0.082 μ.

Πηλός: Ρόδινος (2.5 YR 6/3 weak red)

Περιγραφή: Αρυτήρας ο οποίος σώζεται ακέραιος, συγκολλημένος και συμπληρωμένος. Έχει βάση επίπεδη, αδιαμόρφωτη, σώμα σφαιρικό με σχεδόν κάθετο αδιαμόρφωτο χείλος. Η λαβή του αγγείου η οποία είναι ταινιωτή και υψηλή, φύεται από τη μέγιστη διάμετρο της κοιλίας και απολήγει στο χείλος, υπερβαίνοντας το ύψος του αγγείου.

Παράλληλα: *Agora XXIX*, 300, no. 549, fig. 39, pl. 52.

Χρονολόγηση: τέλη 2^{ου} – αρχές 1^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Π-39

Αριθμός ευρετηρίου: K 10351

Εικόνα: 77. Σχ. 22

Χρήση: Επιτραπέζια

Κατηγορία: Μαγειρικά σκεύη και άλλα

Σχήμα: Αρυτήρας. **Διαστάσεις:** Υ. 0.074 μ. Διαμ. σώμ. 0.087 μ. Διαμ. λαιμού 0.057 μ.

Πηλός: Ρόδινος (2.5 YR 6/8 light red)

Περιγραφή: Αρυτήρας ο οποίος σώζεται συγκολλημένος, συμπληρωμένος και ελλιπής ως προς τμήμα του λαιμού, το χείλος και η λαβή της οποίας η γέννηση διακρίνεται στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου του σώματος. Η βάση είναι αδιαμόρφωτη σχεδόν σφαιρική, όπως επίσης σφαιρικό είναι το σώμα με συνεχές περίγραμμα (Τύπος Α). Ο λαιμός είναι κοντός και κυλινδρικός. Ο πηλός έχει πολλές προσμίξεις.

Παράλληλα: Ζαούρη και Μέλίου 2000, 87, εικ. 6.

Χρονολόγηση: α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-40

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 78.

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Μαγειρικά σκεύη και άλλα

Σχήμα: Αρυτήρας. **Διαστάσεις:** -

Πηλός: Ανοιχτός τεφροκάστανος (10 YR 6/2 light brownish grey)

Περιγραφή: Τμήμα αγγείου συγκολλημένου από πολλά όστρακα, ελλιπές ως προς το κάτω τμήμα και μέρους του σώματος, του χείλους και της λαβής, με σχεδόν σφαιρικό σώμα, κοντό κυλινδρικό λαιμό και έξω νεύον χείλος. Ο πηλός είναι χονδρόκοκκος με προσμίξεις και φέρει καστανό γάνωμα.

Παράλληλα: *Corinth VII/3*, 140-41, no. 733, pl. 34, 63.

Χρονολόγηση: μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-41

Αριθμός ευρετηρίου: -

Εικόνα: 79.

Χρήση: Επιτραπέζιο

Κατηγορία: Μαγειρικά σκεύη και άλλα

Σχήμα: Αρυτήρας **Διαστάσεις:** -

Πηλός: Ρόδινος (2.5 YR 6/3 weak red)

Περιγραφή: Μη συνανήκοντα τμήματα άβαφου αγγείου συγκολλημένα από αρκετά όστρακα, με ευρύ στόμιο, τα οποία σώζουν μέρος του σώματος και του λαιμού, καθώς και τμήμα της ταινιωτής λαβής μαζί με το χείλος.

Παράλληλα: Αλεξανδροπούλου 2007, 140, εικ. 26. Δρούγου και Τουράτσογλου 1980, 120-22.

Χρονολόγηση: α' μισό 2^{ου} αι. π.Χ.

Επιλεκτικός Κατάλογος Διαφόρων Πήλινων Ευρημάτων

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-42

Αριθμός ευρετηρίου: K 14090

Εικόνα: 80.

Χρήση: Τελετουργική

Κατηγορία: Διάφορα πήλινα ευρήματα

Σχήμα: Περιρραντήριο. **Διαστάσεις:** Μ. 0.16 μ. Π. 0.0155 μ. Υ. 0.016 μ. βάσης μεγ. σωζ. Υ. 0.086 μ.

Πηλός: Καστανέρυθρος (2.5 YR 5/3 reddish brown)

Περιγραφή: Μεγάλη πήλινη τετράγωνη βάση η οποία φέρει υπόλευκο επίχρισμα και σώζει μέρος του κυλινδρικού ποδιού το οποίο είναι κοίλο εσωτερικά. Η βάση φέρει κατά τόπους έντονες αποκρούσεις.

Παράλληλα: *Corinth* XVIII/1, 189, no. 667, pl. 61.

Χρονολόγηση: -

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. I-43

Αριθμός ευρετηρίου: K 14092

Εικόνα: 81.

Χρήση: -

Κατηγορία: Διάφορα πήλινα ευρήματα

Σχήμα: Πήλινος Δακτύλιος. **Διαστάσεις:** εξωτ. Διάμ. 0.058 μ. εσωτ. Διαμ. 0.027 μ. Υ. 0.011 μ.

Πηλός: Κιτρινέρυθρος (7.5 YR 6/6 reddish yellow)

Περιγραφή: Πήλινος δακτύλιος με ερυθρό γάνωμα, ο οποίος παρουσιάζει περιχέλιωμα στην εσωτερική περιφέρειά του, πιθανότατα, χρησίμευε ως εξάρτημα στήριξης αγγείων με σφαιρική ή οξυπύθμενη βάση, όπως αμφορίσκων.

Παράλληλα: *Agora* XII, 330, no. 1330-1332, pl. 43. *Agora* XXIX, 377, no. 1378, pl. 104.

Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. I-44

Αριθμός ευρετηρίου: Δ 4961

Εικόνα: 83.1.

Χρήση: Αναθηματική

Κατηγορία: Διάφορα πήλινα ευρήματα

Σχήμα: Πυραμιδόσχημη αγνύθα. **Διαστάσεις:** 0.03 μ. X 0.03 μ. Υ. 0.06 μ.

Πηλός: Ανοιχτός καστανέρυθρος (5 YR 6/3 light reddish brown)

Περιγραφή: Πυραμιδόσχημη αγνύθα με λιασμένες ακμές. Στο άνω τμήμα της φέρει μικρή οπή ανάρτησης. Κοντά στη βάση φέρει μικρές αποκρούσεις.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. I-45

Αριθμός ευρετηρίου: Δ 4965

Εικόνα: 83.2.

Χρήση: Αναθηματική

Κατηγορία: Διάφορα πήλινα ευρήματα

Σχήμα: Πυραμιδόσχημη αγνύθα. **Διαστάσεις:** 0.035 μ. X 0.037 μ. Υ. 0.059 μ.

Πηλός: Κιτρινέρυθρος (5YR 6/6 reddish yellow)

Περιγραφή: Πυραμιδόσχημη αγνύθα. Στο άνω τμήμα της φέρει μικρή οπή ανάρτησης. Κοντά στη βάση φέρει μικρές αποκρούσεις. Ο πηλός είναι χονδρόκοκκος με πολλές προσμίξεις.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. I-46

Αριθμός ευρετηρίου: Δ 4965

Εικόνα: 83.3.

Χρήση: Αναθηματική

Κατηγορία: Διάφορα πήλινα ευρήματα

Σχήμα: Πυραμιδόσχημη αγνύθα. **Διαστάσεις:** 0.045 μ. X 0.042 μ. Υ. 0.062 μ.

Πηλός: Κιτρινέρυθρος (5YR 6/6 reddish yellow)

Περιγραφή: Πυραμιδόσχημη αγνύθα. Στο άνω τμήμα της φέρει μικρή οπή ανάρτησης. Κοντά στο ανώτερο τμήμα της φέρει μικρές αποκρούσεις.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. I-47

Αριθμός ευρετηρίου: Δ 6380

Εικόνα: 83.4.

Χρήση: Αναθηματική

Κατηγορία: Διάφορα πήλινα ευρήματα

Σχήμα: Πυραμιδόσχημη αγνύθα. **Διαστάσεις:** 0.05 μ. X 0.043 μ. Υ. 0.062 μ.

Πηλός: Ανοιχτός καστανέρυθρος (5 YR 6/3 light reddish brown)

Περιγραφή: Πυραμιδόσχημη αγνύθα. Στο άνω τμήμα της φέρει μικρή οπή ανάρτησης. Κοντά στο κατώτερο τμήμα της φέρει μικρές αποκρούσεις.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. I-48

Αριθμός ευρετηρίου: Δ 6391

Εικόνα: 83.5.

Χρήση: Αναθηματική

Κατηγορία: Διάφορα πήλινα ευρήματα

Σχήμα: Πυραμιδόσχημη αγνύθα. **Διαστάσεις:** 0.043 μ. X 0.043 μ. Υ. 0.059 μ.

Πηλός: Τεφρός ροδαλός (5YR 6/2 pinkish grey)

Περιγραφή: Πυραμιδόσχημη αγνύθα. Στο άνω τμήμα της φέρει μικρή οπή ανάρτησης.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. I-49

Αριθμός ευρετηρίου: Δ 6390γ **Εικόνα: 83.6.**
Χρήση: Αναθηματική
Κατηγορία: Διάφορα πήλινα ευρήματα
Σχήμα: Πυραμιδόσχημη αγνύθα. **Διαστάσεις:** 0.041 μ. X 0.041 μ. Y.0.057 μ.
Πηλός: Τεφρός ροδαλός (5YR 6/2 pinkish grey)
Περιγραφή: Πυραμιδόσχημη αγνύθα με λιασμένες ακμές. Στο άνω τμήμα της φέρει μικρή οπή ανάρτησης.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. I-50
Αριθμός ευρετηρίου: Δ 4991 **Εικόνα: 83.7.**
Χρήση: Αναθηματική
Κατηγορία: Διάφορα πήλινα ευρήματα
Σχήμα: Πυραμιδόσχημη αγνύθα. **Διαστάσεις:** 0.044 μ. X 0.043 μ. Y.0.060 μ.
Πηλός: Ανοιχτός τεφροκάστανος (10 YR 6/2 light brownish grey) χονδρόκοκκος με πολλές προσμίξεις.
Περιγραφή: Πυραμιδόσχημη αγνύθα. Στο άνω τμήμα της φέρει μικρή οπή ανάρτησης. Κοντά στο κατώτερο τμήμα της φέρει μικρές αποκρούσεις

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. I-51
Αριθμός ευρετηρίου: Δ 6390α **Εικόνα: 83.8.**
Χρήση: Αναθηματική
Κατηγορία: Διάφορα πήλινα ευρήματα
Σχήμα: Πυραμιδόσχημη αγνύθα. **Διαστάσεις:** 0.043 μ. X 0.043 μ. Y.0.059 μ.
Πηλός: Τεφρός ροδαλός (5YR 6/2 pinkish grey)
Περιγραφή: Πυραμιδόσχημη αγνύθα με λιασμένες ακμές. Στο άνω τμήμα της φέρει μικρή οπή ανάρτησης. Η μια πλευρά φέρει αποκρούσεις.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. I-52
Αριθμός ευρετηρίου: Δ 6396 **Εικόνα: 84.1.**
Χρήση: Αναθηματική
Κατηγορία: Διάφορα πήλινα ευρήματα
Σχήμα: Πήλινο πηνίο. **Διαστάσεις:** Y. 0.045 μ. Διαμ. βάσης 0.033μ.
Πηλός: Τεφρός ροδαλός (5YR 6/2 pinkish grey)
Περιγραφή: Πήλινο πηνίο. Η βάση και το ανώτερο τμήμα έντονα αποκεκρουσμένα. Κατά τόπους διακρίνεται λευκό επίχρησμα.

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. I-53
Αριθμός ευρετηρίου: Δ 6396 **Εικόνα: 84.2.**
Χρήση: Αναθηματική
Κατηγορία: Διάφορα πήλινα ευρήματα
Σχήμα: Πήλινο πηνίο. **Διαστάσεις:** Y. 0.047 μ. Διαμ. βάσης 0.036μ.
Πηλός: Τεφρός ροδαλός (5YR 6/2 pinkish grey)
Περιγραφή: Πήλινο πηνίο. Η βάση και το ανώτερο τμήμα αποκεκρουσμένα.

Επιλεκτικός Κατάλογος Διαφόρων Μετάλλινων Αντικειμένων

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-54

Αριθμός ευρετηρίου: Μ 7237

Εικόνα: 145.1.

Σχήμα: Σιδερένιος σύνδεσμος. **Διαστάσεις:** Μ. 0.156 μ. Παχ. 0.008 μ.

Περιγραφή: Σιδερένιος οξειδωμένος σύνδεσμος. Στέλεχος λεπτό, επίμηκες, τετράγωνης διατομής που απολήγει σε αιχμηρό άκρο. Το άλλο άκρο κάμπτεται πλαταίνοντας απότομα και σχηματίζει «γάντζο» με οξεία απόληξη.

Παράλληλα: -

Χρονολόγηση: -

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-55

Αριθμός ευρετηρίου: Μ 8340

Εικόνα: 145.5.

Σχήμα: Σιδερένιος ήλος. **Διαστάσεις:** Μ. 0.055 μ. Παχ. 0.003 μ.

Περιγραφή: Σιδερένιος οξειδωμένος ήλος. Στέλεχος λεπτό, επίμηκες, τετράγωνης διατομής που απολήγει σε δισκόμορφη κεφαλή.

Παράλληλα: -

Χρονολόγηση: -

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-56

Αριθμός ευρετηρίου: Μ 7240γ

Εικόνα: 145.7.

Σχήμα: Σιδερένιος ήλος. **Διαστάσεις:** Μ. 0.0567 μ. Παχ. 0.004 μ.

Περιγραφή: Σιδερένιος οξειδωμένος ήλος. Στέλεχος λεπτό, επίμηκες, τετράγωνης διατομής που απολήγει σε δισκόμορφη κεφαλή.

Παράλληλα: -

Χρονολόγηση: -

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-57

Αριθμός ευρετηρίου: Μ 7247β,γ

Εικόνα: 146.

Σχήμα: Μάνταλο πόρτας. **Διαστάσεις:** Μ. 0.065 μ. Π. 0.033 μ. Παχ. 0.003-0.005 μ.

Περιγραφή: Τρία τμήματα οξειδωμένου μάνταλου πόρτας. Οι δύο άκρες του είναι κυρτές και η μια φέρει πεπλατυσμένη απόληξη. Το σώμα επίπεδο φέρει στο κέντρο μικρή οπή.

Παράλληλα: Αδάμ-Βελένη – Πουλάκη και Τζαναβάρη 2003, 182, αρ. 42β.

Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-58

Αριθμός ευρετηρίου: Μ 7241

Εικόνα: 147.

Σχήμα: Μάνταλο πόρτας. **Διαστάσεις:** Μ. 0.063 μ. Παχ. 0.003 μ.

Περιγραφή: Τμήμα οξειδωμένου, πιθανόν, μάνταλου πόρτας. Το ένα άκρο του είναι κυρτό, ενώ το στέλεχος επίμηκες και ορθογώνιας διατομής.

Παράλληλα: Cambitoglou et al. 2001, 755, no.18.92, pl. 98, fig. 174.

Χρονολόγηση: -

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-59

Αριθμός ευρετηρίου: Μ 7240α

Εικόνα: 145.6.

Σχήμα: Σιδερένιος σύνδεσμος. **Διαστάσεις:** Μ. 0.131 μ. Παχ. 0.008 μ.

Περιγραφή: Σιδερένιος οξειδωμένος σύνδεσμος σχήματος Γ. Στέλεχος λεπτό, επίμηκες, τετράγωνης διατομής

Παράλληλα: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 151, αρ. 409, πιν. 129β.

Χρονολόγηση: -

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-60

Αριθμός ευρετηρίου: Μ 7240β

Εικόνα: 145.4.

Σχήμα: Σιδερένιος σύνδεσμος. **Διαστάσεις:** Μ. 0.146 μ. Παχ. 0.008 μ.

Περιγραφή: Σιδερένιος οξειδωμένος σύνδεσμος σχήματος Γ. Στέλεχος λεπτό, επίμηκες, τετράγωνης διατομής

Παράλληλα: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 151, αρ. 409, πιν. 129β.

Χρονολόγηση: -

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-61
Αριθμός ευρετηρίου: Μ 7232 **Εικόνα: 148.2.**
Σχήμα: Εγχειρίδιο. **Διαστάσεις:** Μ. 0.065 μ. Π. 0.009-0.014. Παχ. 0.003 μ.
Περιγραφή: Τμήμα οξειδωμένης λεπίδας σιδερένιου εγχειριδίου. Η λεπίδα είναι μονόκοπη, επίπεδη και στενή με ευθύγραμμη ράχη και κόψη.
Παράλληλα: Αδάμ-Βελένη – Πουλάκη και Τζαναβάρη 2003, 238, αρ. 319.
Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-62
Αριθμός ευρετηρίου: Μ 7246γ **Εικόνα: 148.3.**
Σχήμα: Εγχειρίδιο. **Διαστάσεις:** Μ. 0.053 μ. Π. 0.010-0.015. Παχ. 0.002 μ.
Περιγραφή: Τμήμα οξειδωμένης λεπίδας σιδερένιου εγχειριδίου. Η λεπίδα είναι μονόκοπη, επίπεδη και στενή με κυρτή ράχη και ευθύγραμμη κόψη.
Παράλληλα: Αδάμ-Βελένη – Πουλάκη και Τζαναβάρη 2003, 238, αρ. 319.
Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. ΙΙ-63
Αριθμός ευρετηρίου: Μ 6442 **Εικόνα: 148.1.**
Σχήμα: Εγχειρίδιο **Διαστάσεις:** Μ. 0.084 μ. Π. 0.015. Παχ. 0.002 μ.
Περιγραφή: Τμήμα οξειδωμένης λεπίδας σιδερένιου εγχειριδίου. Η λεπίδα είναι μονόκοπη επίπεδη και στενή με κυρτή ράχη και ευθύγραμμη κόψη.
Παράλληλα: Αδάμ-Βελένη – Πουλάκη και Τζαναβάρη 2003, 239, αρ. 324
Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-64
Αριθμός ευρετηρίου: Μ 345 **Εικόνα: 149.1.**
Σχήμα: Εγχειρίδιο. **Διαστάσεις:** Μ. 0.11 μ. Π. 0.2 μ. Παχ. 0.003 μ.
Περιγραφή: Οξειδωμένη λεπίδα σιδερένιου δρεπανόσχημου εγχειριδίου. Η λεπίδα είναι μονόκοπη επίπεδη και πλατιά με κυρτή ράχη και κόψη.
Παράλληλα: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 149, αρ. 395, πιν. 128α. Αδάμ-Βελένη – Πουλάκη και Τζαναβάρη 2003, 238, αρ. 320.
Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-65
Αριθμός ευρετηρίου: Μ 346 **Εικόνα: 149.2.**
Σχήμα: Εγχειρίδιο. **Διαστάσεις:** Μ. 0.07 μ. Π. 0.2 μ. Παχ. 0.003 μ.
Περιγραφή: Οξειδωμένη λεπίδα σιδερένιου δρεπανόσχημου εγχειριδίου. Η λεπίδα είναι μονόκοπη, επίπεδη και πλατιά με κυρτή ράχη και κόψη.
Παράλληλα: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 149, αρ. 395, πιν. 128α. Αδάμ-Βελένη – Πουλάκη και Τζαναβάρη 2003, 238, αρ. 320.
Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-66
Αριθμός ευρετηρίου: Μ 7243α,β **Εικόνα: 150.**
Σχήμα: Δρεπάνι. **Διαστάσεις:** Μ. 0.11 μ. Π. 0.26 μ. Παχ. 0.003 μ.
Περιγραφή: Τρία τμήματα οξειδωμένης λεπίδας σιδερένιου δρεπανιού. Η λεπίδα είναι μονόκοπη, επίπεδη και πλατιά με κυρτή ράχη και κόψη.
Παράλληλα: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 149, αρ. 393, πιν. 127γ.
Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-67
Αριθμός ευρετηρίου: Μ 7245β **Εικόνα: 151.**
Σχήμα: Στλεγγίδα **Διαστάσεις:** Μ. 0.037 μ. Π. 0.027 μ. Παχ. 0.003 μ.
Περιγραφή: Τμήμα οξειδωμένης λεπίδας σιδερένιας στλεγγίδας. Η λεπίδα είναι κυρτή και πλατιά
Παράλληλα: Θέμελης και Τουράτσου 1997, 49, αρ. Α125, πιν. 54.
Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. Ι-68
Αριθμός ευρετηρίου: Μ 7249 **Εικόνα: 152.**
Σχήμα: Σπάτουλα. **Διαστάσεις:** Μ. 0.16 μ. Π. 0.053 μ. Παχ. 0.004 μ.

Περιγραφή: Οξειδωμένη φυλλόσχημη σιδερένια σπάτουλα. Φέρει πλατύ επίπεδο έλασμα με ευθύγραμμο το μπροστινό άκρο και κυρτά τα πλαϊνά. Το στέλεχος της είναι επίπεδο και επιμήκης, ενώ το πλάτος του μειούται από το σημείο σύνδεσης με το φυλλόσχημο έλασμα προς το άκρο του το οποίο φέρει οξεία απόληξη.

Παράλληλα: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 152, πιν. 135α. Αδάμ-Βελένη – Πουλάκη και Τζαναβάρη 2003, 249, αρ. 400.

Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. II-69

Αριθμός ευρετηρίου: M 7250

Εικόνα: 153.

Σχήμα: Οβελός. **Διαστάσεις:** Μ. 0.47 μ.. Παχ. 0.004 μ.

Περιγραφή: Σιδερένιος οξειδωμένος οβελός. Στέλεχος επιμήκες τετράγωνης διατομής. Στη λαβή φέρει κομβιόσχημη απόληξη.

Παράλληλα: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 151-52, αρ. 408, 414, πιν. 132-133.

Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. I-70

Αριθμός ευρετηρίου: M 6563

Εικόνα: 154.

Σχήμα: Δαχτυλίδι. **Διαστάσεις:** Διαμ. σφενδόνης 0.022 μ.. Παχ. σφενδ. 0.002 μ.

Περιγραφή: Χάλκινο επιχρυσωμένο δαχτυλίδι, το οποίο στη σφενδόνη φέρει κοιλότητα, όπου τοποθετούταν ένθετος διακοσμητικός φακοειδής λίθος ή υαλόμαζα. Περιμετρικά της κοιλότητας υπάρχει διακοσμητική εγχάρακτη ζώνη τεθλασμένων γραμμών. Ο κρίκος του δαχτυλιδιού είναι θραυσμένος στο κατώτερο τμήμα του. Η επίχρυση πατίνα είναι έντονα απολεπισμένη.

Παράλληλα: Marshall 1907, 118, pl. XVII, no. 707.

Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

Αριθμός καταλόγου: ΜΕΛ.ΚΑΛ. I-71

Αριθμός ευρετηρίου: M 11337

Εικόνα: 155.

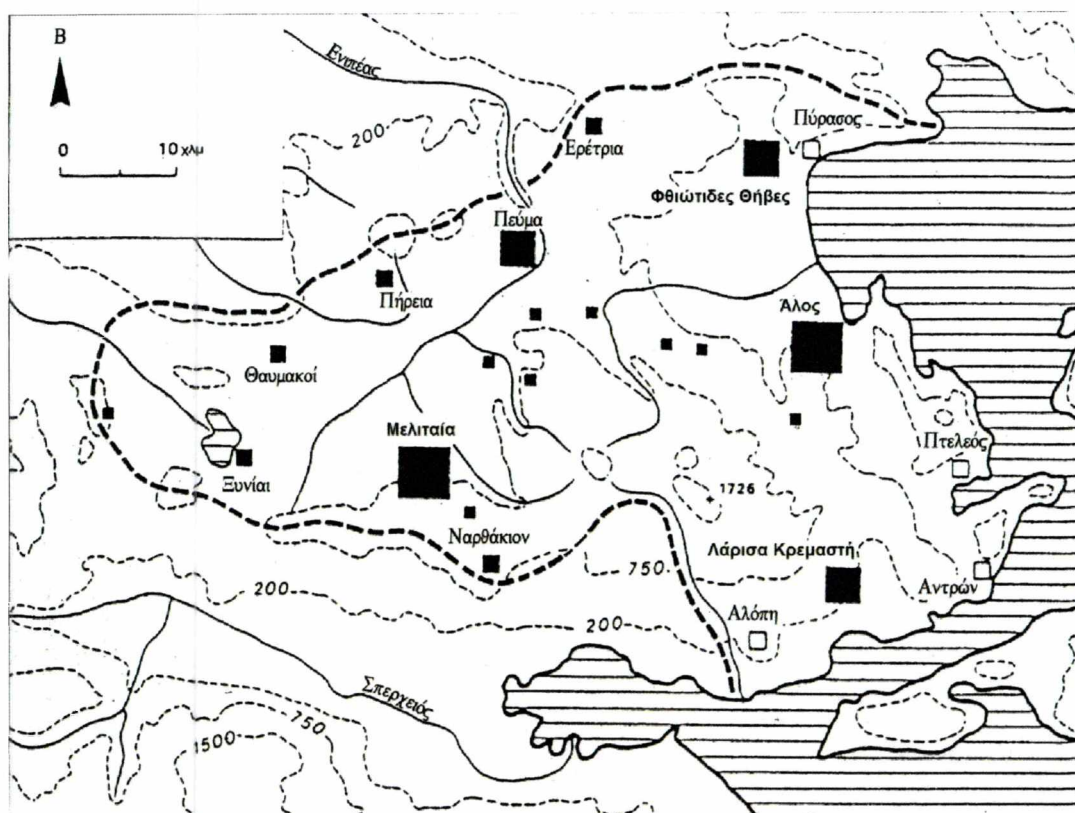
Σχήμα: Δαχτυλίδι. **Διαστάσεις:** Διαμ. σφενδόνης 0.022 μ.. Παχ. σφενδ. 0.002 μ.

Περιγραφή: Χάλκινο επιχρυσωμένο δαχτυλίδι, το οποίο στη σφενδόνη φέρει κοιλότητα, όπου υπάρχει ένθετη φακοειδής σκουρόχρωμη υαλόμαζα. Περιμετρικά της κοιλότητας υπάρχει διακοσμητική εγχάρακτη ζώνη τεθλασμένων γραμμών. Ο κρίκος στο κατώτερο τμήμα του είναι αποκεκρουσμένος. Η επίχρυση πατίνα του δαχτυλιδιού είναι κατά τόπους απολεπισμένη.

Παράλληλα: Marshall 1907, 118, pl. XVII, no. 707.

Χρονολόγηση: ελληνιστική περίοδος

EIKONEΣ

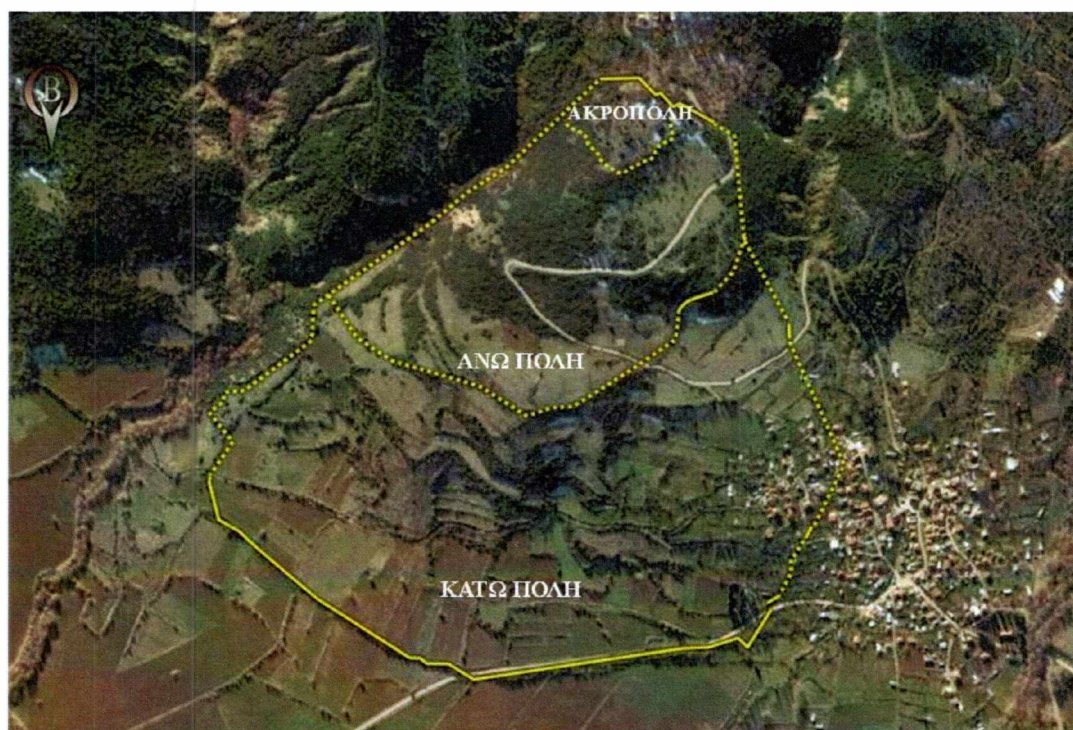
Εικ. 1 Χάρτης της Αχαΐας Φθιώτιδας.

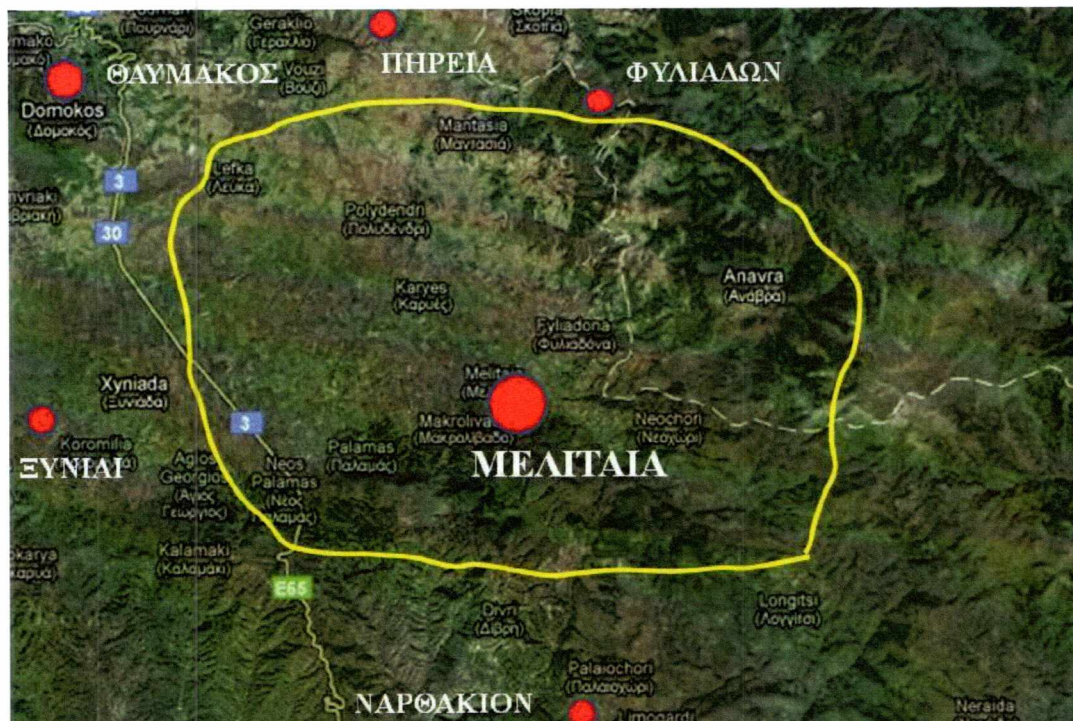
Εικ. 2 Τμήμα του πολυγωνικού τείχους στην ακρόπολη.

Εικ. 3 Τμήμα του αρχαίου τείχους της πόλης.

Εικ. 4 Κάτοψη του περιβάλλοντος της αρχαίας πόλης.

Εικ. 5 Τα όρια της χώρας της Μελιταίας.

Εικ. 6 Ο χώρος της ανασκαφής μετά τη διακοπή των εκσκαπτικών εργασιών.

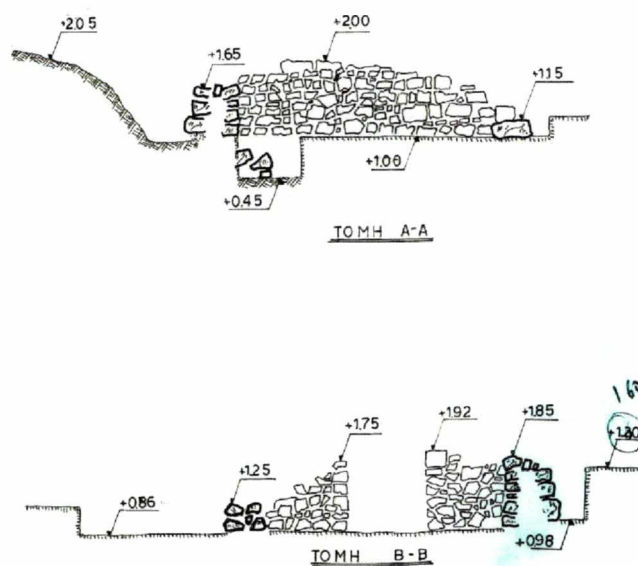
Εικ. 7 Το επίμηκες οικοδόμημα.

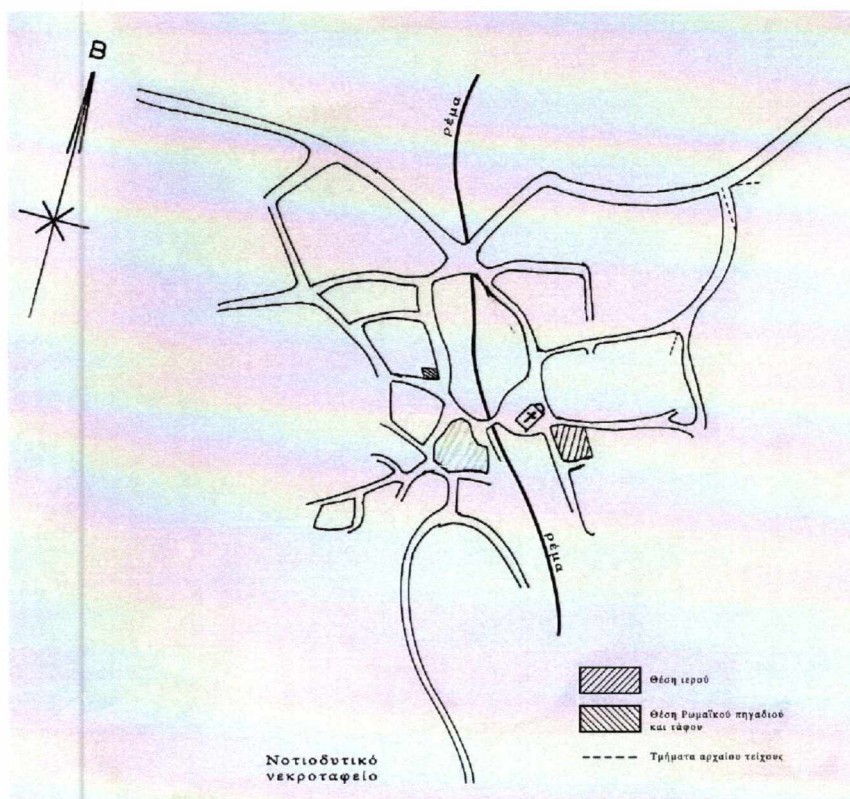
Εικ. 8 Η νότια πλευρά του οικοπέδου, όπου αποκαλύφθηκε η ΝΑ γωνία του οικοδομήματος με το λίθινο βάθρο. Αριστερά διακρίνεται η τετράγωνη κατασκευή.

Εικ. 9 Το οικοδόμημα σε πλήρη αποκάλυψη.

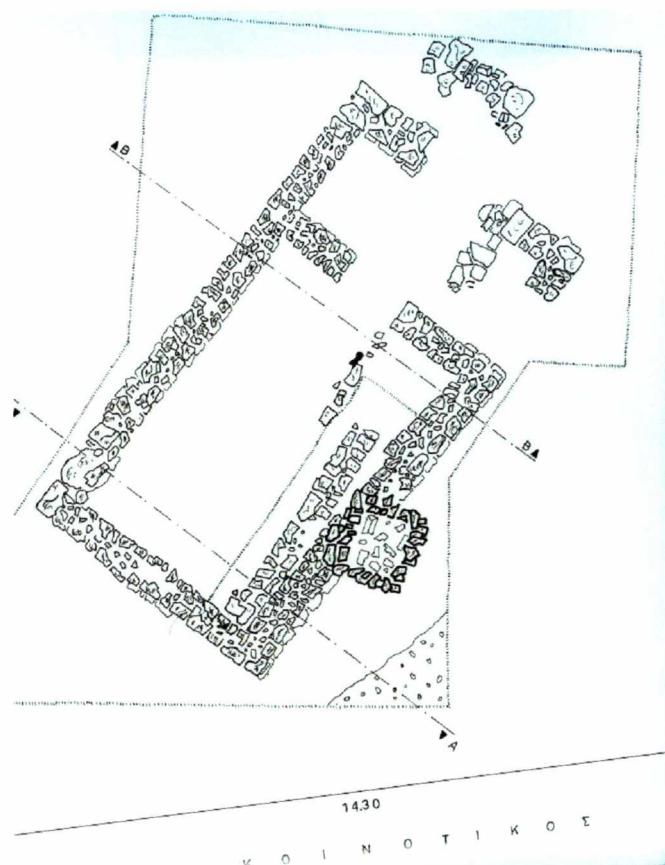
Εικ. 10 Σχεδιαστική αποτύπωση των τόμων της ανασκαφής με τα βάθη τους.

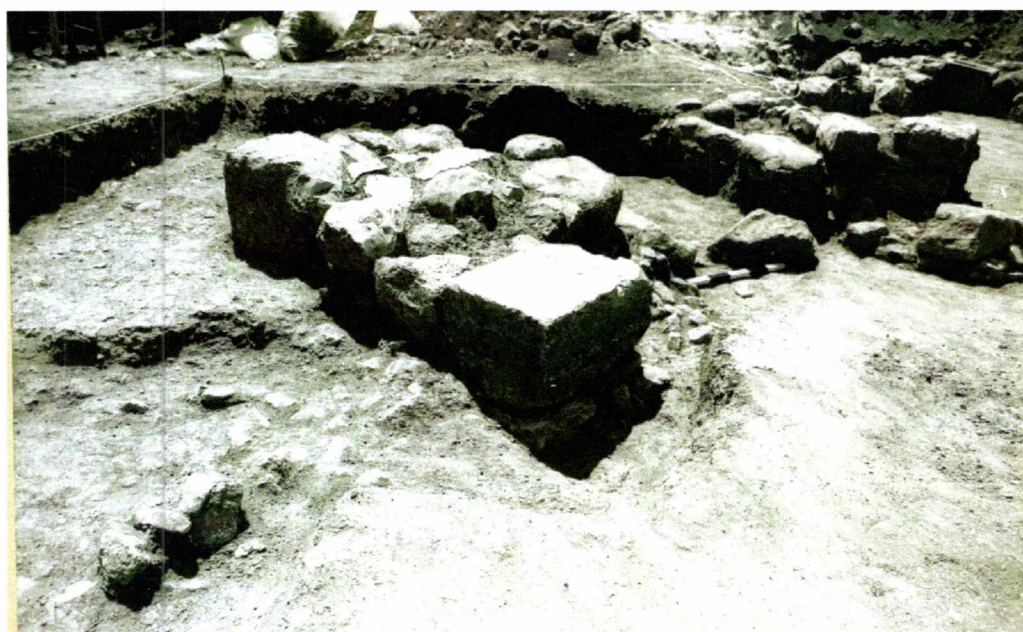
Εικ. 11 Τοπογραφικό σχέδιο της τοπικής κοινότητας της Μελιταίας, όπου διακρίνεται με διαγράμμιση η θέση του ιερού.

Εικ. 12 Το ανατολικό τμήμα του οικοδομήματος. Στα δεξιά διακρίνεται ο τοίχος που αποκαλύφθηκε στο ανατολικό άκρο του ανεσκαμμένου χώρου, ο οποίος πιθανόν σχετίζεται με το ιερό.

Εικ. 13 Σχεδιαστική αποτύπωση του ναού.

Εικ. 14 Η ανατολική παραστάδα της εισόδου του ναού. Στο άκρο της διακρίνεται ο ορθογώνιος δόμος από λευκό ασβεστόλιθο με την διακοσμητική περιταΐνια.

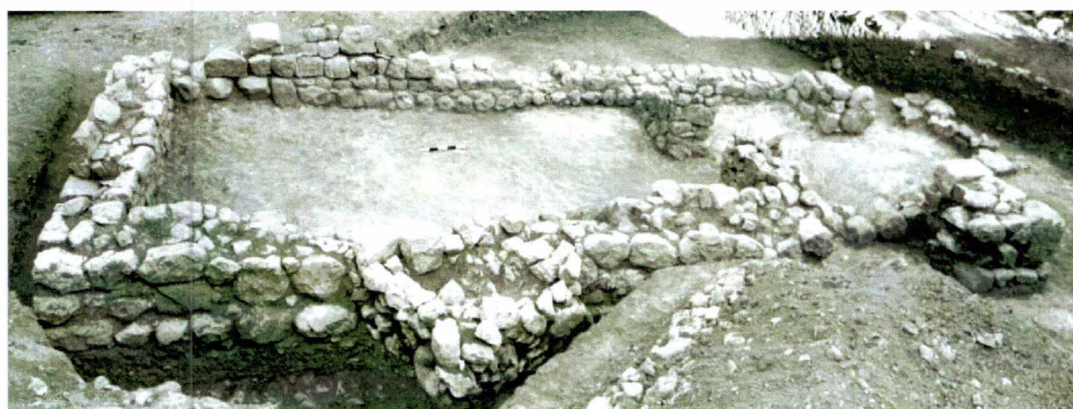
Εικ. 15 Άποψη του ναού από ανατολικά, όπου διακρίνονται οι δύο είσοδοι του κτιρίου.

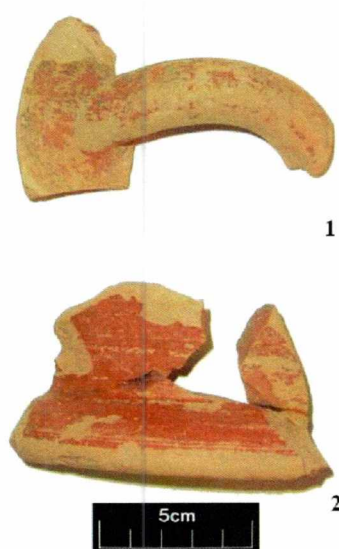
Εικ. 16 Η νοτιοανατολική πλευρά του ναού και η λίθινη κρηπίδα της. Στο βάθος διακρίνεται ο τετράγωνος βωμός.

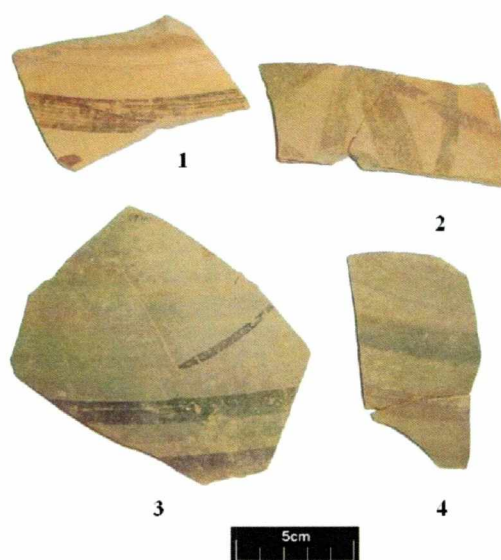
Εικ. 17 Ο τοίχος της αρχικής φάσης στο εσωτερικό του ναού και η νοτιοανατολική πλευρά του σηκού στην οποία διακρίνεται η μη οργανική σύνδεση του βωμού με τον τοίχο.

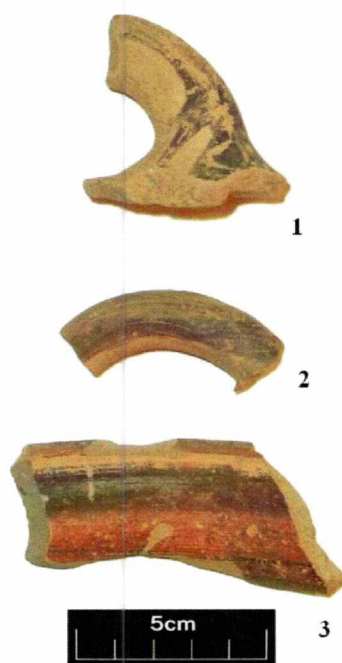
Εικ. 18 Ο ναός με τον τετράγωνο βωμό ενσωματωμένο στη νοτιοανατολική πλευρά.

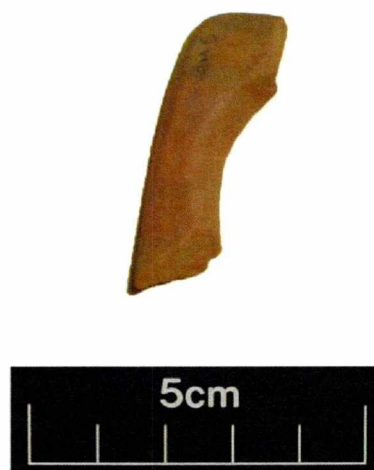
Εικ. 19 Τμήματα κρατήρων με ερυθρό γάνωμα.

Εικ. 20 Τμήματα κρατήρων με διακόσμηση εξηρημένων ταινιών.

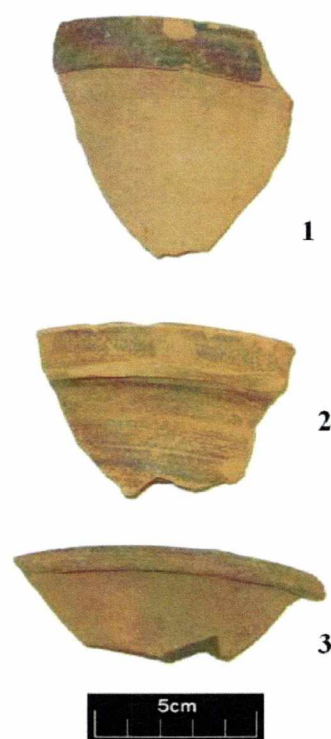
Εικ. 21 Χείλη και λαβές κρατήρων με μελανό γάνωμα.

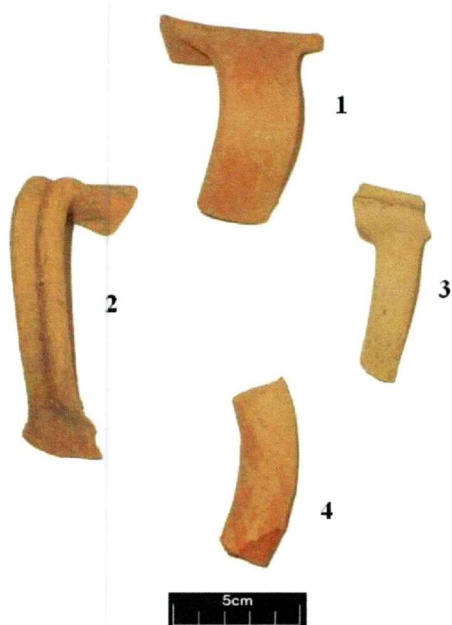
Εικ. 22 Λαβή κιονωτού κρατήρα.

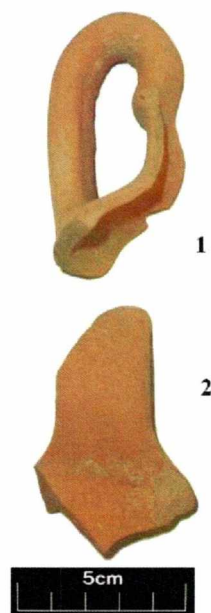
Εικ. 23 Τμήματα υδρίας με μελανό γάνωμα.

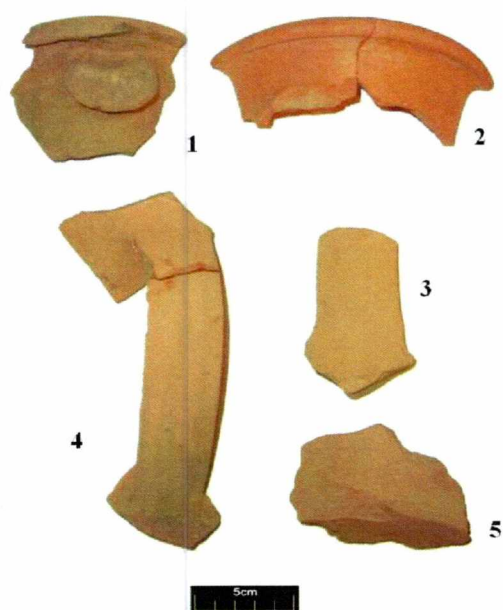
Εικ. 24 Διάφοροι τύποι χειλίων οινοχόων.

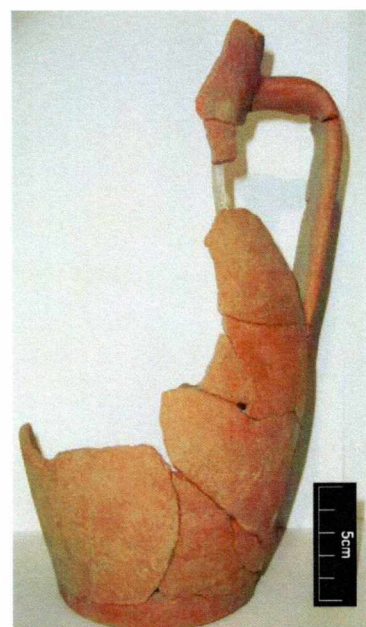
Εικ. 25 Διάφοροι τύποι λαβών οινοχόων.

Εικ. 26 Υψηλές λαβές οινοχόων.

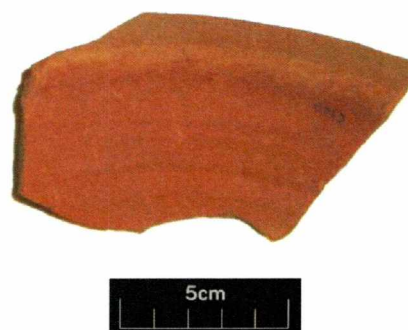
Εικ. 27 Βάση, χείλη και λαβές αμφορέων.

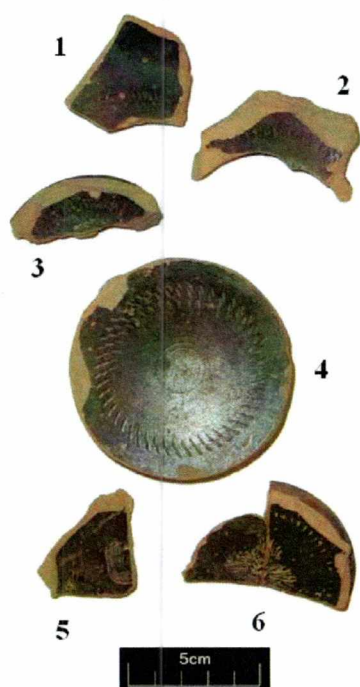
Εικ. 28 Ο αμφορέας K 14094.

Εικ. 29 Τμήμα λεκάνης με εγχάρακτη διακόσμηση στο χείλος.

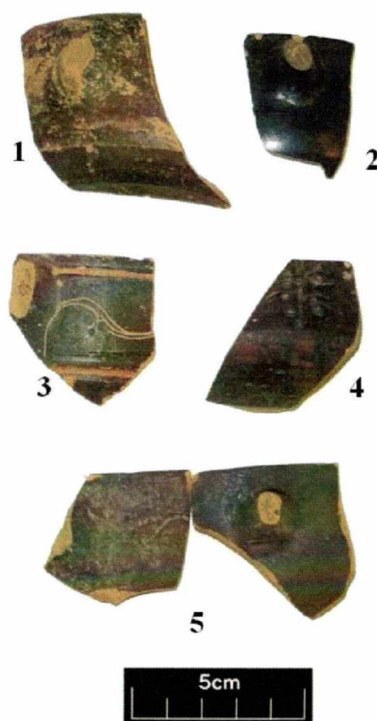
Εικ. 30 Τμήμα βαθιάς λεκάνης.

Εικ. 31 Βάσεις σκύφων Bolsal με ακιδωτή διακόσμηση και διακόσμηση εμπίεστων ανθεμίων.

Εικ. 32 Βάσεις σκύφων Bolsal με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων αλλά και ολόβαφες στην κατώτερη επιφάνειά τους.

Εικ. 33 Τμήματα σκύφων Bolsal ορισμένα από τα οποία φέρουν διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος.

Εικ. 34 Λαβή σκύφου Bolsal του τέλους του 5^{ου} αι. π..Χ

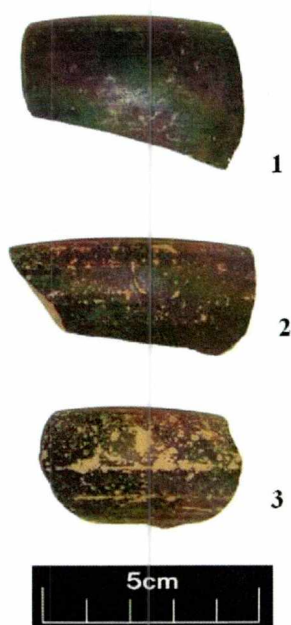
Εικ. 35 Λαβή σκύφου Bolsal του τέλους του 4^{ου} αι. με αρχές του 3 αι. π..Χ.

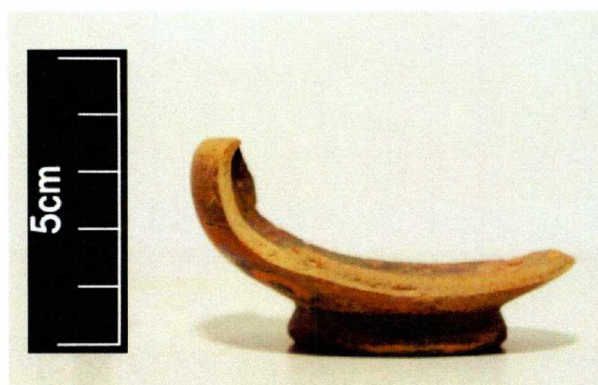
Εικ. 36 Λαβές σκύφων αττικού τύπου του 5^{ου} αι. π.Χ.

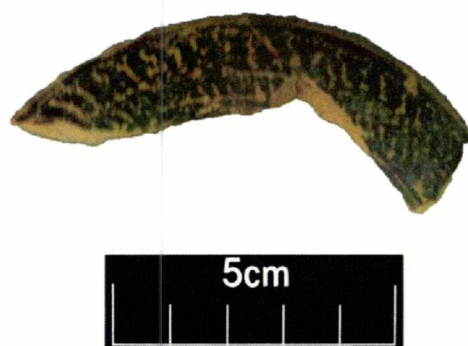
Εικ. 37 Το σκυφίδιο K 14093.

Εικ. 38 Τμήματα σκυφιδίων του 4^{ου} αι. π.Χ.

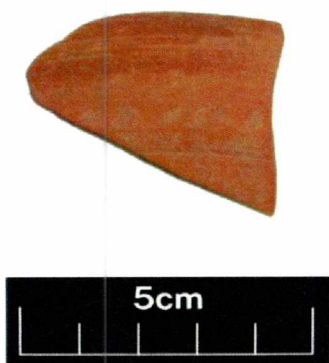
Εικ. 39 Το σκυφίδιο K 10594.

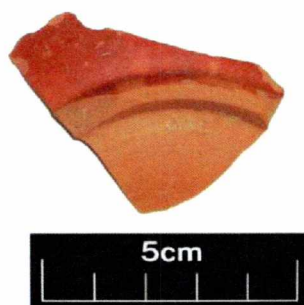
Εικ. 40 Χείλος σκυφιδίου με ακιδωτή διακόσμηση.

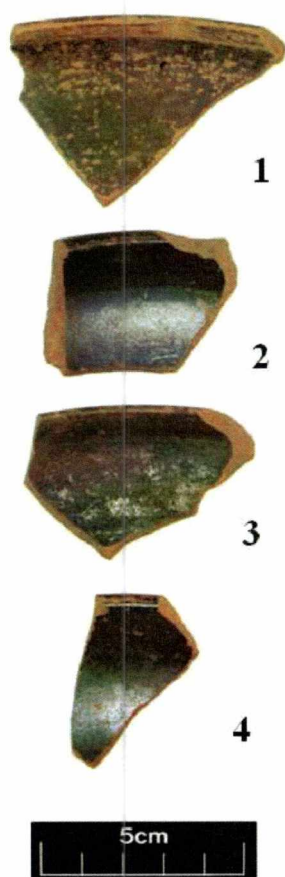
Εικ. 41 Τμήμα σκυφιδίου μεγωνιώδες περίγραμμα και μελαμβαφες στο ανώτερο τμήμα της εξωτερικής επιφάνειάς του

Εικ. 42 Τμήμα σκυφιδίου με ερυθρό γάνωμα στην ανώτερη εξωτερική επιφάνειά του.

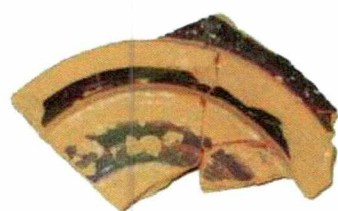
Εικ. 43 Τμήμα σκυφιδίου με στιλπνό ερυθρό γάνωμα.

Εικ. 44 Τμήματα μελαμβαφών πινακίων.

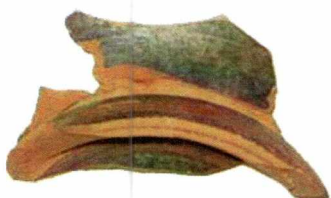
Εικ. 45 Το εσωτερικό μελαμβαφών πινακίων. Ορισμένα φέρουν ακιδωτή διακόσμηση.

1

2

3

Εικ. 46 Βάσεις πινακίων με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων και ολοβαφές.

Εικ. 47 Τμήμα πινακίου με επίθετη λευκή φυλλόσχημη διακόσμηση.

Εικ. 48 Τμήμα πινακίου με επίθετη λευκή διακόσμηση αστραγάλου στο χείλος.

Εικ. 49 Τμήμα πινακίου με σπή ανάρτησης στο χείλος.

Εικ. 50 Τμήμα μελαμβαφούς ιχθυοπινακίου.

Εικ. 51 Τμήμα κανθάρου με ριτιδωτή διακόσμηση.

1

2

Εικ. 52 Όστρακα κανθάρων με ριτιδωτή διακόσμηση.

1

2

Εικ. 53 Τμήματα μελαμβαφών κανθάρων.

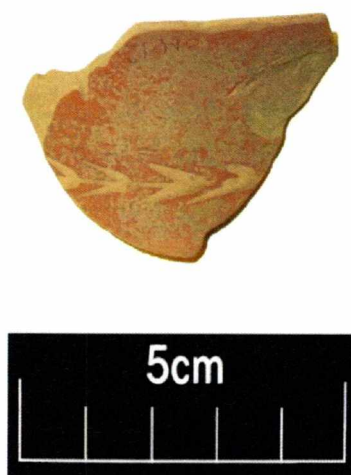
Εικ. 54 Σώμα κανθάρου με πόδι.

Εικ. 55 Βάση και λαβή μελαμβαφούς κανθάρου.

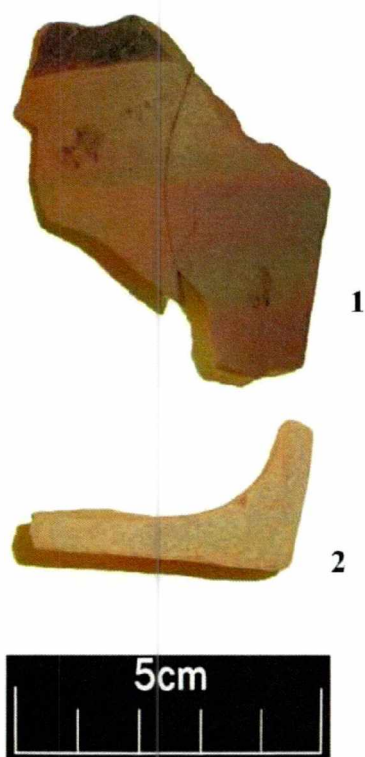
Εικ. 56 Τμήματα κανθάρων με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος.

Εικ. 57 Χείλος ερυθροβαφούς οινοχόης με φυλλόσχημη διακόσμηση.

Εικ. 58 Τμήματα οиноχόων με διακόσμηση εξηρημένων μελανών ταινιών.

Εικ. 59 Τμήματα από το σώμα και τη βάση ολπών.

Εικ. 60 Τμήμα από το σώμα και τη βάση κανάστρου.

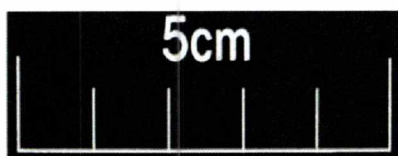
Εικ. 61 Λαβές άβαφων κανάστρων.

Εικ. 62 Θραύσματα ανάγλυφου σκύφου με διακόσμηση δελφινιών στο σώμα.

Εικ. 63 Θραύσματα ανάγλυφου σκύφου με μυθολογική διακόσμηση.

Εικ. 64 Θραύσμα ανάγλυφου σκύφου με στική διακόσμηση

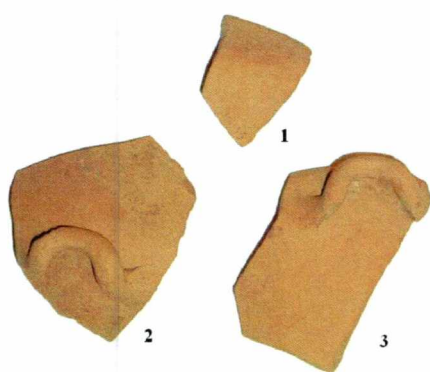
Εικ. 65 Τμήμα μελαμβαφούς αλατοδοχείου με κυρτά τοιχώματα.

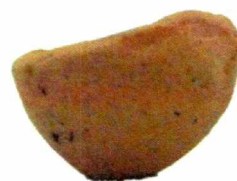
Εικ. 66 Τμήμα μελαμβαφούς αλατοδοχείου με σχεδόν κάθετα τοιχώματα.

Εικ. 67 Τμήμα μικρού λέβητα με καστανέρυθρο γάνωμα.

Εικ. 68 Θραύσματα μικκύλων υδριών.

Εικ. 69 Τμήμα μικκύλου αγγείου.

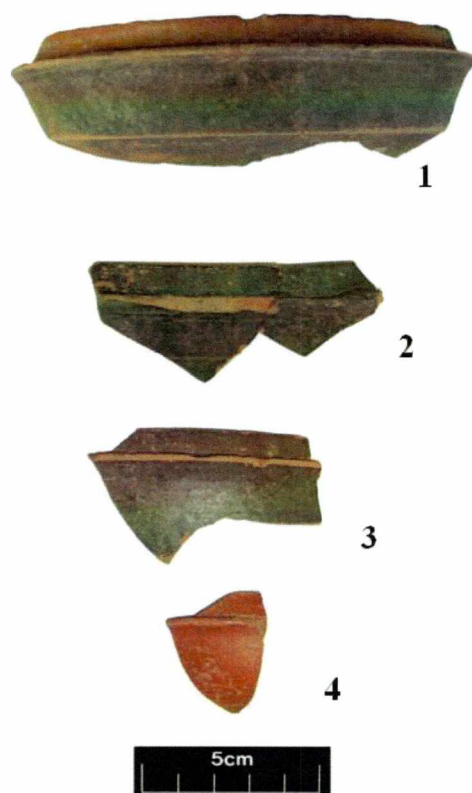
Εικ. 70 Θραύσματα μυροδοχείων.

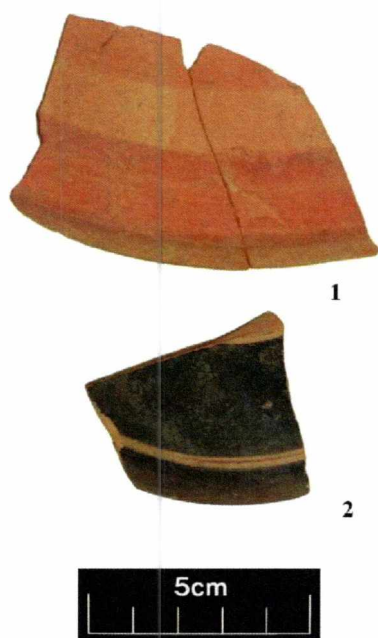
Εικ. 71 Θραύσματα αμφορίσκων.

Εικ. 72 Τμήμα φιαλιδίου.

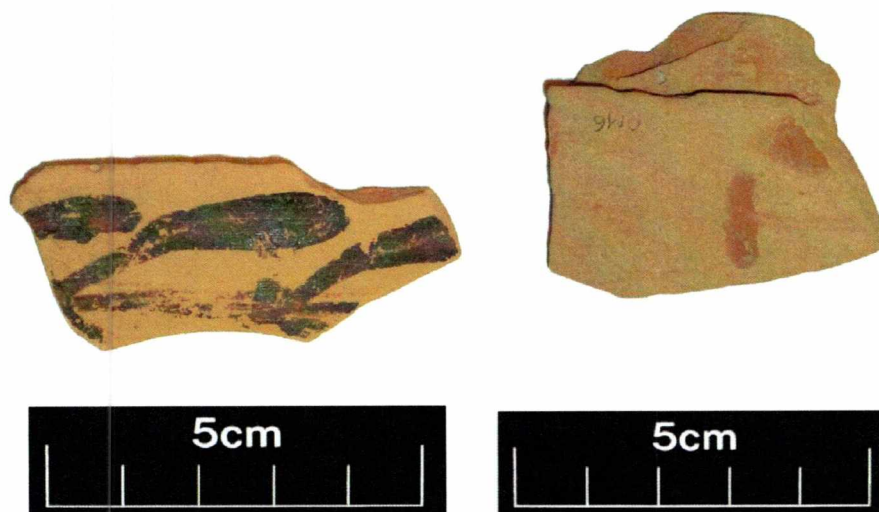
Εικ. 73 Τμήματα λεκανίδων με περιχέλωμα.

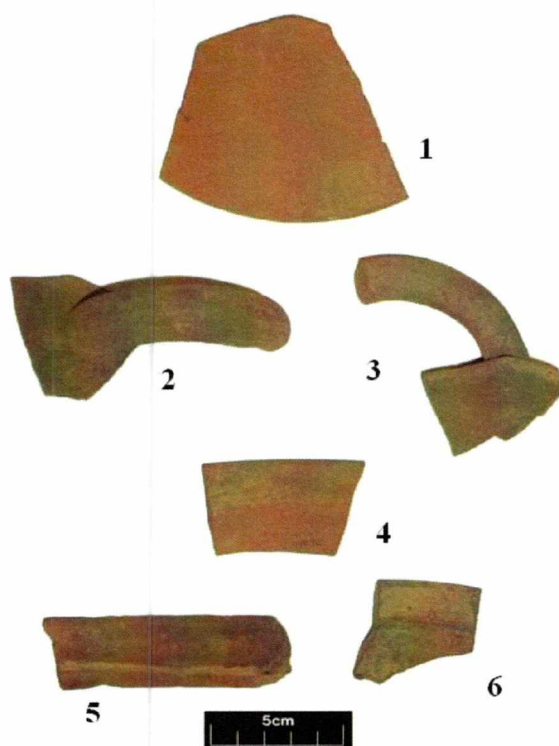
Εικ. 74 Τμήματα πωμάτων λεκανίδων.

Εικ. 75 Θραύσματα πώματος λεκανίδας με μελανόμορφη φυτική διακόσμηση.

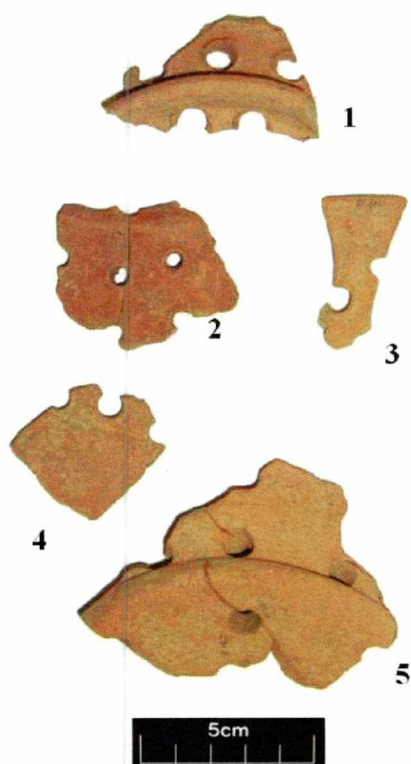
Εικ. 76 Τμήματα χείλους λεκανίδων με φυτική διακόσμηση.

Εικ. 77 Τμήματα μαγειρικών σκευών.

Εικ. 78 Πώμα μαγειρικού σκεύους.

Εικ. 79 Θραύσματα πήλινων ηθμών.

Εικ. 80 Τμήματα πήλινων ιγδίων.

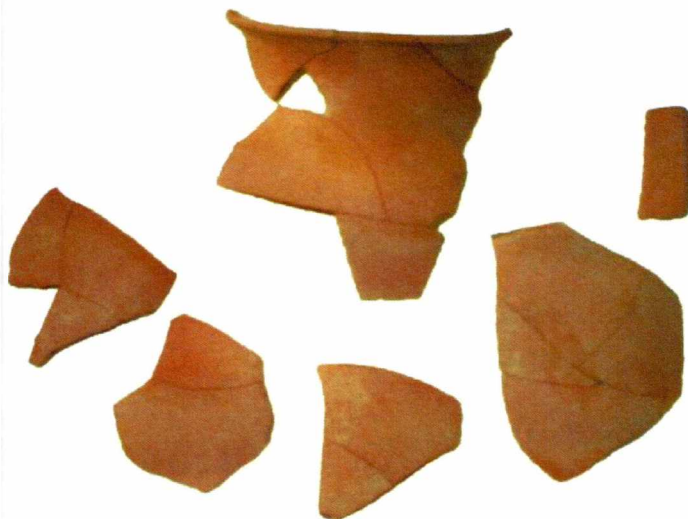
Εικ. 81 Ο αρντήρας Κ 10350.

Εικ. 82 Ο αρντήρας Κ 10351.

Εικ. 83 Ελλειπής αρυτήρας τεφρού πηλού από συνανήκοντας όστρακα.

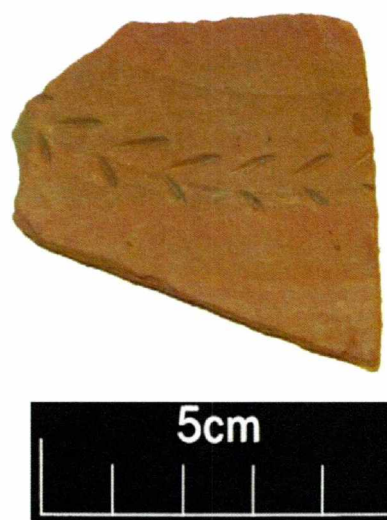
Εικ. 84 Τμήματα αρυτήρα με σφαιρικό σώμα και έξω νεύον χείλος.

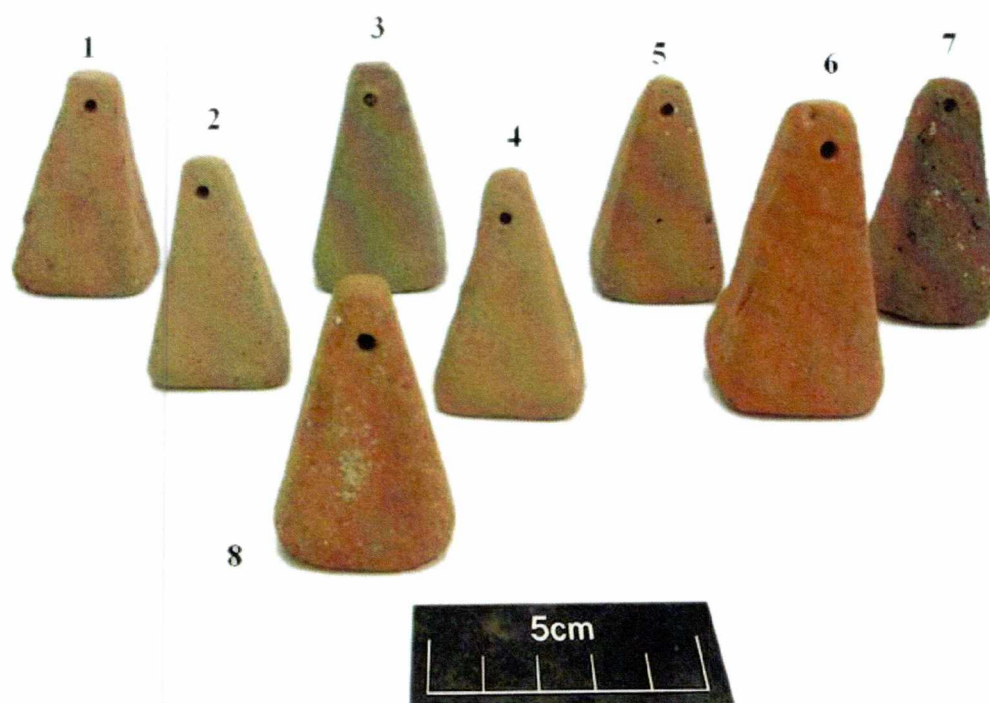
Εικ. 85 Το τμήμα της πήλινης βάσης περιρραντηρίου K 14090.

Εικ. 86 Ο πήλινος δακτύλιος K 14092.

Εικ. 87 Τμήμα πώματος αγγείου με εγχάρακτη φυλλόσχημη διακόσμηση.

Εικ. 88 Πήλινες πυραμιδόσχημες αγνύθες από το ιερό.

Εικ. 89 Πήλινα πηνία από το ιερό.

Εικ. 90 Θραύσμα ενσφράγιστης κεραμίδας.

Εικ. 91 Θραύσμα ενσφράγιστης κεραμίδας.

Εικ. 92 Θραύσμα ενσφράγιστης κεραμίδας.

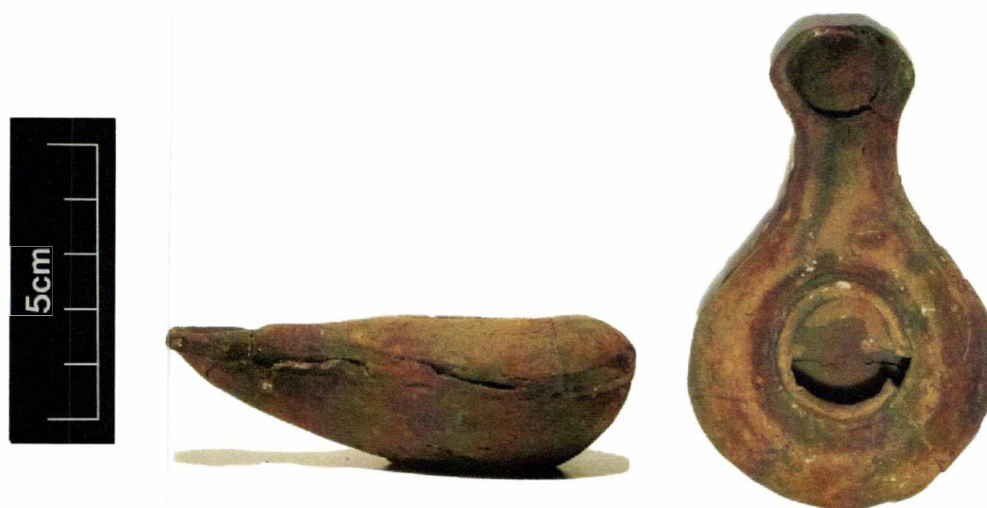
Εικ. 93 Ο λύχνος K 7862.

Εικ. 94 Ο λύχνος K 7863.

Εικ. 95 Ο λύχνος K 8110.

Εικ. 96 Ο λύχνος K 9578.

Εικ. 97 Ο λύχνος K 9579.

Εικ. 98 Ο λύχνος K 9582.

Εικ. 99 Ο λύχνος K 10592.

Εικ. 100 Ο λύχνος K 10593.

Εικ. 101 Ο λύχνος K 14091.

Εικ. 102 α, β Μυκτήρες λύχνων από τον χώρο του σηκού.

Εικ. 103 Σώματα λόγχων από το ιερό.

Εικ. 104 Το θυμιατήρι K 8109.

Εικ. 105 Το θυμιατήρι K 10352.

Εικ. 106 Το θυμιατήρι K 10591.

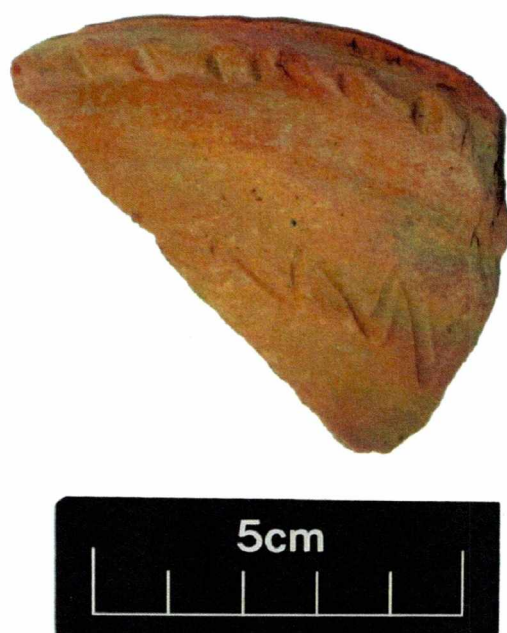
Εικ. 107 Το θυμιατήρι Δ 7471.

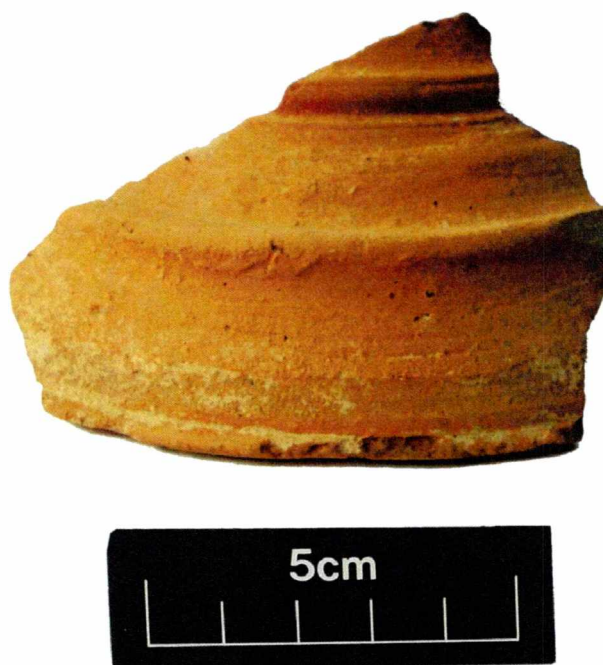
Εικ. 108 Τμήματα υπόστατου πήλινου θυμιατηρίου με δαντελωτή πλαστική διακόσμηση.

Εικ. 109 Τμήμα φιάλης θυμιατηρίου με πλαστική οδοντωτή διακόσμηση.

Εικ. 110 Τμήμα φιάλης θυμιατηρίου με κάθετο έξω νεύον χείλος με οδοντωτή διακόσμηση και εγχάρακτη διακόσμηση τεθλασμένης γραμμής στο σώμα.

Εικ. 111 Τμήμα βαθμιδωτής βάσης υπόστατου πήλινου θυμιατηρίου.

Εικ. 112 Η γυναικεία κεφαλή E 3578. **Εικ.113** Η γυναικεία κεφαλή E 3579.

Εικ. 114 Η γυναικεία κεφαλή E 3582.

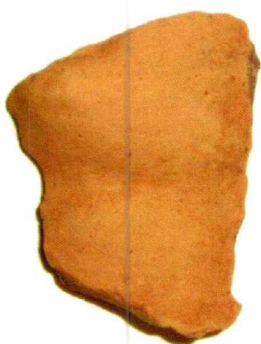
Εικ. 115 Η γυναικεία κεφαλή E 3601.

Εικ. 116 Η γυναικεία κεφαλή E 3838.

Εικ. 117 Η γυναικεία κεφαλή E 4892.

Εικ. 118 Η γυναικεία κεφαλή E 4893.

Εικ. 119 Το ειδώλιο εφήβου E 3580.

Εικ. 120 Το τμήμα ειδωλίου E 3815.

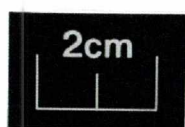
Εικ. 121 Το τμήμα ειδωλίου E 3833.

Εικ. 122 Το τμήμα ειδωλίου E 3834.

Εικ. 123 Τα συνανήκοντα τμήματα ειδωλίου E 3835, 3840 και 3851.

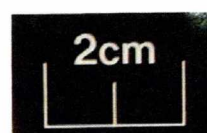
Εικ. 124 Το τμήμα ειδωλίου E 3843.

Εικ. 125 Το τμήμα ειδωλίου E 3844.

Εικ. 126 Το τμήμα ειδωλίου E 3847.

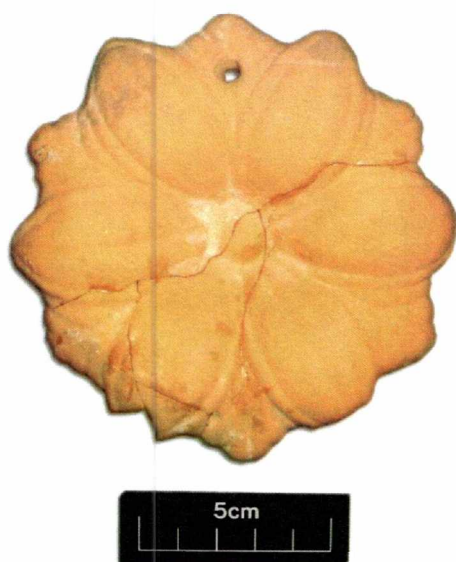
Εικ. 127 Το γυμνό στήθος γυναικείας μορφής E 3836.

Εικ. 128 Το τμήμα χεριού ειδωλίου E 3847.

Εικ. 129 Το τμήμα ζωόμορφου πλακιδίου E 3847.

Εικ. 130 Ο πήλινος ρόδακας E 3600.

Εικ. 131 Το τμήμα πεσσίσκου με μέρος της ενδυμασίας του ειδωλίου E 3838α.

Εικ. 132 Το τμήμα ερεισίνωτου θρόνου ή κλισμού E 3838γ.

Εικ. 133 Το τμήμα βαθμιδωτής βάσης E 3838δ.

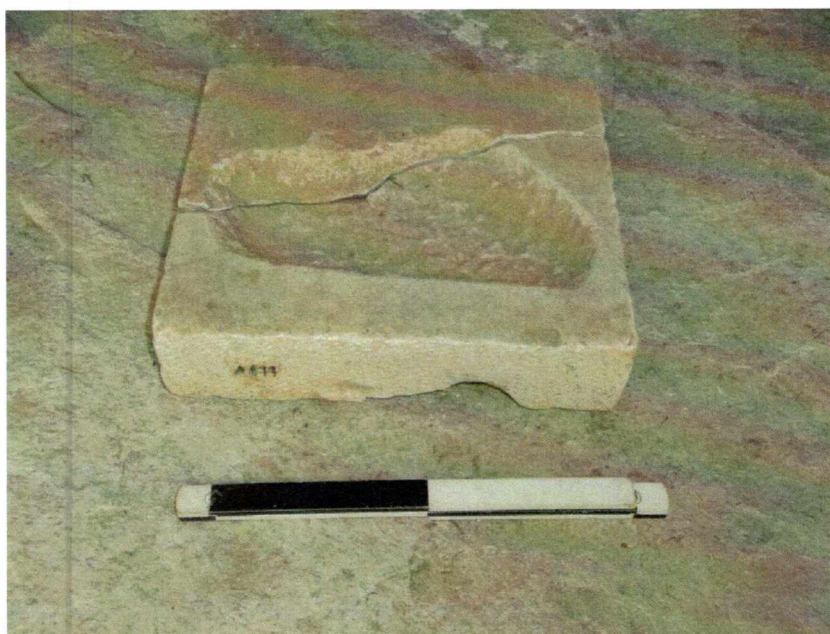
Εικ. 134 Το λοφίο κράνους Αθηνάς E 3846.

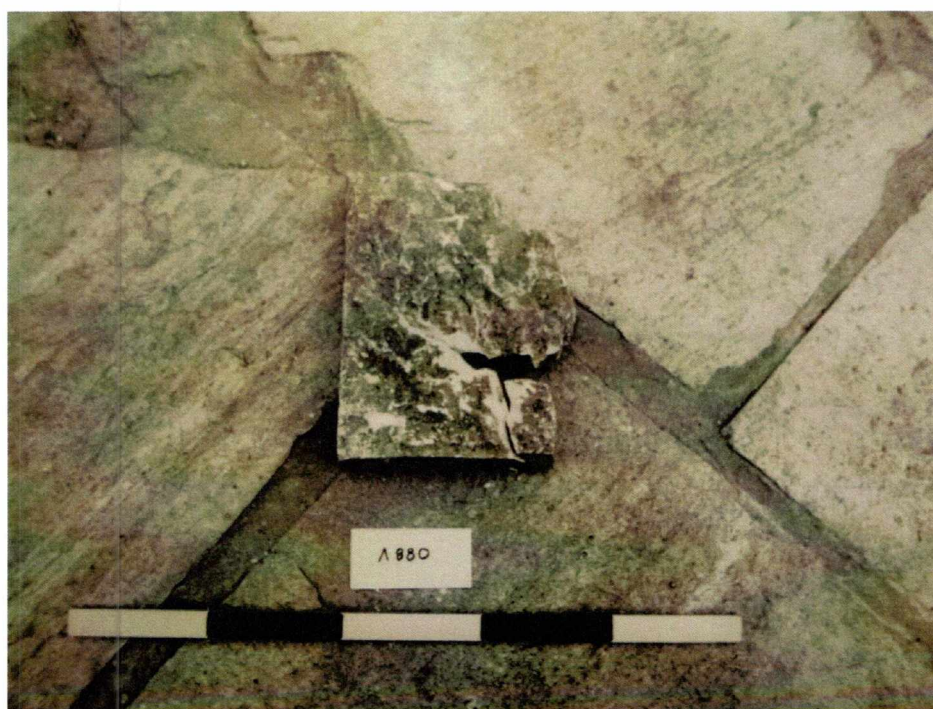
Εικ. 135 Το λίθινο βάθρο Λ 868.

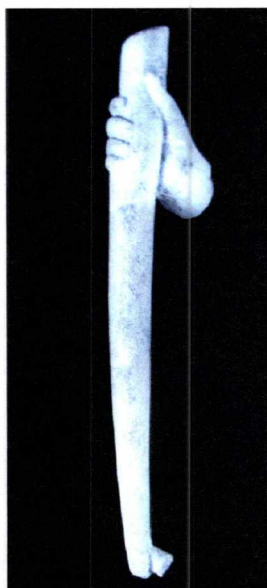
Εικ. 136 Το λίθινο βάθρο Λ 870 με την αφιέρωση στην Εννοδία.

Εικ. 137 Η ορθογώνια μαρμάρινη βάση αποτελούμενη από τα Λ 872 και Λ 877.

Εικ. 138 Η ελλειπής ορθογώνια βάση αγάλματος Λ 880.

Εικ. 139 Τμήμα γλύπτου χεριού που κρατά δάδα.

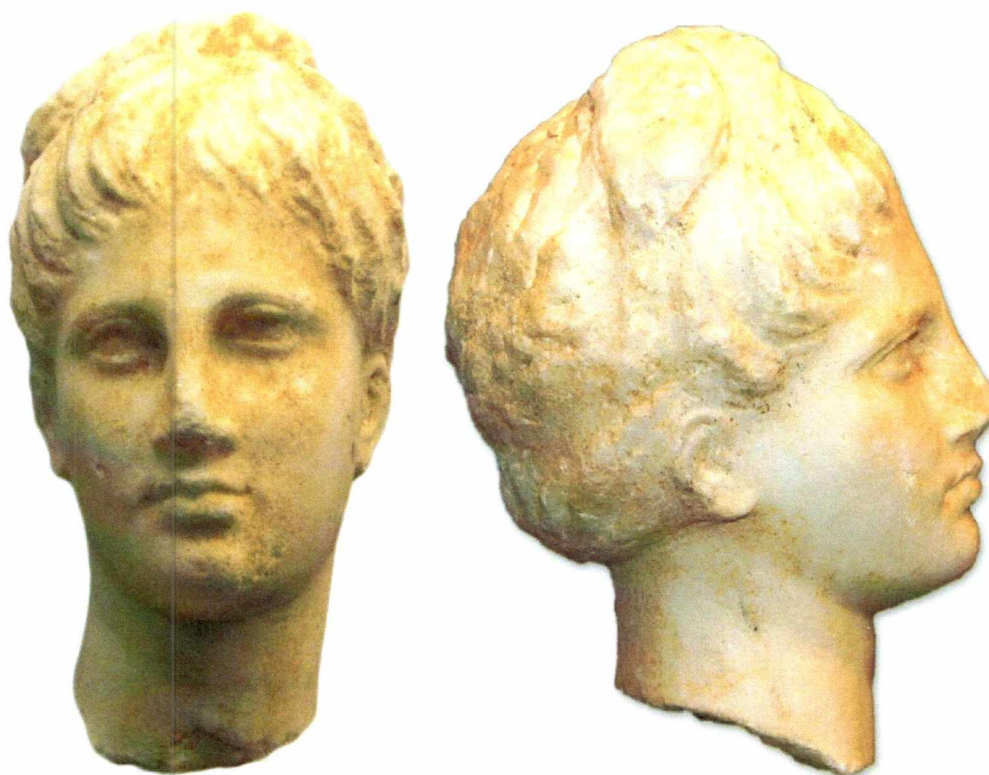
Εικ. 140 Η βαθμιδωτή βάση Λ 904.

Εικ. 141 Τμήμα γλύπτου που πιθανόν αναπαριστά δάδα.

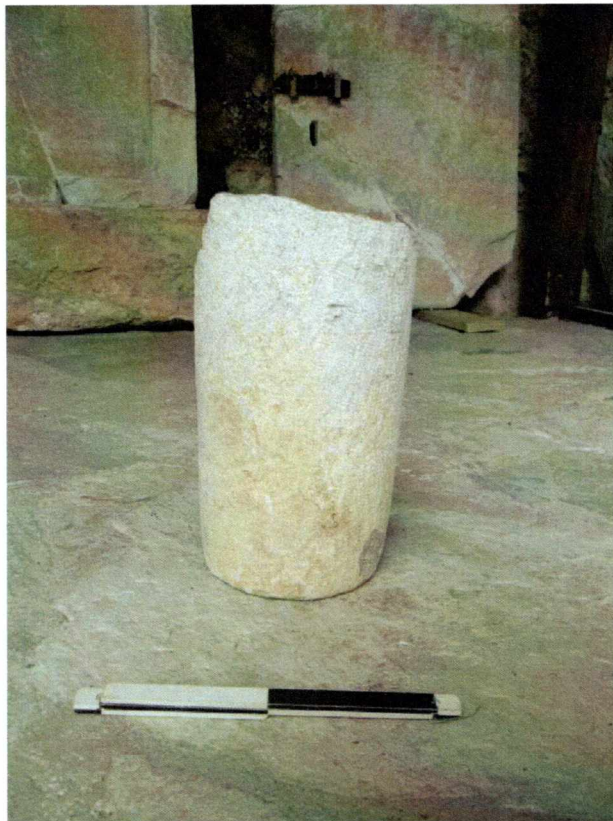
Εικ. 142 Ακέφαλο γυναικείο αγαλματίδιο που κρατά δάδα.

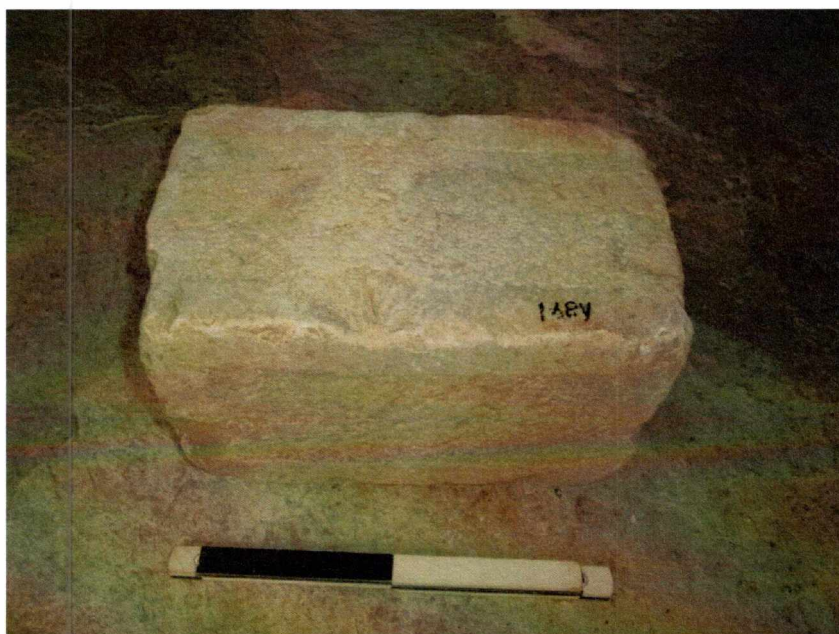
Εικ. 143 α, β Η γυναικεία μαρμάρινη κεφαλή Λ 910.

Εικ. 144 α, β Το λίθινο ορθογώνιο βάθρο από τη νοτιοανατολική γωνία του σηκού.

Εικ. 145 Ο κινίσκος περιρραντηρίου Λ 869.

Εικ. 146 Ο ορθογώνιος μαρμάρινος βωμίσκος Λ 871.

Εικ. 147 Βάση αλαβάστρινου αγγείου.

Εικ. 148 Τμήμα αλαβάστρινου μυροδοχείου.

Εικ. 149 Τμήμα τριβείου.

Εικ. 150 Σιδερένιοι σύνδεσμοι και καρφιά.

Εικ. 151 Σιδερένιο μάνταλο θύρας.

Εικ. 152 Σιδερένιο επίμηκες στέλεχος με κυρτό το ένα άκρο του, πιθανόν, μάνταλο θύρας.

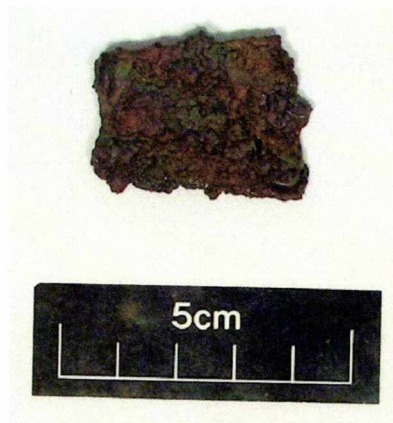
Εικ. 153 Σιδερένια εγχειρίδια με ευθείες και κυρτές λάμες.

Εικ. 154 Σιδερένια δρεπανόσχημα εγχειρίδια.

Εικ. 155 Τμήμα λάμας σιδερένιου δρεπανιού.

Εικ. 156 Τμήμα λεπίδας σιδερένιας στλεγγίδας.

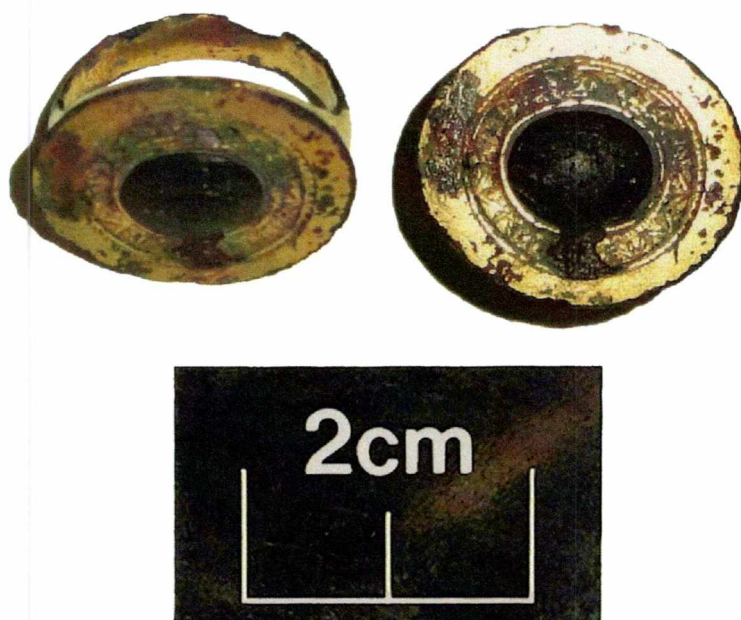
Εικ. 157 Σιδερένια σπάτουλα.

Εικ. 158 Σιδερένιος οβελός.

Εικ. 159 Το επίχρυσο δαχτυλίδι Μ 6563.

Εικ. 160 Το επίχρυσο δαχτυλίδι M 11337.

Εικ. 161 N 4297: Χάλκινο νόμισμα Μελιταίας.

Εικ. 162 N 4298: Χάλκινο νόμισμα Δημητρίου Πολιορκητή.

Εικ. 163 N 4299: Χάλκινο νόμισμα Αθηνών.

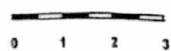

Εικ. 164 N 4299: Χάλκινο νόμισμα εποχής Αντωνινιάνου Πρόβου.

Εικ. 165 N 4300: Χάλκινο νόμισμα εποχής Νεοαντωνιανού Μαξιμιανού.

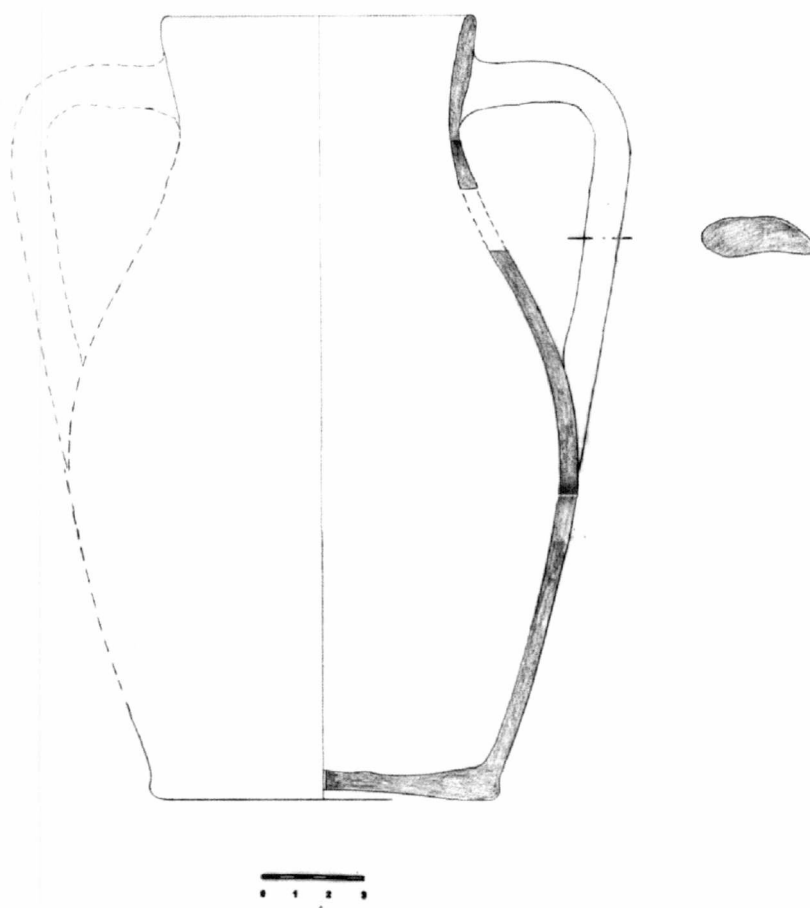
ΣΧΕΔΙΑ

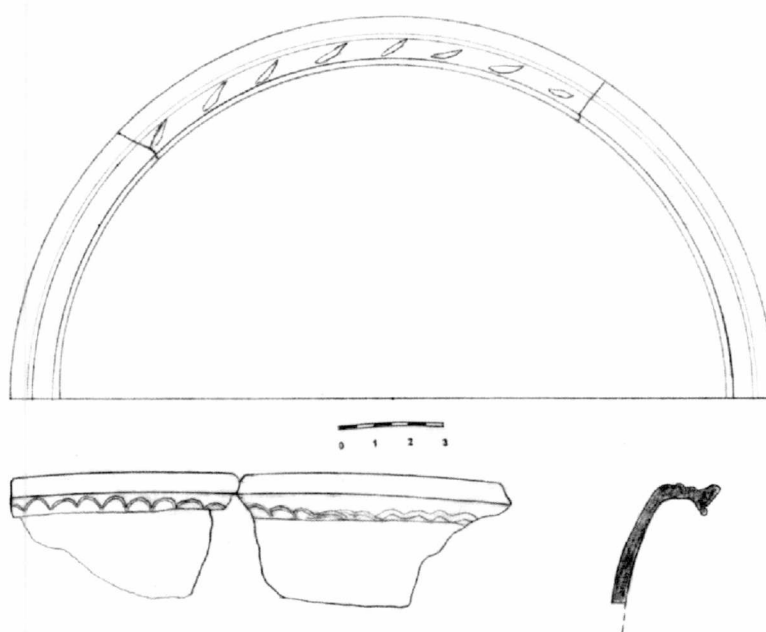
Σχ. 1

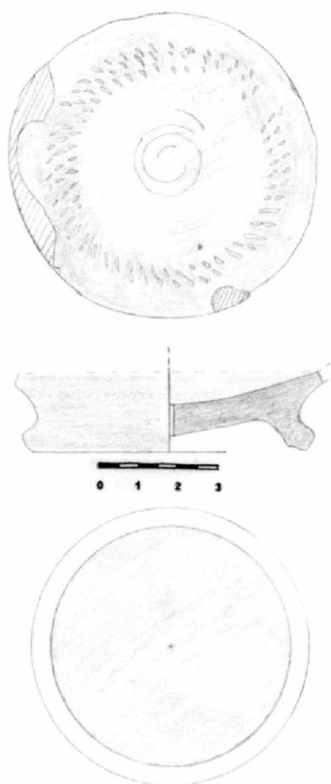
Σχ. 2

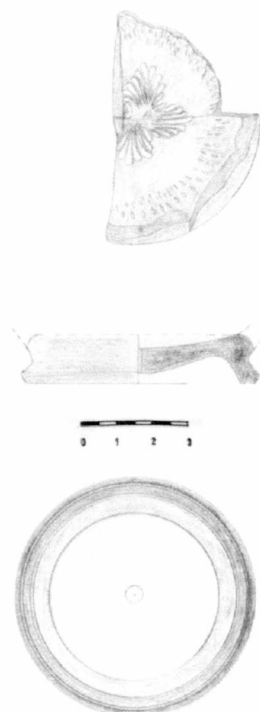
Σχ. 3

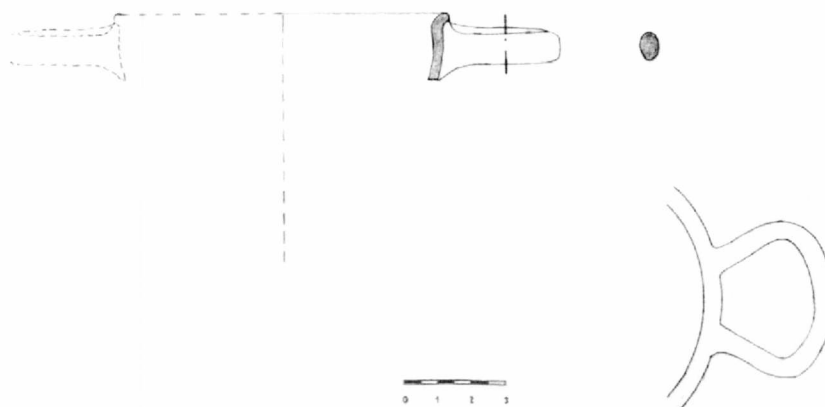
Σχ. 4

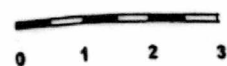
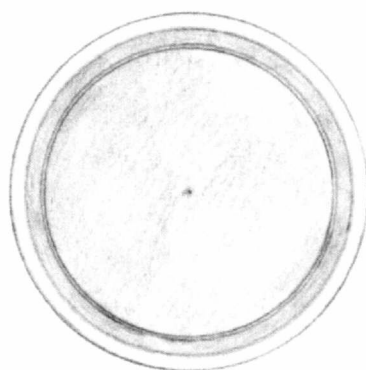
Σχ. 5

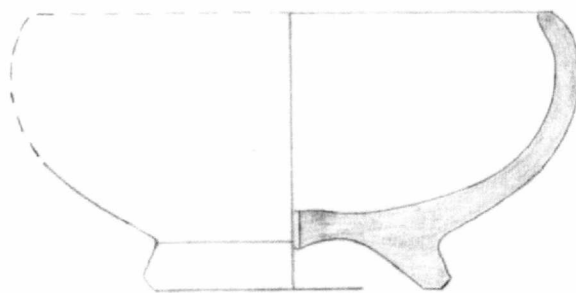
Σχ. 6

Σχ. 7

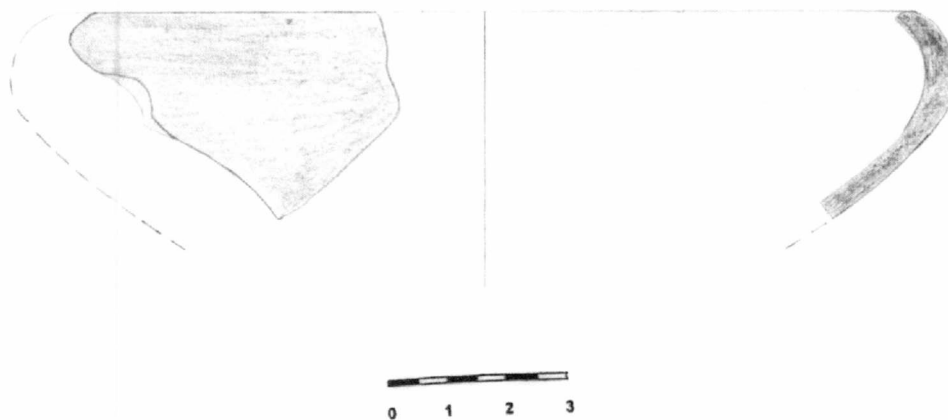
Σχ. 8

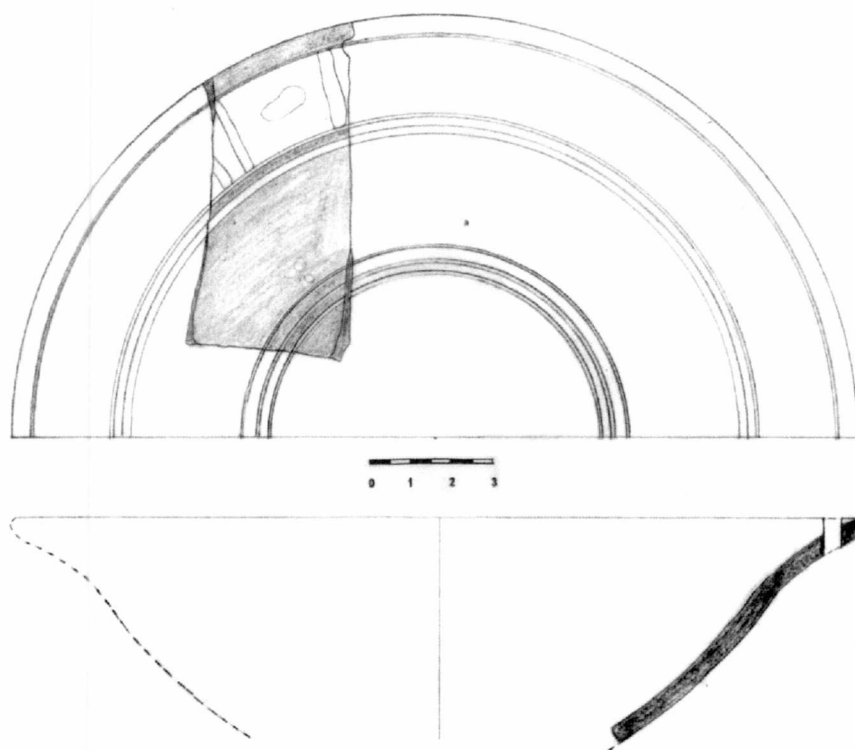
Σχ. 9

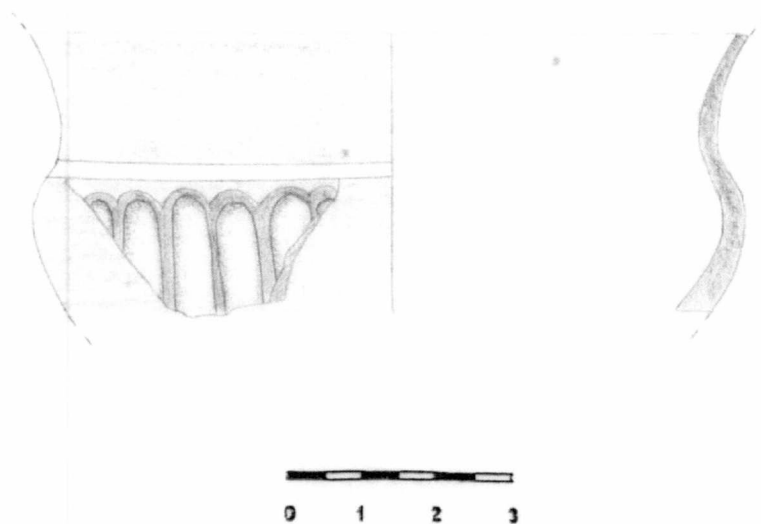
Σχ. 10

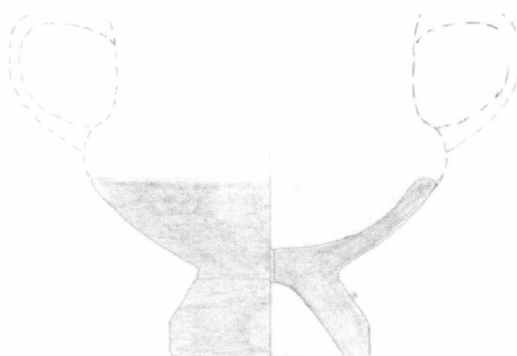
Σχ. 11

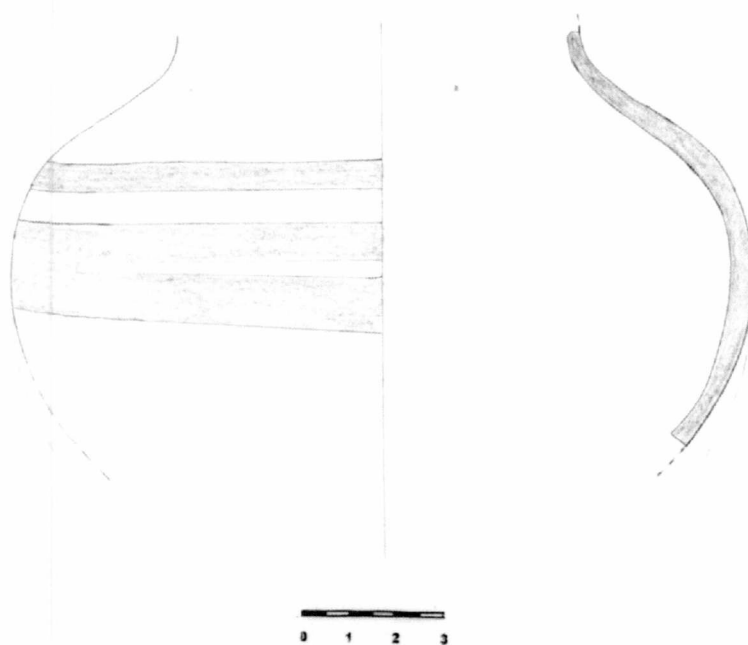
Σχ. 12

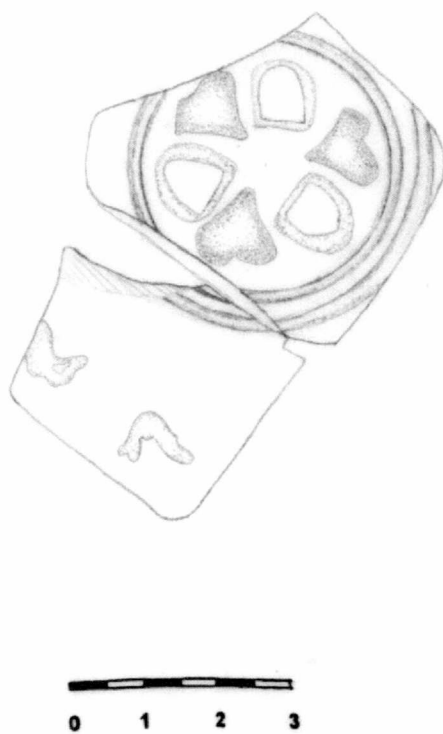
Σχ. 13

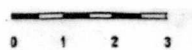
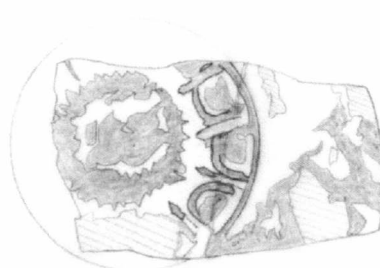
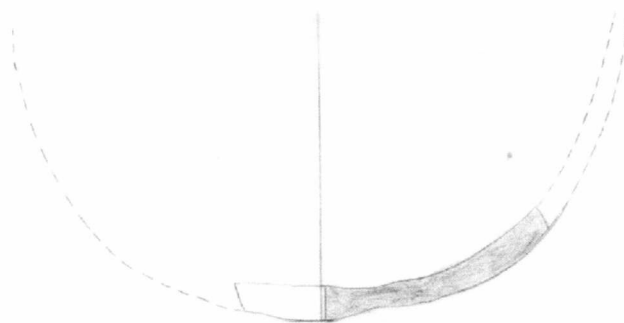
Σχ. 14

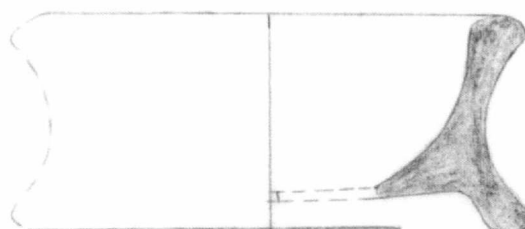
Σχ. 15

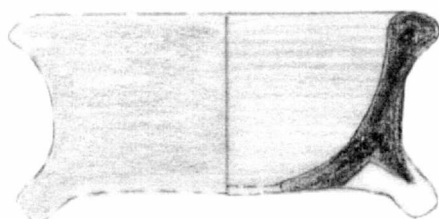
Σχ. 16

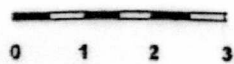
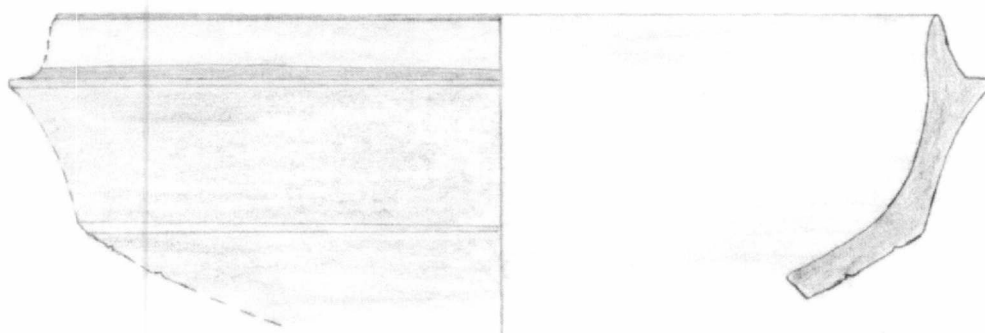
Σχ. 17

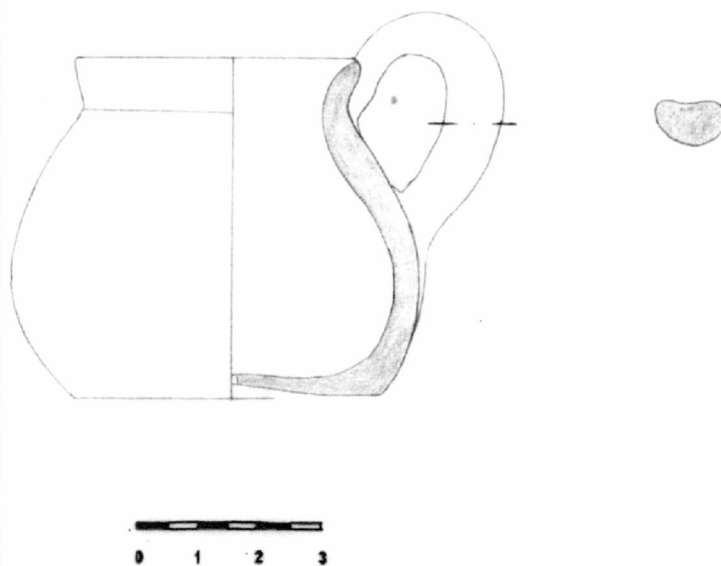
Σχ. 18

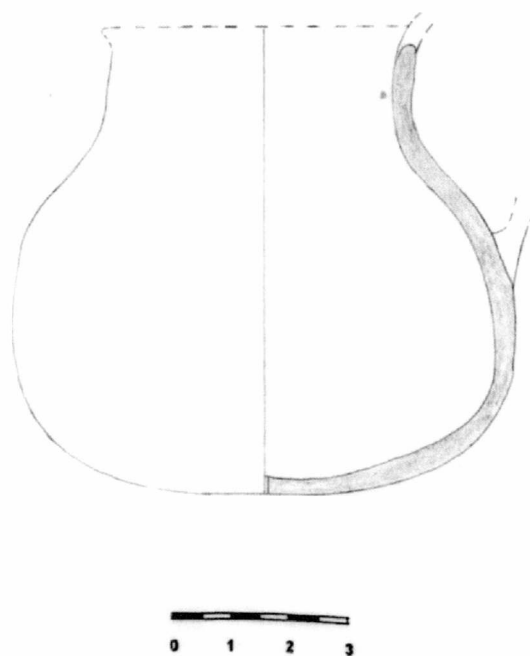
Σχ. 19

Σχ. 20

Σχ. 21

Σχ. 22

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

004000125510

